

ירושתנו

ה'תשע"ט

ספר שנה

לתורתם של חכמי אשכנז
אורחותיהם ומנהגיהם, מסורות
וזכרונות, מחקרים וסקירות

כולל לוח מנהגי בית הכנסת לשנת תשע"ט

ספר עשירי

מכון מורשת אשכנז
בני ברק פרוס שנת תשע"ט

תוכן העניינים למאמר 'מנהגי הערלה והדם לאחר ברית המילה'

- א. מקורות חז"ל..... תד**
פרקי דרבי אליעזר; כרונולוגיה בפרקי דרבי אליעזר; דברי הוזהר הקדוש; גבעת הערלות; דם המילה
- ב. ספר החילוקים והגאונים - בני בבל מוהלין במים ובני אר"י מוהלין בעפר..... תיב**
ספר החילוקים; מקורות נוספים בדברי הגאונים; בירור המנהג למול על המים ביחס לערלה; אגרת פירקוי בן באבוי; מקבילה לדברי פירקוי; בירור דעת רב יהודאי גאון; השפעה קראית על מנהג אר"י; האמנם?!; הערה פרקטית על המילה באופן שהערלה והדם נופלים ישירות לארץ; התפשטות מנהגי בבל וארץ ישראל
- ג. במה קוברים..... תלא**
קבורת הערלה בחול; חול עם מעט מים; מלח כבקרבן; עפר ו'אפר'; סיד; "מוהל קמל" - האבקה הרפואית של הברית
- ד. אופן הקבורה וכלי העפר..... תלט**
כלי אחד לערלות רבות; קבורה בכלי שבור; כלי דווקא; מילוי הכלי בעפר עד סופו; כיסוי מלמעלה ולמטה; כלי נחושת; תפילה ומאמר הוזהר לאומרם בשעת קבורת הערלה; אמירת 'ונחש עפר לחמו'; בחצר בית כנסת; הכנת כלי החול; סגולות שונות בקבורת הערלה
- ה. זמן הקבורה ועיכובים מסיבות שונות..... תמד**
קבורה ביום השלישי; המתנה להצטברות כמה ערלות וקבורתן יחד; זריזות בקבורת הערלה; השלכת הערלה לאחר שנתנה בכלי ובתיקון מי שנאבדה ערלתו; שימור הערלות לקוברן יחד עם המוהל לאחר מיתתו; שימור ערלות לצורך ידיעת מניין הילדים שנולדו; שימוש בערלה כסגולה לשמירה או לפקידה; שימוש בערלה לצרכים רפואיים
- ו. מנהגים שונים בהנהגה עם הערלה..... תנד**
על כסא של אליהו ולצד ארון הקודש; מ'מחתה של אש' לשריפת הערלה; שריפת הערלה בחול של מנורת בית הכנסת; הפיכת הערלה לבדיקת הערלה וכסגולה
- ז. קיום המנהג אצל נימולים שונים..... תסא**
ערלת נפל; ערלת ממזר
- ח. מנהגי דם המילה..... תסד**
ריקנת דם המילה לאחר המציצה; הטפה לפי התינוק מכוס המציצה; רחיצת הפנים בדם המילה; השארת דם המילה לפרסום המצוה ול'מוזכרת' זכות; פריסת מפה הספוגה בדם הברית; דם המילה על פיו של התוקע בשופר; דם הברית על ידי הכהן ב'ברכת כהנים'; הדם שעל ה'זוימפל'; דם המילה כסגולה לעצירת הדם; הבטה על דם המילה וסגולה לעקרות; דם המילה כסגולה לעצירת מגפה וירידת גשמים
- ט. קיום מנהגי הערלה והדם בשבת..... תעו**
א. הבאת עפר; חול מתיבת הנרות בבית הכנסת ושימוש באבקה של הברית; ב. טלטול הערלה; מסקנת הפוסקים; חלק מהפוסקים הנ"ל, אף שהשיגו על הנוב"י הציעו היתרים אחרים לטלטול הערלה; טלטול הערלה לצורך הפיכתה; ג. יריקת דם המציצה

מנהגי הערלה והדם לאחר ברית המילה*

א. מקורות חז"ל | ב. ספר החילוקים והגאונים – בני בבל מוהללין במים ובני אר"י מוהללין בעפר | ג. כמה קוברים | ד. אופן הקבורה וכלי העפר | ה. זמן הקבורה ועיכובים מסיבות שונות | ו. מנהגים שונים בהנהגה עם הערלה | ז. קיום המנהג אצל נימולים שונים | ח. מנהגי דם המילה | ט. קיום מנהגי הערלה והדם בשבת

נהגו ישראל לקבור את ערלת המילה בעפר. מנהג זה עבר תהפוכות רבות, גלגולים ומחלוקות אשר התפתחו במשך השנים עד שהגיע לצורתו הידועה לנו כיום. מאמר זה יעסוק בהשתלשלות מנהג קבורת הערלה בעפר מימי קדם עד לצורתו בימינו אנו, החל בדברי חז"ל, בחילוק המנהגים בין בבל לארץ ישראל, בפולמוס שבעקבותיו הבא לידי ביטוי בספרות הגאונים, ועד לדורות האחרונים, כולל מנהגים וסגולות אשר להם השלכות נרחבות גם להלכה. מאמר זה אינו אלא סקירה על השתלשלות המנהג בקהילות ישראל השונות, ואין לסמוך למעשה על מנהגים שאין מקורם ברור, בוודאי לא כשהדבר נוגע בשאלות הלכתיות. המאמר מבוסס גם על כת"י שלא ראו את אור הדפוס. בכל המובאות מכת"י – תיקונים וחסרות מופיעים בסוגריים מרובעים ועגולים כמקובל. ל'שמות' קדושים, הוספתי גרש. מילים שאינן ברורות, הכנסתי בסוגריים מזווים (בסוגריים מצוין מספר הסרט במכון לתצלומי כת"י).

א. מקורות חז"ל

פרקי דרבי אליעזר

נאמר בפרקי דרבי אליעזר, פרק כט (להלן: פדר"א)¹:

רבי ישמעאל אומר: וכי ערלים שמעו קולו של הב"ה על הר סיני... נמולין היו, אלא שלא היה להם פריעה... והיו ישראל לוקחין את הערלה ואת הדם, ומכסין אותן בעפר

* הנני להודות לאבי מורי הרב שלמה שוחט מח"ס מילה שלמה ולחמי הרב לייבוש אולמן שהיו לי לעזר במאמר זה, לידידי ר' יעקב ישראל סטל על הכוונתו הנפלאה, לר' בנימין שלמה המבורגר, פרופ' ר' ירחמיאל ברודי, ר' יעקב יצחק הכהן מיללער, למערכת 'ירושתנו' ולעורך המסור ר' שלמה הופמן ולכל המסייעים, איש בשמו הטוב יבורך. תודתי לעובדי המכון לתצלומי כת"י ובמיוחד לדר"ר ר' עזרא שבת ודר"ר ר' עידן פרץ על עזרתם האדיבה. אשמח לקבל הערות והוספות בכתובת: moshe@shochat.co.il. לפרקים נוספים של מחקר זה ראה מאמרי: "כי חרפה היא לנו": אודות "מנהג" בליעת הערלה, ישורון, לו (תשע"ז), עמ' תתקנב-תתקסט; 'טעמי מנהג קבורת ערלת ברית המילה בעפר', חצי גבורים, יא (בדפוס). השתמשתי בדפוס של פדר"א, קושטא רע"ד, ובפדר"א עם ביאור הרד"ל, ורשה תר"ב. בשינויי הנוסח שמכתיב היד הסתייעתי במהדורות הסינופסיס שערך א' טרייטל (טרם הודפסה), והנני להודות לו על טוב לבו. על מהדורתו ראה א' טרייטל, פרקי דר' אליעזר: נוסח, עריכה ודוגמת סינופסיס של כתבי היד, עבודת ד"ר, ירושלים תש"ע.

המדבר. וכשבא בלעם הקוסם, ראה את כל המדבר מלא מערלתן של ישראל², אמר: מי יוכל לעמוד בזכות ברית דם המילה שהוא מכוסה בעפר, שנאמר (במדבר כג, י'): "מי מנה עפר יעקב". מכאן אמרו³ חכמים, מכסין את ערלת הדם⁴ בעפר הארץ. ולא עוד אלא⁵ שנמשלו לעפר, שנאמר (בראשית כח, יד): "והיה זרעך כעפר הארץ"⁶.

יונתן בן עוזיאל שכדרכו העתיק הרבה מפרקי דרבי אליעזר⁷, תרגם אף הוא את פסוקו של בלעם "מי מנה עפר יעקב" – "והיה כיון דחמא בלעם חייבא, דבית ישראל הוון גזרין עורלתהון וטמרין בעפרא דמדברא, אמר: מאן ייכול לממני זכוותא חסינייא האילין...". ובעל הטורים מוסיף בזה רמז (שם): "'עפר' בגימטריא 'ערלה בחול' – רמז למה שנותנים הערלה בחול".

ר' אליהו הכהן מאזמיר (בעל 'שבט מוסר') בפירושו על הפדר"א מביא בשם חכמי הטבע שכל אבר או בשר הפורש מן החי, אם יגע בארץ, סכנה היא שימות האדם, ולכן בראות בלעם את ערלותיהם של ישראל מכוסים בעפר, הכיר בדבקתם בקב"ה שבכדי לקיים דברו מוסרים עצמם למיתה, שהרי מרוב הנימולים, השליכו הערלות על פני הארץ אף שהוא דבר סכנה, ולא חשו לזה, ולכן אמר: מי יוכל לעמוד עם אלו, היינו על עצם דם המילה עצמו, ויותר מכך, על הכיסוי בעפר, שבזה מפרסמים ישראל את דבקתם בקב"ה שאינם חוששים לסכנה משום כבודו יתברך, ולא עוד אלא שנמשלו ישראל לעפר, וכיון שכן, לא היה ראוי לבזות דבר שנמשלו בו לכסות עמו את הדם המיותר והסירחון, ועם כל זה לכבוד הקב"ה עושים כן, ומראים בזה שמוכנים לבזות עצמם עבורו⁸, ועל כן אמר: מי יוכל לעמוד באלו⁹.

2 ראה מאירי, יבמות ע"ב, ד"ה יש שואלים, שכתב על הנאמר כאן שבלעם ראה את הערלות: "ואיפשר שזו לא כפשטה, שהרי ענין בלעם בקסם היה רואה, אלא שעל זכות המילה היה אומר כן, וזה: 'כי מראש צורים אראנו', כלומר, שאע"פ שהייתי סבור לבא עליהם בעון ביטול מצות מילה, הריני רואה 'חרבות צורים' שהותקנו להם בימי יהושע, 'ומגבעות אשורנו' – על שם 'גבעת הערלות'".

3 בחלק מכתבי היד: "התקינו".

4 ברוב כתבי היד: "את הערלה ואת הדם", וכך מחזור יתור.

5 ברוב כתבי היד ל"ג: "ולא עוד אלא", ובכת"י אחד: "כי הם נמשלו". להלן יתכנו כמה נפקותות משינוי זה.

6 הובא בשינויי לשון קלים גם במדרש ויכולו שבילקוט שמעוני, פרשת לך לך, רמז ע"א, מהד' מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ג, עמ' 273. וראה עוד ר' אלעזר מגרמיזא, הרוקח על התורה, במדבר כג, י', מהד' ר"י קלוגמאנן, בני ברק תשס"א, עמ' צו: "מי מנה מצות שעושין ישראל בעפר... וטומנים מילתם בעפר", וכע"ז רבינו אפרים ב"ר שמשון, במדבר כג, י', כתיבה אשכנזית, מהד' ר"י קלוגמאנן, ירושלים תשנ"ע, עמ' קכו ועמ' קלב: ר' דוד העדני, מדרש הגדול, במדבר כג, י', מהד' רבינוביץ, ירושלים תשנ"ז, עמ' תיז–תיח: "דבר אחר: 'מי מנה עפר יעקב'. רמז לברית מילה שבוללין אותה ישראל בעפר, שכשם שלמדו ללוקחין את הערלה ואת הדם ומכסין אותה בעפר המדבר. וכשבא בלעם...". על ביאורו של ר' שלמה אפרים לונטשיץ (בעל הכלי יקר) בדברי הפדר"א, ותוספת על דבריו בדברי ר' אברהם פאלאגי כתבתי במאמר על טעמי המנהג (לעיל בהערת פתיחה).

7 על שימוש התרגום בפדר"א ראה ר' דוד לוריא, מבוא לפרקי דרבי אליעזר, סעי' ב; א' שנאן, תרגום ואגדה בו: האגדה בתרגום התורה הארמי המיוחס ליונתן בן עוזיאל, ירושלים תשנ"ג, עמ' 176–185.

8 אמנם רד"ל ומהרז"ו פירשו שמה שנמשלו לעפר הוא טעם לכך שמכסים בעפר. וכך גם המשמעות בילקוט שמעוני שהובא לעיל, הערה 6, שלא מופיעות בו המלים "ולא עוד אלא", וכן גרסת ר' יצחק אבוהב, מנורת המאור, נר ג, כלל א, פ"ב, מהד' מוה"ק, ירושלים תשכ"א, עמ' 182.

על יסוד דברי הפדר"א, כתב ראב"ן בפיוטו 'אפוני אימיר' המיועד לשבת ברית מילה:
 (חֲנֻטִּי) [חֲנֻטִּי] ¹⁰ בָּבֶא [סוּטָן] שְׁפִי לְקוֹב / (אָז רָאָה) [חָזַן] סְפוּנִי חוּל, וּפִי: מָה
 אָקוֹב / מִי מָנָה עֶפֶר יַעֲקֹב.

טְמוֹן בְּחוּל חוֹק נִדְרָשׁ וּמוֹשָׁלִם / (חוֹק) [חוּל] גָּבוּל לָזִם (שֵׁם חוֹק עוֹלָם) [חוֹק
 לְעוֹלָם] / וַיַּעֲמִידָהּ לַיַּעֲקֹב לְחֹק לְיִשְׂרָאֵל בְּרִית עוֹלָם¹¹.

ביאור נפלא על פיוט זה מופיע בכת"י אשכנזי משלהי המאה הי"ג המכיל פירושי הראשונים
 לפיוטים:

טמון בחול חוק (חוק) <מודרש> ומושלם – אותו דם מילה שהיה טמון בחול המדבר
 הוא חוק חוק ודרש <בג'> בגזירה שוה, כת' הכא (ירמיה ה, כב): "חוק עולם (בל)
 [ולא] יעברנהו", וכת' הכא גבי מילה (תהלים קה, י): "ויעמידה ליעקב לחק (וישרא)
 [לישראל] ברית" וגו', מה החול בא לטובה לעולם, שמגין לפני המים¹², אף חוק הכת'
 במילה – מגינה על ישראל¹³].

קרוב לפירוש זה, כתב ר' שלמה אפרים לונטשיץ (בעל 'כלי יקר'):

שבזכות המילה יהיו ישראל ניצולין מן האומות... זה"ש חוקים שחקקתי בהם את
 החול, לפי שהאומות נמשלו לים זועף, שנאמר (ישעיהו יז, יב): "הוי המון עמים
 [רבים] כהמות ימים יהמיון" וישראל נמשלו לחול, שנאמר (בראשית לב, יג): "ושמתי
 את זרעך כחול הים", ולא לענין הריבוי לבד נמשלו לחול, אלא לענין שאין האומות
 יכולין להם... ובדרך זה נמשלו ישראל לחול שהגלים נשברים בו... וכל זה בזכות
 המילה, לכך נאמר: "אשר שמתי חול גבול לים", הוא החול ששימים בו הערלות,
 והוא גבול לאומות שנמשלו לים, שלא יוכלו לישראל מצד מצוה זו או לא יוכלו לבטל
 מצוה זו כלל, כנודע מכמה דורות שהשתדלו האומות בביטולה ולא עלתה בידם¹⁴.

9 ולא עוד אלא, אומיר תרי"ג, דף פה ע"ב. ולפי דבריו הוסיף ר' חיים פלאג'י, פר אחד, אומיר תר"מ, דף ה ע"ב
 לבאר מה שדרשו חז"ל (גיטין נז ע"ב) על הפסוק בתהלים (מד, כג): "כי עליך הורגנו כל היום" – "זו מילה",
 שהכוונה לכיסוי בעפר, ורמז בזה כי "עליך" ראשי תיבות: "עפר למילה יהיה כיסוי".

10 = בניו, מלשון חניטת זרעים.

11 הנוסח הוא עפ"י ר' וולף היידנהיים, סידור שפה ברורה, רעדלהיים תק"פ, ביוצרות שבסוף הסידור, דף 39
 ע"ב. התיקון בסוגריים המרובעים הוא עפ"י כת"י סדור מנהג אשכנז מערבי - פרמה 1904 (ס' 13061),
 מתוארך למאה הי"ד, דף 99א. וראה י' דוידזון, אוצר השירה והפיוט, א, ניו יורק תרפ"ה, 7114א, עמ' 323–
 324, שציין למקורות נוספים לפיוט זה. עתה ראה גם מ"י רוזנווסר, השיר והשבח, ירושלים תשע"ה, עמ'
 כח–כט. יש לתמוה על ר' זליגמן בער, סדר עבודת ישראל, רעדעלהיים תרכ"ח, עמ' 734 שפירש פיסקה זו
 שלא עפ"י דברי הפדר"א באופן שאינו קשור לברית מילה כלל. ואף שידע את הפדר"א בפרק כט, שהרי פירש
 על פיו באותו יוצר לגבי 'כסא של אליהו'.

12 ראה פרקי דרבי אליעזר, פרק ה.

13 כ"י בודפשט, אוסף קויפמן A 399; התיארוך עפ"י א"א אורבך (מהדיר), מבוא לערוגת הבשם, ח"ד, ירושלים
 תשכ"ג, עמ' 72 שתיארוך כך את הכת"י, אף שבקטלוג קויפמן תיארוך למאה הי"ד. אני מודה לר' לוי יצחק
 חריטן על ההפניה לכת"י זה.

14 עוללות אפרים, ח"ג, עמוד כ מאמר תעז, אמשטרדם תקל"ט, דף צח ע"ב.

מספר שנים לאחר ראב"ן, ר' ברוך בר שמואל, אף הוא ממגנצא, באופן שחיבר לברית מילה 'בנים לאביהם', מפיט כך:

עדות נאמנה / מילה במנינה

גדולה היא הטמנה / עפר יעקב מי מנה.

לאחר שראינו את דברי הפדר"א, פירוש הפיוט ברור מאליו. מאחר שהאופן כולו עוסק בענייני מילה, הרי שברור ש'הטמנה' היינו המילה שטמונה היא בעפר, כשמיד הוא מסמך את תוכן הכתוב "מי מנה עפר יעקב" ובכך רומז לדברי הפדר"א¹⁵.

כרונולוגיה בפרקי דרבי אליעזר

בשולי הדברים, יש להעיר על בעיה כרונולוגית בנוסח הפדר"א, ונעתיק דבריו במלואו:

רבי ישמעאל אומר, וכי ערלים שמעו קולו של הב"ב על הר סיני ונתן להם את התורה¹⁶. אלא, חס ושלום, נמולין היו, אלא שלא היה להם פריעה, וכל מי שמל ולא פרע את המילה, כאלו לא מל. וכשבאו ישראל לארץ ישראל אמר הקב"ה ליהושע: אי אתה יודע שאין ישראל נמולין כתקנן, חזור ומול אותם פעם שניה, שנאמר: "מול את בני ישראל שנית". וקבץ כל הערלות עד שעשה אותם כגבעה, שנאמר: "וימל את בני ישראל אל גבעת הערלות". והיו ישראל לוקחין את הערלה ואת הדם ומכסין אותן בעפר המדבר, וכשבא בלעם הקוסם, ראה את כל המדבר מלא מערלתן של ישראל, אמר: מי יוכל לעמוד בזכות ברית דם המילה שהוא מכוסה בעפר, שנאמר: "מי מנה עפר יעקב". מכאן אמרו חכמים, מכסין את ערלת הדם בעפר הארץ. ולא עוד, אלא שנמשלו לעפר, שנאמר: "והיה זרעך כעפר הארץ".

מקריאה רציפה נראה כי לאחר שיהושע מל אותם, כיסו את הערלה והדם בעפר, או אז הגיע בלעם וראה וכו'. אך מיד מתעוררת כאן קושיא; מהיכן מגיע בלעם – שכבר נהרג בחרב במדבר – לטקס המילה של יהושע בארץ ישראל?!

למען האמת, הקורא המעיין יראה כי העניין של יהושע נאמר במאמר המוסגר ואינו שייך לרצף הדברים, כלומר, ר' ישמעאל אומר כי בוודאי נימולו, אלא שבכואם לארץ ישראל אמר ה' ליהושע להשלים את המילה משום שלא נפרעו¹⁷, ושוב חוזר הפדר"א למילת בני ישראל

15 נוסח הפיוט המוצג כאן כולל הניקוד, עפ"י כת"י פרמה, פלטינה 1904 (ס' 13061), דף 102ב. למיטב ידיעתי נרפס הפיוט פעם אחת בלבד על ידי א"מ הברמן, 'פיוטי רבינו ברוך בר שמואל ממגנצא', בתוך: ידיעות המכון לחקר השירה העברית בירושלים, ו, ירושלים תש"ו, עמ' ס-סא, אמנם בנוסח של הברמן, שהתבסס על כת"י אחרים, נכתב: "גדולה היא הטמונה". אולי בעקבות כך, אך נראה שבעיקר מחוסר ידיעה, פירש הברמן: "הטמונה – המצוה הטמונה ומכוסה בישראל". לפי מרבית הפירושים התפעל בלעם מפעולת ההטמנה מעפר, ולא מהמילה עצמה או מהערלה שכתת טמונה בעפר.

16 בכתבי היד רווח הנוסח: "וכי ערלים שמעו קולו של הקב"ה בהר סיני אומר 'אנכי'".

17 ולכן גם נמשכה ערלתם והוצרכו למילה שוב, משום כך היו ערלות ממש עד שנעשו לגבעה (זית רענן על הילקוט שמעוני, יהושע, דף ד ע"א).

במדבר, ומתאר כי היו מכסים את הערלה בעפר, ואז הגיע בלעם וכו'. עם זאת, אין להתעלם מכך שבכמה וכמה ספרים נראה שהבינו את הדברים כסדרם וחלקם אף התקשו בסדר הדברים¹⁸.

גישה מחקרית המבוססת על בדיקה מעמיקה והצגה סינופטית של כתבי-יד רבים, נתמכת בכתב-יד חשוב וקדום, ומציעה תחילה כי יש להקדים את הקטע אודות הטמנת הערלה בעפר [והיו ישראל לוקחין... כעפר הארץ] קודם לקטע העוסק במילת יהושע את ישראל [וכשבאו ישראל... גבעת הערלות]. יתר על כן, לאור קושי בשילוב הדברים, מוצע שם כי כל הקטע אודות הטמנת הערלה בעפר הינו תוספת מאוחרת ואינו מן הרובד הראשוני של פדר"א¹⁹.

דברי הזוהר הקדוש

בדברי הזוהר הקדוש מתגלה רובד נוסף במנהג הטמנת הערלה בעפר. אעתיק את לשונו במקומות העוסקים בנושא זה:

זוהר, לך לך, ח"א, דף צה ע"א (להלן: זוהר, לך לך): "פתח אידך ואמר: 'מזבח אדמה תעשה לי וזבחת עליו עולותיך ואת שלמיך' וגו' (שמות כ, כ). תאנא: כל מאן דקריב בריה לקרבנא דא, כאילו אקריב כל קרבנין דעלמא לקמיה דקודשא בריך הוא, וכאילו בני מדבחא

18 ראה ר' יהודה עייאש, בני יהודה, אות ברית, דרוש א' למילה, ליוורנו תקי"ח, דף רו ע"א שכותב שבלעם התכוון לערלות של ימי יהושע, ועל כן תמה היכן מצינו שיהושע הטמין את הערלות בעפר עיי"ש. אף רא"י שפרלינג, טעמי המנהגים ומקורי הדינים, ירושלים תשי"ז, סי' תתקיד, עמ' שצ בטעם הטמנת הערלה בעפר העתיק את לשון הפדר"א מהמילים "כיון שבאו ישראל לארץ ישראל, אמר הקב"ה ליהושע... מכאן אמרו חכמים..." [ואחריי ר' יוסף יהושע טויב, ילדי קודש, ניו יורק תשט"ז, עמ' קעח], ולכאורה נראה מנימת דבריו שהתקנה היא ממה שנהגו ישראל בזמן יהושע. ואמנם אף הרוקח, פירושי סדר התפילה לרוקח, ברכת המילה, מהד' הרש"ל, ירושלים תשנ"ב, עמ' תשל"ב, כתב: "ומה שמטמינין הערלה בחול, כמו כן באותו פרק: 'ויעש לו יהושע חרבות צורים'... והיו ישראל לוקחין את הערלה ואת הדם ומכסין אותו במדבר..." אך ודאי לא התכוון הרוקח שנהגו כך רק בימי יהושע, שהרי בהל' שבת, סי' קיג, כותב הרוקח: "ובמדרש כתיב שכל אותן מ' שנה שהיו ישראל במדבר לא היו פורעין מילת בניהם והיו נוטלין את הערלה והיו משימים בעפר". ניתן אולי להתעקש ולעמוד על סדר הדברים ולהציע פרשנות עפ"י דברי המאירי, יבמות עא ע"ב, ד"ה יש שואלים, שכתב על הנאמר כאן שבלעם ראה את הערלות: "ואיפשר שזו לא כפשטה, שהרי ענין בלעם בקסם היה רואה, אלא שעל זכות המילה היה אומר כן, וזהו: 'כי מראש צורים אראנו', כלומר, שאע"פ שהייתי סבור לבא עליהם בעון ביטול מצות מילה, הריני רואה 'חרבות צורים' שהותקנו להם בימי יהושע, ומגבעות אשורנו" – על שם 'גבעת הערלות'", והיינו שבלעם ראה בנבואה את העתיד להיות בימי יהושע.

19 ראה א' טרייטל, פרקי דר' אליעזר: נוסח, עריכה ודוגמת סינופסיס של כתבי היד (הנ"ל בהערה 1), פ"ח, ב, 2, עמ' 89–90. טרייטל, שם וביתר שאת בפ"ט, ב, 2, עמ' 112 אינו נשאר בסירוס הנוסח אלא מוסיף להתקדם ומבכר לטעון כי כל הקטע הוא תוספת מאוחרת ובכך גם ליישב את סוף דברי פדר"א שישראל נמשלו לעפר, שלכאורה אין לו כל קשר להטמנת הערלה בעפר, ולדעתו הקטע כולו עוסק בפרשנות הכתוב 'מי מנה עפר יעקב'. לפי זה, נאמרו שני פירושים: א. כוונת בלעם לישראל שמלים על העפר. ב. כוונת בלעם לישראל שנמשלו לעפר. מאידך, הבאנו לעיל את פירושו של ר' אליהו הכהן מאזמיר בפירושו 'ולא עוד אלא' כמו גם את פירושיהם של רד"ל ומהר"ז הנצמדים לנוסח המקובל, ומבארים, מי יותר ומי פחות, כי משל ישראל לעפר כרוך היטב בהטמנת הערלה בעפר, והדברים נתמכים גם בדברי הילקוט שמעוני דלעיל. והבחר יבחר.

שלימתא קמיה. בגיני כך בעי לסדרא מדבחא במאנא חד מלייא ארעא למגזר עליה האי קיימא קדישא, ואתחשיב קמי קודשא בריך הוא כאילו אדבח עליה עלוון וקרבנין עאנא ותורי, וניחא ליה יתיר מכלהו, דכתיב: 'וזבחת עליו את עולותיך ואת שלמיך וגו' בכל המקום אשר אזכיר את שמי, מהו: 'אזכיר את שמי'. (את) דא 'מילה', דכתיב בה (תהלים כה, יד): 'סוד ה' ליראיו ובריתו להודיעם'".

זוהר, תזריע, ח"ג, דף מד ע"א (להלן: זוהר, תזריע): "בההוא זמנא דמתכנשי עמא קדישא לאעברא ההוא ערלה מקמי ברית, קודשא בריך הוא כניש כל פמליא דיליה ואתגלי ודאי לאעברא לההוא ערלה לעילא מקמי ברית קיימא קדישא, דהא כל עובדין דישאל עבדין לתתא מתערי עובדא לעילא, ובההוא זמנא אתדחייא ההוא ערלה מכל עמא קדישא לעילא, ולההוא ערלה מתקני מאנא חדא בעפרא, לאשראה ההוא ערלה בגויה, ברזא דכתיב (ישעיהו סה, כה): 'ונחש עפר לחמו', (בראשית ג, יד) 'ועפר תאכל כל ימי חיך', מכאן (תיקון סא) דלא אצטריך לאנהגא קלנא בההוא אתר, אף על גב דמעברי ליה מקמי האי ברית, ודוכתיה כד מתעברא מהאי ברית עפרא איהו, (ס"א דהא) דהרי בתר דההוא נחש אתעבר מקמי אדם, קודשא בריך הוא שוי ליה מדוריה בעפר, דכתיב: 'ועפר תאכל כל ימי חיך', וכיון דקודשא בריך הוא כד אעבר ליה מקמי אדם שוי מדוריה בעפרא ואתקין ליה, כך בהוא גוונא ממש אנן צריכין כד מעברין לערלה לאתתקנא ליה עפרא למהוי ביה מדוריה"²⁰.

עוד מצינו בהקדמת תיקוני זוהר, דף יא ע"א (להלן: תיקון זו, הקדמה): "ומאן דאיהו נטיר י' בתמנייא יומין דמילה... איהו נטיר מכל מזיקי דתחות ידא דיצר הרע... ועוד, ברית דתקינא ליה מנא בעפרא לשדייא לה בעפרא²¹ ודם דאטיפין מניה אתחשיב ליה כאלו עביד עולה, וההוא עפרא לתקנא ביה מזבח אדמה ודם דברית כאלו דבח עלה עלוון, דהא הוא דכתיב (שמות כ, כ): 'מזבח אדמה תעשה לי' וגומר, ושזיב ליה בההוא עפרא מחבוט הקבר, ובדם מילה שזיב ליה משחיתת מלאך המות"²².

תיקון כד, דף ע ע"א (להלן: תיקון זו, כד), נאמר: "דברית מילה לחייביא עפרא דתקין במנא איהו מזונא לחוייא דאפריש מניה, דהא הוא דכתיב: 'ונחש עפר לחמו', ודם ברית איהו מזונא דסמא"ל דאיהו רוצח דאפריש מניה, ורזא דמלה: 'אם רעב שונאך האכילהו לחם ואם צמא השקהו מים', לבינוניים אתחשיב ברית מילה אעברו דדמא ובשרא כקרבנא, דהא הוא דכתיב: 'וזבחת עליו את עולותיך ואת שלמיך', לצדיקייא ודאי באתר דמילה ופריעה שרייא ה', ודא איהו: 'ומבשרי אחזה אלוך', ועלייהו אתמר: 'ואמר לך בדמיך חיי' לצדיקייא וכתיב: 'גם את בדם בריתך שלחתי אסירך מבור' – דאיהו גיהנם".

20 הרעיון נשנה בקצרה גם בזוהר, פנחס, דף רנז ע"א: "ותקינא לשוויא לערלה במנא דעפרא, לקיים: 'ונחש עפר לחמו'".

21 ביאור הגר"א שם: "מנא בעפרא כו' - ר"ל כלי עם עפר ליתן בתוכו הערלה".

22 כאן ממשיך התיקון לדון בערלת נימול ממזר, ונעתיק דבריו לקמן, פרק ז, בנושא ערלת ממזר.

תיקון לו, דף עח ע"א–ע"ב (להלן: תיקון"ז, לז), אמר רשב"י לרבי אלעזר בנו: "תא חזי, יומא חדא שאילנא לאליהו, ערלה אמאי שוינן במאנא בעפרא, אמר לי: שמענא במתיבתא, דערלה איהו נחש, וכיון דאעברין ליה מאתריה, צריך למיהב ליה מזוניה, הדא הוא דכתיב: 'ונחש עפר לחמו', ובודאי ברי בדא אשתזיב בר נש מדינא דחבוט הקבר ודמא דאטיפין מפריעה למיהב מזונא לההוא כלבא דאיהו רוצח, ובדא אשתזיב בר נש מחרבא דמלאך המות".
הרי שגם בדברי הזוהר מבואר כי יש לכרות את הערלה מעל כלי מלא בעפר. זאת משום שברית המילה דומה לקרבן אשר מקריבים אותו על 'מזבח אדמה'. בדברי הזוהר טעם נוסף להטמנת הערלה, כי הערלה היא חלק הנחש [=הסטרא אחרא] שמזונו עפר, ועל כן אנו נותנים את הערלה בעפר, דבר שיש בו כדי להציל ממיתה ומחיבוט הקבר²³.

גבעת הערלות

מקורות נוספים מצאנו לגבי ההנהגה עם ערלת המילה, שאף שאין בהם משום הוראה לדורות, אך בדורות מאוחרים מצינו מנהגים שונים שהוסמכו על דברי חז"ל אלו.
"בְּעֵת הָהִיא אָמַר ה' אֶל יְהוֹשֻׁעַ: עֲשֵׂה לְךָ חֲרָבוֹת צָרִים, וְשׁוּב מִל' אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל שְׁנִית: וַיַּעַשׂ לוֹ יְהוֹשֻׁעַ חֲרָבוֹת צָרִים, וַיִּקַּל אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אֶל גִּבְעַת הָעֵרְלוֹת" (יהושע ה, ב–ג). מתואר בפסוק שערלות בני ישראל נאספו לגבעה – "גבעת הערלות"²⁴. וכך דרשו חז"ל: "וכשבאו ישראל לארץ ישראל, אמר הקב"ה ליהושע: אי אתה יודע שאין ישראל נמולין כתקנן. חזור ומול אותם פעם שניה, שנאמר: 'מול את בני ישראל שנית'. וקבץ כל הערלות עד שעשה אותם כגבעה, שנאמר (שם פסוק ג): 'וימל את בני ישראל אל גבעת הערלות'".²⁵
בביטוי 'גבעת הערלות' של יהושע המפורש בפסוק, השתמשו חז"ל לגבי אברהם אבינו, וכך נאמר בבראשית רבה מז, ז: "א"ר אייבו: בשעה שמל אברהם אותן ילידי ביתו, העמידן גבעה ערלות, וזרחה עליהם חמה והתליעו, ועלה ריחן לפני הקב"ה כקטורת סמים וכעולה שהיא כליל לאישים; אמר הקב"ה: בשעה שיהיו בניו של זה באים לידי עבירות ולידי מעשים רעים, אני נזכר להם הריח הזה ומתמלא עליהם רחמים ומרחם עליהם"²⁶.

23 ובמאמר על טעמי המנהג ציינתי לנכתב אודות יישוב טעמי הזוהר זה עם זה.

24 כך ביארו שם המפרשים על פי פשוטו, וחז"ל דרשו, ויקר"ר כה, ז ועוד: "גבעת הערלות; אמר ר' לוי: מקום שהיא גבעה בערלה", ופירש ר' שמואל לאניאדו, כלי יקר, יהושע שם, מהד' מכון הכתב, ירושלים תשמ"ה, עמ' 83–84: "... והכוונה שדקדקו שהיל"ל 'וימל יהושע בגבעת הערלות' אלו היה מקום וגבעה ממש, לכך דרשו על הוראת מקום המילה, שמלן במקום שעושה גבעה בערלה", ראה שם שהאריך בגדרי הפריעה שהתחדשה אצל יהושע ומטרתה לגלות את העטרה; לגלות את מקום הגבעה שבערלה. אמנם בהמשך דבריו (עמ' 85) כתב אופן נוסף: "ואמר שנעשית גבעה מהערלות, ובאמצעות העפר שהיו מכסים, ולמדו כן מאומרו: 'אל גבעת הערלות' שנעשית גבעה מהן, דאם לא כן היל"ל בגבעת הערלות". וראה עוד בהמשך דבריו שם (עמ' 89).

25 פרקי דר"א, פרק כט; ילקוט שמעוני יהושע, שם, רמז טו.

26 הרחיק בכך יותר במדרש תנחומא וירא סי' ב: "כיון שמל אברהם, נגלה עליו הקב"ה בכבודו לבקרו, שנאמר (בראשית יח, א): 'וירא אליו ה'...' אמר רבי אחא: בא וראה שנתן הקב"ה כח באברהם, שביום שמל את עצמו, מל ישמעאל ואת כל אנשי ביתו, והיה הדם מנטף, וכמה היו ילידי ביתו – שי"ח, מקנת כספו על אחת

ובמדרש נוסף אנו מוצאים את זכותו של אברהם אבינו לצד זכותו של יהושע, וכך נאמר בשיר השירים רבה ד, ו:

”עד שיפוח היום”, רבי אבהו ורבי לוי; חד אמר: בשעה שמל אברהם אבינו את עצמו ובניו ובניו ביתו, עשה ערלותיהן גבעה, וזרחה עליהן החמה והתליעו, ועלה ריחן לפני הקב”ה כריח קטרת הסמים וכריח קומץ הלבונה שעל גבי האשים, ואמר הקב”ה: לכשיבואו בניו של זה לידי עבירות ומעשים רעים, אני נזכר להם זה הריח ואתמלא רחמים עליהם והופך להם מדת הדין למדת רחמים, מה טעם – “אלך לי אל הר המור”. ר’ לוי אמר: בשעה שמל יהושע את בני ישראל, העמיד להם ערלותיהם גבעה, וזרחה עליהם חמה והתליעו, ועלה ריחן לפני הקב”ה... מה טעם – אלך לי אל הר המור ואל גבעת הלבונה”²⁷.

על יסוד דברי המדרש ומהנהגתו של אברהם אבינו, למד ר’ מנחם ב”ר שלמה כי יש לטמון את הערלה בעפר²⁸.

המקורות שהובאו עד כה עסקו בהטמנת הדם והערלה בעפר. כעת נראה מקור נוסף לגבי דם המילה.

דם המילה

נאמר בפרקי דרבי אליעזר, פרק כט:

וביום שיצאו ישראל ממצרים, נמולו כולם מגדול ועד קטן, שנאמר (יהושע ה, ה): “כי מולים היו כל העם היוצאים” וגו’. והיו לוקחים דם מילה ודם פסח והיו נותנים על משקוף בתייהן. וכשעבר הקב”ה לנגוף את מצרים, וראה את דם הברית ודם הפסח, נתמלא רחמים על ישראל, שנאמר (יחזקאל טז, ו): “ואעבור עליך ואראך מתבוססת

כמה וכמה, שנאמר (בראשית יז, כג): “ויקח אברהם את ישמעאל בנו” וגו’, וכתוב (שם פסוקים כו–כו): “בפעם היום הזה נמול וגו’ וכל אנשי ביתו” וגו’ עד שהעמיד אברהם מן הערלות גבעה, ונהר של דם יוצא מביתו, ואמר להן הקב”ה למלאכי השרת: בואו ונבקר את החולה, אמרו לו: רבש”ע, “מה אנוש ותדעוהו, בן אדם ותחשבהו” (ראה תהלים קמד, ג), אתה הולך למקום הטנופת, למקום של דם ושל שקץ וסריות. אמר להם: חייכם, ערב עלי אותו דם של ערלות ממור ולבונה, וכן שלמה אומר (שיר השירים ד, ו): “עד שיפוח היום ונסו הצללים, אלך לי אל הר המור” – זה אברהם שנקרא “מור”, שנאמר (תהלים מה, ט): “מור ואהלות קציעות כל בגדותיך”.

וביאר בתורה תמימה שם, אות קג: “ודריש ‘עד שיפוח היום’ – רמז לזריחת החמה, דהיינו עד שיפוח החמה בחמימותה, וטעם הענין ועלה ריחן לפני וכו’, הכונה, דלפי ששפכו דמם ונתנו בשרם להיות רמה ותולעה בחייהם, והרי זה חשוב כקרבן גדול, ולכן עלה ריחן לפני כריח מבחר הקרבנות, והלשון “אלך לי אל הר המור ואל גבעת הלבונה”, דריש ברמז – מקום שנעשה “הר” מהערלות שחביב עלי “מור”, שהוא ראש לכל סממני הקטורת, ו“אל” מקום שנעשה “גבעה” מהערלות, שחביב עלי כקומץ “הלבונה”, שנעשה כמין גבעה והר”.

שכל טוב, בראשית יז, יד, מהד’ בובר, ברלין תר”ס–תרס”א, עמ’ 19: “ויטמון הערלה בעפר, לקיים (במדבר כג, י): “מי מנה עפר יעקב”, וכן מצינו אצל אברהם שקבץ את כל הערלות אל מקום אחד, והיה נראה כעין גדיש, וקראו אותו גבעות הערלות...”.

בדמיך, ואומר לך: בדמיך חיי, ואומר לך: בדמיך חיי". אמר רבי אליעזר: וכי מה ראה הכתוב לומר שתי פעמים "בדמיך חיי". אלא אמר הקב"ה: בזכות דם ברית מילה ודם פסח גאלתי אתכם ממצרים, ובזכותם אתם עתידין לגאל בסוף מלכות רביעית, לכך נאמר שתי פעמים "בדמיך חיי"²⁹.

אף כאן נמשך יונתן בן עוזיאל אחר הפדר"א, וכך הוא מתרגם על הפסוק (שמות יב, יג): "והיה הדם לכם לאות על הבתים אשר אתם שם, וראיתי את הדם ופסחתי עליכם" – "ויהי דם נכסת פסחא וגזרת מהולתא מערב לכון למעבד מניה את על בתיא דאתון שרין תמן, ואחמי ית זכות דמא ואיחוס עליכון...". בדבריו הוא מלמד כי את ההנהגה הנזכרת בפדר"א שנתנו אף מדם המילה על בתיהם, לא עשו בני ישראל מדעתם, אלא הדבר נכלל בציווי "והיה הדם לכם לאות", שיערבו את דם הפסח יחד עם דם המילה ויתנו מהם על הבתים לאות. בפרק ח, מנהגי דם המילה, נרחיב במנהגים נוספים שהתפתחו בעקבות דברי הפדר"א.

ב. ספר החילוקים והגאונים - בני בבל מוהלין במים ובני אר"י מוהלין בעפר

ספר החילוקים

החל מתקופת הגאונים אנו מוצאים מנהג נוסף – מילה על המים. מצורת הדברים אנו למדים כי היו מלים באופן שהערלה או הדם הוטלו ישירות אל העפר והמים. ראשית נפתח בתיעוד המנהג מקובץ חילוקי המנהגים בין בני בבל ובני ארץ ישראל³⁰. הקובץ מכיל רשימה של מנהגים והוראות שנחלקו בהם בני מזרח [=בבל] ובני ארץ ישראל, כשהסמיכות בין החילוקים היא עפ"י רוב מקרית ומחוסרת שיטה, והעניינים אינם מסודרים עפ"י סדר כלשהו³¹. מלבד מה ששם מחברו אינו ידוע, אף לגבי תקופתו נאמרו כמה דעות, אך

29 ופירש הרד"ל שבמשמעות דרשת הפסוק נחלקו התנאים; התנא הראשון לא שמיע ליה להוכיח מ'בדמיך' שהוא לשון רבים לב' דמים, שמא הוא בלשון רבים משום שהדם היה בכמה מקומות – על המשקוף ועל המזוזה או של פסחים רבים, ועל כן קוראו לשון רבים. אך רבי אליעזר סובר כי 'בדמיך' משמע שני דמים, ועל כן דרש את כפל הפסוק לשתי גאולות. וראה במה שצינתי במאמרי, "דרש למילה" לאחר מהראשונים, ישורון, לג (אלול תשע"ה), עמ' טד–סה.

30 קובץ זה נדפס לראשונה בסוף ספרו של המהרש"ל, ים של שלמה, פראג שע"ו ואח"כ ביסניץ תפ"ג [ראה להלן על החילוק ביניהם, הנוגע לענייננו], כשהחל מאז יצא לאור בכמה מהדורות, כשהמרכזיות שבהן: מהדור' ר' יואל מילר, חלוק מנהגים בין בני בבל לבני ארץ ישראל, וינה תרל"ח (להלן: מילר או נוסח צדה לדרך בו השתמש במהדורות); מהדור' ר' מרדכי מרגליות, החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, ירושלים תרצ"ח (להלן: מרגליות); ומהדור' רב"מ לוין, אוצר חלוק מנהגים בין בני ארץ ישראל ובין בני בבל, ירושלים תש"ב (להלן: לוין). וראה עוד במאמר סקירה על החיבור 'אוצר חלוק מנהגים' של רב"מ לוין, מאת רש"י זיון, סופרים וספרים, א, תל אביב תשי"ט, עמ' 57 ואילך. לאחרונה נכתב סיכום מקיף על ספר החילוקים ע"י ר"מ דובאוויק, 'דפים חדשים מהגניזה מספר החילוקים בין בני בבל ובני ארץ ישראל', ישורון, לד (ניסן תשע"ו), עמ' טו–כד.

31 אם ננקוט כדוגמא את הנושא שבו אנו עוסקים – ברית מילה, הרי ששלושת חילוקי המנהגים בנושא זה מופיעים בקובץ כחילוקים: יז, מה, מו.

קרוב לוודאי כי הקובץ נכתב בתקופת הגאונים.³²

חילוק י"ז שבקובץ זה, מעיד על חילוק הנוגע לענייננו. לצורך קבלת תמונה מלאה, אעתיק את החילוק משתי נוסחאות שונות³³; מנוסח הים של שלמה (יש"ש)³⁴, ומנוסח כת"י צדה לדרך (להלן: צ"ל) שעולה על כל הנוסחאות האחרות בשלמותו ובהתאמתו לגרסת הגאונים.³⁵

ים של שלמה: בני א"י [=ארץ ישראל] מוהלין מן העפר, דכתיב (זכריה ט, יא): 'גם בדם בריתך שלחתי אסיריך מן הבור ואין מים בו'³⁶, ונותנים על פניהם. ב"ב³⁷ [=בני ככל] מוהלין במים, הה"ד³⁸ (יחזקאל טז, ט) 'והרחציך במים'³⁹.

צדה לדרך: א"מ [=אנשי מזרח] מוהלין במים ונותנים על פיהם, ובא"י [=ובני ארץ ישראל] מוהלין בעפר כי כו' 'מבור אין מים בו' (זכריה ט, יא)⁴⁰.

מבואר כי בני ככל היו מוהלים במים, ובני ארץ ישראל היו מוהלים בעפר. אמנם עדיין לא התבאר כאן כיצד בדיוק נעשית המילה באופנים אלו, ולהלן נעמוד על כך בהרחבה.

ההבדל הבולט שבין שתי הנוסחאות הוא לגבי השימוש במים לאחר הברית. למנהג ככל, שבנוסח יש"ש נאמר שנותנים את המים על פניהם, ואילו בנוסח הצ"ל נאמר שנותנים את המים על פיהם. אמנם לצורך העמדת גרסת הצ"ל הסתייעו החוקרים⁴¹ בתשובות הגאונים – שערי

32 לדעת ר' אברהם בן הגר"א (רב פעלים, ורשא תרנ"ד, עמ' 126) חיבור זה הוא בין החיבורים המסופקים אם יצאו מהאמוראים או מהבאים אחריהם; לדעת מילר (עמ' 5) קובץ זה נסדר בימי הסבוראים והגאונים הראשונים; לדעת מרגליות (עמ' 5) אין להקדים את זמן חיבורו לאמצע המאה השביעית לסה"נ, ואם כן ודאי הוא לכל המוקדם מזמן הגאונים, ומאידך גם לא יאוחר מזמנו של רב יהודאי גאון; ר"י שציפאנסקי (ארץ ישראל בספרות התשובות, ח"א, ירושלים תשכ"ז, א, מדור שני, פ"ד, סי' יא סעי' ו, הערה 5; סי' יג סעי' ה, הערה 2, עמ' עג, עז) נטה להוכיח שהקובץ נכתב לאחר זמנו של פירקוי בן באבוי תלמיד תלמידו של רב יהודאי גאון [ראה אודותיו להלן]. אמנם ראה ר"מ דובאוויק (לעיל הערה 30, עמ' טז, הערה 8), שדחה את דבריו עפ"י מחקרים מעודכנים יותר; ד' אלקין ('הנוסח הקראי של "ספר החילוקים בין בני ארץ ישראל לבני ככל"', תרביץ, סו, א (תשנ"ז), עמ' 106) פקפק בכל זה וטען כי העדות הברורה הראשונה לקובץ זה היא מתחילת המאה העשירית.

33 ראה לעיל הערה 30.

34 ראה מרגליות, עמ' 67, שמוכיח שקרוב לוודאי שאינו ממהרש"ל אלא קדם לו בהרבה, בניגוד לדעתו של מילר, עמ' 2.

35 ראה מילר, עמ' 3. נוסח הצ"ל הועתק ממהדורתו.

36 לשון הפסוק: 'גם את פדם בריתך שלחתי אסיריך מבור אין מים בו'.

37 ר' אברהם בן הגר"א, שם, הערה ד, העיר כי המילים "ב"ב מוהלין..." במים" נוספו במהדורת יסניץ ונלא ידעתי היכן היו מילים אלו חסרות, שכן כבר במהדורת פראג הופיעו מילים אלו. מכל מקום משמעות הדברים היא כי בני ארץ ישראל שמלו בעפר היו נותנים את העפר על פניהם, אך כפי שנראה מכל המקורות, וכן העירו גם מרגליות ולוין, הנוסח מסורס, ומשפט זה צריך להופיע לפני המילים 'נותנים על פניהם', בהתאם לכך אתייחס רק לנוסח המתוקן.

38 לדעת רש"ח קוק, עיונים ומחקרים, א, ירושלים תשי"ט, "חילוקים" שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל, עמ' 286 ביטוי כזה מעיד על הוספה מאוחרת מן הגיליון שנכנסה לפנים.

39 לשון הפסוק: 'וְאַרְחֲצֶנָּךְ בַּמֵּיִם'.

40 לשון הפסוק: 'גם את פדם בריתך שלחתי אסיריך מבור אין מים בו'.

41 מילר ומרגליות שם.

צדק, שם נכתב: "אנשי מזרח מוהלין במים ונותנין על פניהם. ובני ארץ ישראל מוהלין בעפר, מן הדא: גם את בדם בריתך שלחתי אסירך כו'. עד הנה"⁴², ובהתאם לגרסת השערי צדק שגרס 'פניהם' כגרסת היש"ש, תיקנו את נוסח הצ"ל ל'פניהם'⁴³. נמצא כי הושוו שתי הנוסחאות, בכך שמנהג בני בבל למול במים ולתת על פניהם ומנהג בני ארץ ישראל למול בעפר⁴⁴.

מקורות נוספים בדברי הגאונים

ואכן בהתאם לנאמר בקובץ החילוקים אודות מנהג בבל, אנו מוצאים גם עדויות דומות מגאוני בבל:

בתשובות הגאונים – שערי צדק⁴⁵, מובאת תשובת רב כהן צדק:

וששאלתם: למול תינוק על החול ועל המים ולהביא תינוק לבית הכנסת. אין בכך כלום, ואין איסור בין זה לזה שנצוה לכם לשנות מנהגכם. אבל אנו רגילין במים שלוקין⁴⁶ ובהן הדס ומיני בשמים שריחו נודף יפה יפה, ומוהלין את התינוק על המים שיפול דם מילה לתוך המים, ורוחצין בהם כל הנערים⁴⁷, כלומר: דם ברית שבין המקום לאברהם אבינו ע"ה. עד הנה.

מתשובת רב כהן צדק אנו למדים; ראשית, שעניין זה של מילה על העפר או על המים אינו עקרוני עד כדי להורות על שינוי מנהג שהורגלו, ועל כן אף שמנהגם בבבל היה למול על המים, לא ראה לצוות לנהוגים למול על החול⁴⁸ לשנות את מנהגם, ולהלן נראה דעה נוספת בזה. שנית, בתשובתו מקבל המנהג פירוט יתר, ואנו למדים כי המנהג היה למול את התינוק מעל מים

42 ח"ג, שלוניקי תקנ"ב, שער ה, סי' י, דף כב ע"ב.

43 בנוסף לכך התבססו גם על דברי ר' יצחק ממרסליא, העיטור, שער ג, הלכות מילה, וורשא תרל"ד, ח"ב, דף נ ע"ב: "בני מזרח מוהלין על המים ונותנין על פניהם, בני א"י מוהלין בעפר, מן הדא היא, דכתיב: 'גם את בדם בריתך שלחתי אסירך מבור אין מים בו'".

44 ר' חיים גולדשטיין (עורך), שפע קודש, הוראות ופסקים הנהגות... אדמו"ר... צאנו ובעל שו"ת דברי יציב, נתניה תש"ע, פט", הערה כד, עמ' קפח, הביא שהאדמו"ר בדרשת ברית מילה הביא את חילוקי המנהגים בין בני בבל לבני אר"י, וציין לנוסח המודפס ביש"ש שבני אר"י מלין על העפר ונותנין על פניהם, וכתב לבאר שאין הכוונה שנותנים על פני הנאספים, אלא על פני הערלה, והיינו שנותנים את הערלה בעפר, ושוב מוסיפים עפר על פני הערלה כדרך שעושים בכיסוי הדם, וכעין קבורה. אמנם יש לציין, כי מלבד מה שהדבר דחוק בלשון, הרי זה נסתר מכל המקורות מהגאונים ומהראשונים. ואולי השומע לא הבין היטב כוונת האדמו"ר.

45 הנ"ל בהערה 42, סי' יא.

46 כפי הנראה הכוונה למים שבשולו בהם הדס ומיני בשמים, וכך נראה בכת"י וטיקן 307 (ס' 358), בכתובה איטלקית מהמאה הי"ד, דף 250: "מוהלין את התינוק על המים שבשול בהן הדס ומיני בשמים שריחן נודף, כדי שיפול דם המילה במים". תודתי לר' יעקב ישראל סטל על הפנייתו לכת"י זה. אודות תכלית בישום המים, ראה להלן הערה 119.

47 בכת"י וטיקן 307 (המובא בהערה הקודמת) שם: "והמוהל רוחץ ידיו במים ואומ' 'הנה דם הברית שבין המקום לאברהם אבינו'".

48 ראה להלן על יתרונו של החול בכך שנקרא גם מים וגם עפר.

שלוקים שבהם הדם ומיני בשמים שריחם נודף יפה יפה, על מנת שהדם יפול למים, כשלאחר מכן רוחצים במים אלו את הנערים.

בדומה לכך מעיד ר' עמרם גאון: "וכך אמר מר רב צדוק גאון ז"ל. מביאין לפניו מים ובהם הדם ומיני בשמים שריחן נודף יפה יפה, ומוהלין את התינוק על המים שיפול דם המילה לתוך המים, ורוחצין בהם ידיים כל הנועדים, כלומר: זה דם הברית שבין המקום לאברהם אבינו"⁴⁹. במקור נוסף, אף הוא בשערי צדק, נכתב: "ושאלו מקמי רב יהודאי: מהו למול על גבי עפר. - ואמר: שפיר דמי, ובלבד שלא יעשה כן בשבת גזרה שמא יביא עפר מבחוץ"⁵⁰. להלן נלמד על הרקע לשאלה שנשאל רב יהודאי ובביאור תשובתו.

בביאור הלימוד של בני ארץ ישראל למול על העפר מהפסוק "גם את בדם בריתך שלחתי אסיריך מבור אין מים בו", ביאר הב"ח (יו"ד סי' רסה, אות יג) שכוונת הכתוב שבזכות דם הברית הוציאנו ה' מבור אין מים בו, וקשה מה ענין זה לזה, אלא בעל כרחך שמצות דם הברית היא למול על העפר, והיינו שטמונים את הערלה בעפר שאין בו מים, ולכן, בזכות הטמנה זו, הוציאנו ה' מבית האסורים שבו היינו טמונים בבור בתוך העפר.

עקבות למנהג ארץ ישראל למול על העפר אנו מוצאים גם באותה תקופה אצל הפייטן הארץ-ישראלי ר' פינחס הכהן (המאה השמינית), שבפיוטו המיועד לברכת המזון בברית-מילה בשבת מפיט: "חול פִּשְׁפֹּת מְכִינִים לְנֶעַר טְבִילָה", ויש שנקטו בביאור דבריו שלצורך מילה בשבת מכינים עפר מערב שבת, וכמובא להלכה מדברי רב יהודאי גאון לעיל⁵¹. בדומה לכך מפייט פייטן נוסף אנונימי: "שִׁים בְּאַרְץ מוֹסֵר / עֲרָלָה לְהִסִּיר מִבְּשָׂר", ונראה כי כוונתו למנהג הטמנת הערלה בעפר [שים בארץ – מוסר = החלק שהוסר, עליו מדובר בטור הבא]⁵².

בירור המנהג למול על המים ביחס לערלה

בעוד שאת מנהג ארץ ישראל למול על העפר אנו מכירים מקרוב ומבינים כי היו מלים על העפר ואת הערלה קוברים בעפר, במנהג בבל יש לברר האם אף את הערלה היו משליכים למים, וכלום, האם שם – במים – היה מקומה לעד ?!

49 סדר רב עמרם גאון, מהד' ר"ד גולדשמידט, ירושלים תשס"ה, עמ' קפ.

50 שערי צדק (הנ"ל בהערה 42), סי' יב.

51 ש' אליצור, פיוט רבי פינחס הכהן, פיוט קלד, ירושלים תשס"ד, עמ' 737 [המילה 'טבילה' באה כמילת מילואים לצורך פתיחת הטור הבא המתחיל באות ט' – 'טבילה', כך הוא השרשור שבפיוט זה], וראה גם שם, מבוא, פ"ט סעי' ג, עמ' 222. אמנם לדעת א"מ הברמן, ברכות מעין שלוש ומעין ארבע, ברלין-ירושלים תרצ"ט, פיוט מח, עמ' צב, כוונתו שכמו בחול, כך גם בשבת, מכינים לנער צרכי רחיצה. בהודמות זו אודה לפרופ' ש' אליצור על עזרתה.

52 הפיוט 'אשרי אמוני ברית' למילה, פורסם לראשונה אצל א"מ הברמן (לעיל הערה 51), פיוט מז, עמ' צא, ומאוחר יותר – בתוספת ההדרה – אצל א' שמידמן, ברכות המזון המפויטות מן הגניזה הקהירית: מבוא ומדורה מדעית, עבודת ד"ר, רמת-גן תשס"ט, פיוט קסג, עמ' 594. שמידמן נטה לפרש על עניין מוסריות וכדו' אך הביאור וההקשר מוקשים. בזאת אודה לד"ר שמידמן על עזרתו ועל תמיכתו בהצעת.

למעשה, מצינו שיש מהראשונים שהבין מחילוקי המנהגים שמנהג בכל למול על המים כולל אף את הערלה, הלא הוא ר' אליעזר ממין שכותב: "ונהגו להשליך את הערלה בחול, שמצאנו בפרקא דחלקותא [בין בני א"י לבני בבל]: בני ארץ ישראל מוהלין במים... פי' משליכין הערלה במים, בני בבל מוהלין בעפר... ועתה מביאין חול לקיים דברי שניהם..."⁵³. כעין זה מצינו גם בליקוטי הפרדס מרש"י⁵⁴ ואצל ר' יעקב הגוזר בשם הגאונים⁵⁵. ומבואר מהדברים כי אף הערלה הייתה מושלכת למים⁵⁶.

אמנם קשה להעלות על הדעת שהיו משאירים את הערלה במים לעולם⁵⁷. יתכן כי ההשלכה למים הייתה רק השלב הראשוני, ואילו לאחר זמן מה, היו מוציאים את הערלה מהמים וקוברים אותה בעפר. כסמך לכך, יש לצרף את דברי הפרדס לרש"י שכתב בתוך דבריו: "ומכסין את הדם ואת בשרו של תינוק אותה ערלה ליום ג'"⁵⁸, ומפשיטות דבריו עולה כי היו מכסים את הערלה והדם שלושה ימים. אמנם להלן, פרק ה, נרחיב בכיור שיטתו באופן שונה מעט.

אגרת פירקוי בן באבוי

איגרתו של פירקוי בן באבוי, תלמיד תלמידו של רב יהודאי גאון, מהווה "תעודת ביקורת" על מנהגי ארץ ישראל, שלטענת כותבה הלכו והשתבשו במשך דורות של גזרות ושמדות שהיו

53 יראים, וילנא תרנ"ב, סי' תב, דף רכו ע"א-ע"ב.

54 ענין מילה, מונקאטש תרנ"ז, כו ע"א: "ונהגו להשליך הערלה בחול כמו שמצינו בפיר' דחלוקתא. בני ארץ ישראל מוהלין במים משום דכתיב 'וארחצך במים'. משליכין את הערלה במים. בני בבל מוהלין בעפר משום דכתיב 'גם את בדם בריתך שילחתי אסירך מבור אין מים בו'". לגבי ייחוס הדברים שבליקוטי הפרדס לרש"י, ראה ר' יחיאל אברהם זילבר, בירור הלכה תניינא, או"ח א, בני ברק תשנ"א, סי' ג, עמ' טז שכתב: "ספר ליקוטי הפרדס (שנדפס לראשונה בשנת רע"ט) אינו אלא במקצתו ליקוטים מספר הפרדס ומקצתו ליקוטים משאר ספרים כגון היראים ומקצתו מדברי המלקט עצמו, ולא רש"י ותלמידיו חתומים עלה". והנה לנו דוגמא נוספת לדבר שאינו נזכר בספר הפרדס לרש"י, וכפי הנראה, אכן הועתק מהיראים.

55 כללי המילה לר' יעקב הגוזר, בתוך: זכרון ברית לראשונים, מהד' י' גלסברג, ברלין תרנ"ב, עמ' 18: "במעשי הגאונים מצאתי, הקדמונים היו זורקין הערלה והדם בכלי שיש בו מים ובשמים".

56 וראה דברי ר' אברהם אבא שיף, פירוש 'תועפות ראם' על היראים, שם, הערה ל: "כוונת רבינו בפ' דלא נימא הפ' מוהלין במים היינו למצוין דמי המילה ולשפוך הדם על המים, אבל הערלה משליכין בעפר, מש"ה פי' רבינו משליכין הערלה במים...". וראה גם: ר' יעקב טננבוים, שו"ת נהרי אפרסמון, פאקש תרנ"ח, או"ח סי' כז, דף י ע"ב שנקט בפשיטת שבני ארץ ישראל נותנים את הערלה במים.

57 ואולי משום סברא זו כתב ר' אשר פריצקר בפשיטת: "בני א"י מוהלין במים, ואין זורקין את הערלה בהם". פלא הוא שכמקור לדבריו הוא כותב: "ספר יראים סוף סימן ת"ה 452 עיין טור יו"ד רס"ה", וכמבואר, בדברי היראים מפורש שמשליכים את הערלה למים, ואולי דייק מדברי הטור שכתב "מנהג למול במים... ונופל דם המילה על המים". ראה ר"א פריצקר, 'הטכס בביתו של אברהם אבינו' (שלישי בסדרה), ידע-עם, ב, ד-ה (תשרי תשט"ו), עמ' 216-218. אני מודה לר' אבישי אלבוים מספריית הרמב"ם שטרח והמציא לידי את סדרת מאמריו החשובה.

58 ספר הפרדס, מהד' ערנרייך, בודאפשט תרפ"ד, עמ' עה. וראה בספר מעשה הגאונים, מהדו' א' עפשטיין, ברלין תר"ע, סי' סד, עמ' 59 שהועתקו דבריו באופן מושלם ומבואר יותר: "מה שמוהלין לתינוק בבית הכנסת ומוהלין אותו על החול ועל המים ומכסין את הדם ואת הבשר שמהל עד יום שלישי, אין בכך כלום, שאין בין זה לזה, אפילו אם לא עשה כן לא היה עושה שום איסורא".

בארץ ישראל, עובדה הבאה לידי ביטוי במקורות נוספים בכתבי הגאונים⁵⁹. אגרת פירקוי⁶⁰ נמצאה בגניזה קהיר שנחשפה במאה הי"ט, ולמרות רוח ההתנגדות החריפה השוררת לאורך האיגרת, נראה כי האיגרת מאירה לא מעט פינה עמוקה יותר בדעתם של הגאונים בסוגיה בה אנו עוסקים⁶¹. אעתיק כאן קטע מתוך דברי רב יהודאי גאון כפי שנמסרו על ידי פירקוי⁶², תוך שנראה כי זה האחרון הוסיף נופך משלו לגנות את מנהגי אנשי ארץ ישראל⁶³:

59 אמנם בתקופת האמוראים היחס של חכמי בבל לחכמי ארץ ישראל היה נפלא ומלא הערצה, במיוחד בכך שחכמי בבל שלחו את שאלותיהם לארץ ישראל גם בדורות שעלו עליהם במניין ובניין, מכל מקום בדורות שלאחר מכן הדברים נראו אחרת; חכמי בבל לא עשו עיקר מן התלמוד ירושלמי ולא השתמשו בו, ובזמן הגאונים, אף שמוצאים אנו שרב עמרם גאון מזכיר את הירושלמי, אך לא הזכירו כדי לסמוך עליו בדברי הלכה אלא רק כפירוש מן הפירושים. בסוף ימי רב שרירא ובימי רב האי, הובא התלמוד ירושלמי לקירואן ע"י ר' חושיאל ובנו ר' חננאל, ויתכן שמשום שפנו חכמי קירואן אל רב שרירא ורב האי בשאלות בדברי הירושלמי, עסקו בו אז יותר, אך מכל מקום לא התחשבו בו כמקור בר סמכא. כך למשל כותב רב האי באחת מתשובותיו (מובא אצל ר' ישעיה דטרני, המכריע, ערך מב, מהד' ורטהימר, 'ירושלים תשנ"ח, עמ' רמח-רנ): "... ועיקר האי טעותא מן בני [ארץ] ישראל הוא, דבתלמודיהו דרבנן... ואנחנו לא איכפת לן בהכין ולא חשיבנא ליה דסמכא... ועדיין מגונה מאד אצלנו מאן דכתב... ואתון השתא כל מעשיכם כמנהגות שלנו וכתלמוד שלנו הכין מיבעי לכון למעבד...", ובתשובה נוספת מרב האי (תשובות הגאונים, מהד' מוסאפיה, ליק תרכ"ד, סי' מז, דף יט ע"א; תשובות הגאונים, שערי תשובה, מהד' לייטר, ניו יורק תש"ו, סי' לט, דף ד ע"ב): "אנו על תלמוד שלנו סומכין ומאי דפסיק הכא, לא חיישינן למאי דאיתא התם". חכמי בבל ביקשו לעשות את ההלכה אחידה ורצונם היה שיהיו בני ארץ ישראל כפופים אף הם לרוב גדולי ישראל שבבבל. עיקרה של ההערה עפ"י א' אפטוביצר, מחקרים בספרות הגאונים, ירושלים תש"א, עמ' 5 ואילך (להלן: אפטוביצר).

60 החוקרים שעסקו ב'פירקוי בן באבוי' הבינו שהמילה 'פירקוי' משמעותה פרקי, והיינו 'פרקיו של בן באבוי', אך י"נ אפשטיין, 'לאור הגניזה', תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 411 טוען כי זו טעות, ולמען האמת 'פירקוי' הינו שם עצם פרטי פרסי [הסיום 'וי' הוא הקטנת השם כמו 'באבוי' מן 'באבא'], ואם כן אין כאן שם של ספר, אלא שם המחבר שמתחיל בתשובתו כדרך הגאונים שפתחו את תשובותיהם בשמם.

61 מטרת האיגרת, לכאורה, הייתה להוכיח לבני ארץ ישראל כי הפורש מהתלמוד הבבלי, כפורש מתורת ישראל. המחבר מרבה לבקר בחריפות את מנהגי ארץ ישראל, כשבכל מקום הלכה כחכמי בבל, שכן לא נחלקו בני ארץ ישראל, אלא משום שנשתכחה מהם התורה בימי הגזרות והשמדות שגזרה עליהם מלכות אדום. מתחילה סברו החוקרים כי האיגרת של פירקוי מהווה מקור נכבד להעמדת יחס ההלכה של בני ארץ ישראל להלכה של הגאונים בבבל (ראה ל' גינצבורג, גנזי שעכטער, ספר ב, ניו יורק תרפ"ט, הקדמה עמ' 507 ועוד. להלן: גינצבורג), אמנם, לאור גילויים מאוחרים של קטעים נוספים מאגרת פירקוי, הוכיחו אחרים כי אף שרב יהודאי גאון כתב לארץ ישראל, אך האיגרת של פירקוי הופנתה לקהילות יהודיות בצפון אפריקה וספרד שנחשפו הן להשפעות בבליות והן להשפעות ארץ-ישראליות, לשכנע אותן שעליהן לאמץ באופן גורף את המסורת הבבלית ולהתעלם ממסורת ארץ ישראל. ראה ב"מ לזין, משרידי הגניזה, תרביץ, ב (תרצ"א), עמ' 385, ומאוחר יותר: י' ברודי, צוהר לספרות הגאונים, פ"ז, ישראל 1998, עמ' 208 ואילך; ה"ל, פירקוי בן באבוי ותולדות הפולמוס הפנים יהודי, תל אביב תשס"ג, עמ' 10, וראה גם שם, עמ' 23; ה"ל, ציון בין הפרת לחידקל: עולמם של גאונים בבל, ירושלים תשע"ו, עמ' 113-120.

62 מתוך: גינצבורג, שם, פירקוי בן באבוי תלמידה דראבא, עמ' 559 ואילך. התיקונים וההוספות בתוך הדברים הם לפי מהדורתו של גינצבורג עפ"י כתבי יד, אלא אם כן צוין אחרת.

63 אפטוביצר, שם, עמ' 13.

ואף הוא⁶⁴ כתב לארץ ישראל בשביל סירכא⁶⁵ ובשביל כל המצות שנוהגין בהן שלא כהלכה אלא כמנהג שמד⁶⁶, ולא קבלו ממנו, ושלחו לו: מנהג מבטל להלכה, וביקש להתחזק עליהם, והתחזק שלא יהיו אפיקרסין והניח אותם...⁶⁷ ובשביל שמולין ומשלין[כין] דם ברית על עפר ומבזין דם ברית שכרת הקב"ה עם אבינו אברהם של עשרי בריתות (נדרים פ"ג מי"א), פרשו חכז"ל הבזה דם ברית ומשליכו על עפר הוי"ו (!)⁶⁸. ... קיר המזבח... בזכות יש[אל]...⁶⁹ [ובבבל לא פסקה תורה] מישאל שנאמר (דניאל ז, ה): "ותלת עלעין בפומנה בין ש[ינה]", ואמר ר' יוחנן (קידושין עב ע"א): זו חרב, חדייב ונציבין, שפעמים (פלטתן) [בלעתן] – רומי הרשעה שהן (מוליכין) [מוליכין] במדינות הללו, ופעמים פולטתן – שהן באים פרסיים וטורדין אותם ושולטין מלכי פרסיים על אדום, ולא שלטה מלכות הרשעה על בבל ולא עבר פרת מעולם. ולא שכחו תורה שבעל פה ולא הלכה למעשה שתי ישיבות מימות עולם ועד עכשיו, שכך כת' (דברים לא, כא): "כי לא תשכח מפי זרעו"⁷⁰. וכן הלכה למעשה

64 כלומר, רב יהודאי גאון.

65 ראה אפטוביצר, שם, הערה 26, שהאריך בקולא שנהגו בסירכות, ואין זה נוגע לענייננו.

66 להבנת המושג, ראה בנוסח אחר מדברי פירקין, ב"מ לוין, תרביץ, ב"ד (תרצ"א), עמ' 305 ואילך [מובא אצל אפטוביצר הנ"ל, עמ' 14, הערה 27]: "שמענו שבאו אצלכם תלמידים משיבה, ומהן שהיו קודם בארץ ישראל ולמדו מנהג ארץ ישראל, ונהגו מנהגי השמד שנהגו בהן בני ארץ ישראל, ועכשיו חמש מאות שנה שגזרו שמד עליהם שלא יתעסקו בתורה, ונהגו מנהג השמד ולא הניחו מנהג השמד עד היום. ומקצתן יש בידם פירושים של משנה ושלמקצת תלמוד נשים וכל אחד ואחד מן החכמים פירש לדעתו מה שעלה על לבו מפני שלא השיגו מן החכמים הראשונים שילמדו אותם הלכה למעשה ואינן מתאמצים ומתחזקים שישאו ויתנו במלחמתה של תורה כדי שיעמידו דבר על בוריו ועל פי מנהג לאיסור ולהתיר, ושלא לעבר על דברי תורה ושלא לבטל מדברי חכמים אפילו דבר אחד".

67 מכאן אני מדלג לעמ' 562.

68 אפטוביצר שם, עמ' 15, הערה 30, העיר כי אולי יש להשלים: מיפר ברית. כמו כן, מאחר שלא מצאנו דברי חכמים שפירשו כך, שיער שכוונתו לגאוני בבל.

69 גינצבורג משרע כי בשורות החסרות שבין ב' הקטעים היה נאמר, שעד כאן לא מצינו שהיה נותן דם על הקיר אלא במזבח שאין לחוש לבזוי מצוה, אבל לטוח בכותל דם מלה אי אפשר, שכן שרצים עוברים עליו ומטמאין אותו. ראה בהמשך דבריו.

70 השווה תנחומא, פרשת נח, סי' ג': "ואף הקדוש ברוך הוא כרת ברית עם ישראל שלא תשכח תורה שבע"פ מפייה ומפי זרעם עד סוף כל הדורות, שנאמר (ישעיה נט, כא): 'ואני זאת בריתי אותם אמר ה', רוחי אשר עליך ודברי אשר שמת בפיך, לא ימוש' וגו', ולא כתיב 'ממך' אלא 'מפיך' ומפי זרעך ומפי זרעך, ולפיכך קבע הקדוש ברוך הוא שתי ישיבות לישראל שיהיו הוגיני בתורה יומם ולילה, ומתקבצין שתי פעמים בשנה באדר ובאלול מכל המקומות, ונושאים ונותנים במלחמתה של תורה עד שמעמיד דבר על בוריו והלכה לאמתה, ומביאים ראיה ומן המקרא ומן המשנה ומן התלמוד כדי שלא יכשלו ישראל בד"ת, שנאמר (תהלים קיט, קסה): 'שלום רב לאוהבי תורתך ואין למו מכשול' (שם כט, יא) 'ה' עוז לעמו יתן ה' יברך את עמו בשלום', ואותן ב' ישיבות לא ראו שבי ולא שמד ולא שלל ולא שלט בהן לא יון ולא אדום... צדקה עשה הקדוש ברוך הוא עם ישראל שהקדים והגלה את גלות יכניה לגלות צדקיה, כדי שלא תשתכח מהן תורה שבע"פ וישבו בתורתן בבבל מן אותה שעה עד היום, ולא שלט בהן לא אדום ולא יון ולא גזרו עליהם שמד".

בישיבה: מביאין מים חמין ונותנין בהם עצי בסמים... ונותנין את המים בספל תחת התינוק בשעה שמולין אותו ונוטל המל לאותן חמין ומניח על מילה שלתינוק כדי שירפא בשרו ויחום, בשביל שלא יבוא לידי סכנה. וזה ששנו חכמי' (שבת קלד ע"ב) הרחצת מילה והרחצת כל הגוף לפני מילה ולאחר מילה. וכל שאינו עושה כך, עובר חמש עבירות (!): אחת משום סכנה, שאין מניחין חמין על זכר בשעה שמולין אותו⁷¹, ואחת שהוא מבזה דם ברית⁷², ואחת שהוא טוחה בכותל⁷³ ושרצים עוברים עליו ומטמאין אותו⁷⁴, ואחת שפעמים הוא מול בשבת, ונפל דם על עפר, והוי טיט בשבת⁷⁵, ואחת שהוא טוחה בכותל⁷⁶ בשבת, והן מאבות מלאכות שחייבין עליהן סקילה.

בדברי פירקין אנו מוצאים התנגדות נדירה בחריפותה כלפי אלו הנוהגים למול בעפר. אך אגב כך אנו למדים כי בקיום המנהג למול על המים, המים מקבלים שני תפקידים הכרוכים זה בזה: האחד, לצורך הדם שיישפך אל המים, והשני, לנתינה על מילת התינוק לצורך רפואתו – למטרה זו צריכים המים להיות חמים.

מקבילה לדברי פירקין

לאיגרת של פירקין בן באבוי לא מצאו חוקרי הגניזה מקבילות, מלבד קטע אחד העוסק בחשיבות מצות תפילין, שמקורו, ככל הנראה, באיגרת פירקין⁷⁷. אך אנה ה' לידי ומצאתי מקבילה נוספת העוסקת בנושא שלנו ומצויה בסדור מנהג אשכנז המזרחי בכתב יד המתוארך למאה יד–טו, וכך נכתב שם:

ואסור לבזות דם מילה [?] ולהטיל על העפר, מפני ששלש עשרה בריתות כרת הקב"ה עם אברהם אבינו במצות דם מילה, על כן אסור לבזות אותו. וכל מי שמטיל דם מילה על העפר, עליו הכתוב אומ' (במדבר טו, לא): 'כי דבר יי בזה'. <וכיצד> יביא מים, ויטיל בהם עשבי בשמ' (בשמים) ומיני בשמים, ויתן לתוכן כדי שיפול דם לתוך מים,

71 כלומר, שמכיוון שמלים על העפר, אינם מביאים כלל מים ולא רוחצים את מילת התינוק.

72 כאמור לעיל שהמשליך את הדם על העפר, מבזה את דם הברית.

73 הסופר דילג בטעות על מה שבין 'טוחה בכותל' ל'טוחה בכותל' וההשלמה היא על פי כתב יד אוקספורד. כך מובן מה הן חמש העבירות.

74 את דם המילה.

75 אודות חשש מלאכת 'גיבול' ביריקת דם המציצה בשבת, ראה פרק ט.

76 לא עמדתי על כוונתו, מהו האיסור שיש בטיחת דם בכותל בשבת, אך ראה סוגיא דומה לגבי טיט בגמרא בשבת (קמא ע"א): "אמר אביי ואיתימא רב יהודה: טיט שעל גבי רגלו, מקנחו בקרקע ואין מקנחו בכותל. אמר רבא: מאי טעמא בכותל לא, משום דמיחזי כבונה, הא בנין חקלאה הוא. אלא אמר רבא: מקנחו בכותל ואין מקנחו בקרקע, דילמא אתי לאשוויי גומות. איתמר: מר בריה דרבינא אמר: אחד זה ואחד זה – אסור. רב פפא אמר: אחד זה ואחד זה – מותר. למר בריה דרבינא, במאי מקנחי ליה – מקנחי ליה בקורה", וראה בדברי הפוסקים בטושו"ע, או"ח, שב ו, ובנושאי כלים שם. יתכן שדימה את הדם לטיט עקב סמיכותו.

77 ראה י' ברודי, פירקין בן באבוי ותולדות הפולמוס הפנים יהודי, תל אביב תשס"ג, עמ' 7, הערה 1, ומה שציינ שם.

ונוטלין ציבור ידיהם באותו המים חמין, וטובלין ידיהן בהם, כדי לחבב מצות מילה, שבזכות דם מילה שחיבבו אבותינו במצרים – נגאלו, שכך כתו' (יחזקאל טז, ו): 'ואעבור עלייך ואראך מתבוססת בדמיך, ואומ' לך בדמיך חיי ואומ' לך בדמיך חיי'...⁷⁸

בהמשך⁷⁹, מובא מנהג בבל הנודע, ובדומה למה שהובא לעיל מסדר רב עמרם גאון: "וכך אמר מר רב יצחק גאון⁸⁰: מביאין לפנינון [?] מים ובהם הדס ומיני בשמי' שריחו נודף יפה, ומוהלין התינוק על המים, שיפול דם המילה על המים. ורוחצין בהם ידיהם וכל הנועדים במילה זה הברית אשר כרת המקום לאברהם אבינו".

הרי לפנינו מקבילה נדירה לחריפות של פירקוי בגנותו של זה המבזה דם המילה, אם כי כמה מאות שנים לאחריו, אך הדבר מראה כי הייתה כזו מסורת נגד המילה על העפר [זאת למרות שהיו מן הראשונים, אף מאשכנז, שלא שללו את המילה על העפר]⁸¹.

בירור דעת רב יהודאי גאון

מדברי רב יהודאי, כפי שמציגם פירקוי, למדים אנו כי הזהיר על עזיבת מנהג ארץ ישראל לטובת מנהג בבל, גם בדברים שאין בהם איסור והיתר, אלא מנהג בלבד. אמנם יש להעיר שדבריו של רב יהודאי לכאורה סותרים את דעתו כפי שהבאנוה לעיל משערי צדק, סימן יב: "ושאלו מקמי רב יהודאי: מהו למול על גבי עפר. ואמר: שפיר דמי, ובלבד שלא יעשה כן בשבת, גזרה שמא יביא עפר מבחוץ" – מתשובה זו נראה כי רב יהודאי התיר למול על גבי עפר ולא ראה לנכון להזהיר לעבור למנהג בבל למול על המים, ובאשר לחששות ההלכתיים, הסתפק רב יהודאי בכך שסייג שלא יעשה כן בשבת. ואילו פירקוי מתאר כי רב יהודאי התנגד בחריפות למנהג זה מיסודו.

ליישוב הקושיה כותב יעקב מאן, כי את התשובה בשערי צדק יש לייחס לר' יהודא גאון פומבדיתא זקנו של ר' שרירא, ואילו דעת רב יהודאי היא אכן כפי שהציגה פירקוי⁸².

78 פרמה, פלטינה 1265 (ס' 27557), דף א27.

79 דף ב27.

80 בגרסת סדר רע"ג, כפי שבחר גולדשמידט לגרסה עיקרית: מר רב צדוק גאון.

81 ועדיין יש מקום לדון אם יש כאן קשר ישיר לפירקוי, או שמא פירקוי שהביא את הגיגיו למבזה דם הברית בשם "חכז"ל", התכוון למקור חז"לי שראה לפניו וכיום אבוד מאתנו, ושלא כהשערת אפסוביצר שהכוונה לגאונים, ואותו כותב מאשכנז ראה אף הוא את דברי חז"ל אלו. אמנם פרופ' ירחמיאל ברודי כתב לי שהוא נוטה להסכים עם אפסוביצר בנקודה זו. ואף שאפשר כמובן, גם אם מניחים שהכוונה לחכמים של תקופת הגאונים, להעלות על הדעת שהיה מקור כתוב כזה והוא שהתגלגל בדרך כלשהי לאשכנז, אך הדבר נראה פחות סביר. מכל מקום, כתב לי, כי גילוי זה הוא בהחלט מעניין, והוא מזכיר לנו כמה מוגבלות הידיעות שלנו בנוגע לנחיצים המגוונים והמורכבים שדרכם הגיעו דברי הגאונים לחכמי המערב.

82 J. Mann, Les Chapitres de Ben Baboi, Revue des Etudes Juives [R.E.J.], vol. 70 (1920), p. 120 תודתי נתונה לחכם החפץ בעילום שמו על עזרתו בתרגום מצרפתי.

לעומתו, טוען לוי גינצבורג, כי התשובה בשערי צדק היא בוודאי לר' יהודאי גאון סורא, שכן רק בתשובותיו מצוי הלשון "ושאלו מקמיה... ואמר: שפיר דמי", ובכדי ליישב את הסתירה בדבריו, יש לומר שלא הקפיד על מה שמלים על העפר, אלא שבארץ ישראל נהגו לטוח דם מילה בעפר שעל הכותל, כעין שמירה נגד המזיקים, ולמדו זאת מדם פסח מצרים שניתן על המשקוף ועל שתי המזוזות, וחשש רב יהודאי שמא יבואו לידי חלול שבת בטיחה בעפר שעל הכותל, ועל כן בשערי צדק הזהיר: "ובלבד שלא יעשה כן בשבת, גזירה שמא יביא עפר מבחוץ", וקרוב הדבר שבראשונה הזהירים שלא לעשות כן רק בשבת, וכשראה שאינם מבדילים בין חול לשבת, אסר עליהם גם בחול. ואפשר גם כן, שכן באבוי השתמש בתשובתו של ר' יהודאי והפריז מעט, ואסר להם גם בחול מה שלא אסר להם ר' יהודאי⁸³.

אמנם יש להשיב על דברי זה האחרון, שהרי מפורש בדברי פירקוי כי החומרא של ביזוי דם המילה בהשלכתו לעפר היא חומרא נפרדת מחומרת הטיחה בכותל. ועוד יש להשיב, וכדלהלן.

השפעה קראית על מנהג א"י; האמנם !

על מנהג ארץ ישראל שנהגו לטוח דם מילה בעפר שעל הכותל, כעין שמירה נגד המזיקים, ולמדו זאת מדם פסח מצרים שנתנו על המשקוף ועל שתי המזוזות, ציין רב"מ לוין שיתכן שכן נהגו הקראים, מטעם ההיקש שהיקש ענן: "כתב הכא (בראשית יז, יא): 'והיה לאות ברית', וכתב התם (שמות יב, יג): 'לאות על הבתים'". מהיקש זה למדו שכשם שאת דם הפסח נצטוו לתת על המזוזות והמשקוף, כך גם את דם המילה יש לתת על הכתלים⁸⁴.

ר"ד רעוועל שתיאר אף הוא את השתלשלות המנהג, ועמד על היחס בין מנהגי הקראים למנהגי ארץ ישראל, כתב שאמנם מנהג ארץ ישראל למול על העפר יסודו מדברי חז"ל⁸⁵, ומשם למדו שהעפר הרי הוא כעפר המזבח, אך אף ענן הושפע ממנהגי ארץ ישראל⁸⁶, וכדרכו בכל מקום הוסיף להרחיק לכת, והעמיד על יסוד זה כמה הלכות משונות להשוות דיני מילה לדיני קרבן, ויתכן שאף הצריך לזרוק את דם המילה על המשקוף ועל שתי המזוזות כמו בפסח נכפי ששיער לוין⁸⁷, וכשראו תלמידי רב יהודאי שמנהג בני ארץ ישראל לנטות אחרי דרכי הקראים במנהגי מילה, עמדו לבטל לגמרי מנהג זה של בני ארץ ישראל למול על העפר, ביחוד את המנהג שכנראה מוצאו היה מהענניים, לזרוק את דם המילה – דם קרבן – על הכותל – משקוף ושתי המזוזות⁸⁷.

83 גינצבורג, שם, פתיחה לפירקוי בן באבוי, אות ג, עמ' 541.

84 לוין, עמ' 42, הערה ח.

85 וכפי שהובאו לעיל כמה מקורות לכך מדברי חז"ל.

86 ראה הנ"ל, 'החלופים בין בני בבל ובין בני ארץ ישראל ומקורות ההלכה של הקראים', חורב, חוברת א כרך א, ניו יורק תרצ"ד, עמ' 4.

87 ד' רעוועל, 'פרקים בחלופי מנהגים', חורב, כרך ו יא–יב, ניו יורק תש"ב, עמ' 11.

ומעניין לעניין באותו עניין; יחס נוסף של הקראים לנושא דם המילה, אנו מוצאים גם בזיופם בנושא החילוקים. הקראים בתעמולתם הנמרצת כנגד מסורת חז"ל, הצביעו תמיד על המחלוקות בתלמוד כמו גם על

הנה כי כן, הלכה והתחזקה עמדת החוקרים לייחס למנהגי ארץ ישראל והקראים השפעה הדדית. אמנם יש לתהות רבות על ייחוס זה, שמלבד שלא הובא מקור לדבר זה, יש להעיר עליו בשנים:

ראשית, אין מקום להשערות על תורת הקראים, כשיודעים אנו בבירור שענן הקראי עצמו למד מ"לפוטא" זו "דין" שונה לחלוטין; שצריך למשוך מדם המילה על רגליו(!)⁸⁸. ואם כן, מניין לנו להמציא כי הקראים למדו מ"לפוטא" זו מנהג שלימים הוצג כמנהג ארץ ישראל?⁸⁹ שנית, גם אם אכן מצאו מקור קראי לכך, הלא אף במסורת שלנו מחז"ל ומראשונים מצאו כמה וכמה מקורות שדימו בין מילה לקרבן⁹⁰. דימוי זה אינו בגדר דברי אגדה, שכן מצינו

מחלוקות הגאונים והחילוקים, כדי להוכיח שקבלת הרבניים אינה מבוססת. הקראי אבו יוסף יעקב אליקרקסאני שחי במאה העשירית, הוציא בשנת 939 את ספרו 'כתאב אלנאואר ואלמראקב' [=ספר המאורות ומגדלות הצופים] והקדיש את השער העשירי שבמאמר הראשון לחילוקי בבל וארץ ישראל, כדי לבטל על ידם את דעת הרבניים שיש להם קבלה המיוסדת על נבואה. לשם מטרה "נשגבה" זו, הרשה לעצמו להגזים ואף לזייף, וכדי להוכיח שהמחלוקת בין בני בבל לבני אר"י אינה פחותה מהמחלוקת בין הרבניים והקראים, נאלץ להגדיל את ערך החילוקים ולמצוא בהם דברים של גופי תורה, ומאחר שרוב החילוקים הם במנהגים, אשר אין להיחשב עבורם ככופרים, בחר לו מכל הקובץ את ט"ז החילוקים החשובים בעיניו ביותר, ואותם התייגע לנפח ולהגזים. מהמנהג בו אנו עוסקים נשכבר ראינו בתשובות הגאונים לעיל שאין בדבר איסור, כי אם מנהג, יודע הוא לעשות דבר עיקרי ולתת לו משקל עצום. על כן הוא אומר: "וכיוצא בזה שאנשי בבל מוהלין במים ואנשי ארץ ישראל בעפר, לפיכך, לפי דעת כל כת מהם, הרי מילת הכת האחרת אינה מילה!" (עפ"י מרגליות, עמ' 52 ואילך).

88 ראה ספר המצוות לענן הקראי, פרק שני, דיני מילה, בתוך: א"א הרכבי, זכרון לראשונים, מחברת שמינית, לקוטי קדמוניות לקורות דת בני מקרא וספרותם, פטרבורג תרס"ג, עמ' 87 [עפ"י התרגום העברי שם]: "ומי שמולים אותו, צריך למשוך מדם המילה על רגליו, שנאמר (שמות ד, כה): 'ותכרות את ערלת בנה ותגזע לרגליו'. וזה הדם של המילה שמושחים אנחנו אותו על הרגל, זה הוא לאות שאמר הרחמן במילה, שנאמר: 'ונמלתם את בשר ערלתכם והיה לאות ברית ביני וביניכם'. כתב פה: 'והיה לאות ברית', וכתב שם: 'והיה הדם לכם לאות על הבתים' וממשיך שם באופן נתינת הדם על הרגלים.

89 יש להוסיף: לפי דברי החוקרים עולה כי דעת הקראים הייתה שהציווי למשוך מהדם על המשקוף ועל שתי המזוזות הוא ציווי לדורות, ושלא כדברי המשנה בפסחים צו ע"א, והשווה לדברי האבן עזרא בפרשת בא (שמות יב, כד): "ושמרתם - רבים חשבו כי נתינת הדם על המשקוף ועל שתי המזוזות חיוב לדורות... ובדרך הסברה נכון היה לולי קבלת האמת הנגמרת", אמנם קרוב לוודאי שהאב"ע לא התכוון כאן לדעת הקראים, שכן בכמה מספרי הקראים (גן עדן, המבחר לאהרן הראשון, טירת כסף וכתר תורה של אהרן האחרון, ואין מן הצורך להאריך בפירוט מקורות אכזבים) מבואר שבנושא זה הושוו לדעת הרבנים שהזאת המשקוף נהגה רק בפסח מצרים ולא בפסח דורות. מאידך, שמענו על כמה קבוצות שזרכו "הצגה" בכל שנה במעמד ה"קרבן פסח" שלהם בה חזרו על הרעיון של הזאת המשקוף, החל מקהילת בני ישראל בהודו או ביתא ישראל ועד לשומרונים שמושחים מדם "הפסח" על מצחם. אקט דומה מוזכר לגבי הבדויים בסיני שנוהגים שבזמן נישואין טובל התתן אצבעו בדם ובח ומושחו על מצח הכלה לסמל התקשרות של חיים המיוצגים בדם, כך גם לאחר עריכת "ברית מילה" נוטל המוהל מדם הנימול ומורח על ידו ואומר: "עכשיו אתה מוסלמי!". ראה ש' לוי, "הדם הוא הנפש": הקבלות תנ"כיות ברפואה הבדואית בסיני, קורות, ח (תשמ"ב), עמ' 186. עם סיום כתיבת המאמר, הופנית לדברי ב' חדר, ג'רבה יהודית, ירושלים חש"ד, עמ' 116: "ומי שזכה וקנה לקחת המגן מיד המוהל, אז לוקח בידו המגן ומראה לעם... ונותן מהדם על משקוף הבית ועל הילד".

90 את עצם הרעיון שהמילה היא כקרבן, מצינו במקורות דלהלן: פרקי דרבי אליעזר, פרק י': "... ומלו את בשר

השלכות מעשיות רבות מדימוי זה⁹¹. במיוחד יש להצביע על מקור מפורש בו רואים לימוד

ערלתם... אלא זהו דם ברית שהוא כדם זבח"; שם, פרק כט: "וכשנולד יצחק בן שמונה ימים, הגישו למילה... והגישו למנחה על גבי המזבח"; תנחומא, וירא ו: "א"ר יצחק: נאמר במילה 'עבודה' ונאמר בקרבנות 'עבודה', מה עבודה האמורה בקרבנות – דמים, אף עבודה האמורה במילה – דמים, למה – זרע יעבדנו, כיון שאדם מטיף טיפה אחת של דם היא חביבה לפני הקדוש ברוך הוא כקרבנות, לפיכך נגלה הקדוש ברוך הוא על אברהם כשם שנגלה בקרבנות..."; פסיקתא דרב כהנא, פיסקא ט, מהד' בובר, ליק תרכ"ח, דף ע"א: "משפט אדם ומשפט בהמה שוין, משפט אדם (ויקרא יב, ג) ו'ביום השמיני ימול בשר ערלתו', ומשפט בהמה (שם כב, כז) 'ומיום השמיני והלאה ירצה' וגו'"; וזה, לך לך, ח"א צד ע"ב: "האי מאן דאקריב בריה קרבנא קמי קודשא בריך הוא, רעוא דקודשא בריך הוא בההוא קרבנא... בגיני כך חסידי קדמאי סבאן דהכא, כד מקריבין בנייה לקרבנא דא, פתחי ואמרי (תהלים סה ה): 'אשרי תבחר ותקרב ישכון חצריך'..."; שם, שלח, ח"ג קסד ע"א: "כד קרב ב"נ בריה לבי ספרא או למילה דא קרבנא שלים לאתקבלא"; כללי המילה לר' יעקב הגורן, בתוך: זכרון ברית לראשונים, מהד' י' גלסברג, ברלין תרנ"ב, עמ' 5: "שכל אחד ואחד מ ישראל המקריב בנו לימול בשחר, מעלה עליו כאילו מקריב אותו היום קרבן תמיד של שחר, ונראה לפניו דם מילה כזבחי שני כבשים תמידין הקריבין ע"ג המזבח"; רבינו בחיי, בראשית יז, יג, מהד' רח"ד שעוועל, ירושלים תשכ"ו, עמ' קס–קסא: "ועל דרך המדרש מצות מילה היא כענין קרבן, וכשם שדם הקרבן לכפרה על המזבח, כך דם המילה מכפר, ועל כן מצותה ביום השמיני, כי הקרבן לא יכשר עד יום שמיני, שנאמר (ויקרא כב, כז): 'ומיום השמיני והלאה ירצה', וכשם שכתוב בקרבן (שמות כט, לג): 'ואכלו אותם אשר כפר בהם', שאכילת הקרבן לכפרה, כך ישראל עושין סעודה ביום המילה... וכתוב (תהלים נ ה): 'כורת בריתי עלי זבח'; ראה עוד בדברי בעלי התוספות, מושב זקנים, ויקרא ז, לו, מהד' ר"ס ששון, ירושלים תשמ"ב, עמ' רסד; דרשות ומאמרים לרבינו בצלאל אשכנזי, ר"י בוחבוט (מהדיר), ירושלים תשנ"ו, עמ' מט; ר' מרדכי הכהן, שפתי כהן, שמות יח, יב, ורשה תרמ"ד, ב, דף סא ע"ב.

דימוי כזה רווח כבר בין פייטני ארץ-ישראל הקדומים, וכך מפיט ינאי: "פי בְּרִית שְׁמוֹנֶה פָּחָב בְּצִוּאָא" [עפ"י: מ' זולאי (מהדיר), פיוטי ינאי, לפרשת תזריע, ברלין תרצ"ח, עמ' קל] – צ"מ רבינוביץ, הלכה ואגדה בפיוטי ינאי, פט"ו הערה 34, תל אביב תשכ"ה, עמ' 273 מפרש זאת על המתרחל במילה שמתחייב בנפשו – חרב בצוואר, אך י' הילום, פיוט ומציאות, פרק vi, תל אביב תש"ס, עמ' 221 רואה בכך ביטוי לדימוי בין מילה לקרבן, תוך השוואה לפיוט אחר של ינאי. ראה ש' שפיגל, אבות הפיוט: מקורות ומחקרים לתולדות הפיוט בארץ ישראל, ירושלים תשנ"ז, עמ' 53–54: "וְהַגְבִּיר עֲצָמוּ וְנָבֵר עֲצָמוּ / וְנִפְלְתָּ בְּשָׂרוֹ תַּחַת מְבָשָׁרוֹ / זָבַח יִצְרָו לִפְנֵי יוֹצְרוֹ / וְכָמוֹ בְּצִנְאָרוֹ שֶׁנֶּחֱטָט בְּצִנְעָרוֹ"; כמה דורות לאחריו מפיט רבי פינחס הכהן: "... בְּשָׂרוֹ וְקָשָׁב נִצָּז צוֹר שְׂבִיעִי עֵלְיָה / שְׂבִיעָה תַּחַת אִמּוֹ וּבִשְׂמִינִי לְעוֹלָה / תִּינוּק כֵּן עִם אִמּוֹ בְּעוֹלָה / תַּת סָכִין בְּקִשְׁרוֹ פִּי עָרְלָה פְּסוּלָה". ראה ש' אליצור, פיוטי רבי פינחס הכהן, פיוט קלד, ירושלים תשס"ד, עמ' 738–739, והשווה פסיקתא דרב כהנא הנ"ל.

91 מילה על העפר: זוהר, לך לך, ח"א, דף צה ע"א: "כל מאן דקריב בריה לקרבנא דא, כאילו אקריב כל קרבנין דעלמא לקמיה דקוב"ה, וכאילו בני מדבחה שלמתא קמיה. בגיני כך בעי לסדרא מדבחה במאנא חד מלייא ארעא למגור עליה האי קיימא קדישא, ואתחשיב קמי קוב"ה כאילו אדבח עליה עלוון וקרבינן עאנא ותוריי", וכע"ז בהקדמת תיקוני זוהר, יא ע"א: נחיצת מלח בחול: פירושים ופסקים על התורה לרבינו אביגדור צרפתי, ירושלים תשנ"ו, פרשת שמות, פסק לו, עמ' כה: "ויטמנהו בחול" (שמות כב, יב)... וכן פסק שנותנין בחול קצת מלח, לקיים מה שנאמר (ויקרא ב, יג): 'על כל קרבן תקריב מלח', וכן נוהגים עתה כל החכמים"; אבי הבן עומד על המוחל: ר' יצחק ב"ר אבא, העיטור, שער ג', הל' מילה, ורשא תרל"ד, ח"ב, דף נג ע"א: "ומנהג שאבי הבן עומד על המוחל להודיע שהוא שלוחו, כדאמרין בתענית (כז ע"א): 'אפשר קרבנו של אדם קרב והוא אינו עומד על גביו', ומובא להלכה בטושו"ע, יו"ד סי' רסה סעי' ט; סעודת הברית: רבינו בחיי, בראשית יז, יג: "וע"ד המדרש (פדר"א פכ"ט) מצות מילה היא כענין קרבן, וכשם שדם הקרבן לכפרה על המזבח כך דם המילה מכפר, ועל כן מצותה ביום השמיני, כי הקרבן לא יכשר עד יום ח', שנאמר (ויקרא

כב, כז) 'ומיום השמיני והלאה ירצה', וכשם שכתוב בקרבן (שמות כט, לג): 'ואכלו אותם אשר כפר בהם', שאכילת הקרבן לכפרה, כך ישראל עושין סעודה ביום המילה" [לסעודת המילה יש עוד טעמים ואסמכתאות רבים]; **כיבוד סנדק פעמיים**: ספר מהרי"ל, מנהגים, הלכות מילה, סי' א, מהר"ו רש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' תעו: "גדול מצות בעל הברית ממצות המוהל, מפני שרגליו נדמו למזבח כאילו מקטיר קטרת לשמים. ומאותו טעם כתב רבינו פרץ ע"ה מה שאין כופלין לתת בניו לבעל ברית אחד פעמים ושלש רק לכל בן בורר בעל ברית אחר, משום דאיתמר פ"ק דיומא (כו ע"א) כהן שהקטיר קטרת פעם אחת לא שינה עוד לעולם, מפני שהקטרת היה מעשיר" – מובא להלכה ברמ"א, יו"ד סי' רסה סעי' יא; שו"ת בנימין זאב, סי' רנג, ד"ה ונחזור: "ולפ"ז נראה דהר"ר בנימן הת"ח קודם להיותו סנדיקוס ויוכל לתת המצוה למי שירצה, דומיא למקטיר הקטורת, ומצאתי בב"ר (ראה ב"ר מט ב) 'בהמולו בשר ערלתו' – שהקב"ה נעשה סנדיקוס לאברהם אבינו ע"ה, וסנדיקוס הוא כמו כהן המקטיר קטורת, והמקטיר קטורת פעם אחת, אינו מקטיר פעם אחרת, כדאיתא ביומא פרק בראשונה (כו ע"א)... ומילה נקראת 'קטורת'... ומי שעוסק באי זו מצוה הוא כמקטיר קטורת"; ראה עוד שו"ת נודע ביהודה, קמא יו"ד סי' פו, שדן מדוע המוהל יכול לשנות, ולמה הסנדק יכול לשנות אצל אחר, אך כתב שכל זה אסמכתא בעלמא ולא לעיכוז ובכל מדינת פולין אין מדקדקים בזה, ובשו"ת חתם סופר, ח"א, אור"ח, סי' קנח, האריך להשיב עליו ולבאר בגדר עשירות הסנדק והמוהל; וראה עוד: שו"ת תורת חיים (זוננפלד), סי' טו; שו"ת יחוה דעת, ח"ג סי' עז. הסוגיא מסועפת ואין כאן המקום לנעל עצם דברי הרמ"א שהסנדק כמקטיר קטורת, הביא ר' חיד"א בשו"ת ברכה סי' רסה סעי' ה, מרבינו בצלאל בשם מדרש שיש לדחוק עצמו להיות בעל ברית לפי שדומה אותה מצוה לקטורת]; **מצות מילה מוטלת על האב לבדו וקרבן**: בשו"ת מהר"ם אלשקר, סי' יח, מביא בשם הירושלמי: "רבי אבא אמר: מאן דאעיל בריה לקרבנא דא, איהו מקרב ולא על ידא אוחרא, דהא בקרבן כתיב (ויקרא ג, יב): 'והקריבו לפני ה'...' (שם יד, יב) 'והקריב אותו לאשם'. והקריבו אותו על ירך המזבח – הוא ולא אוחרא. אוף האי קורבנא, איהו מקריב ליה ולא שליחא אוחרא..." עיין שם עוד לגבי הנפקא מינה ההלכתית מכל דברי הירושלמי; **טבילה [ווידוי] לפני הברית**: ספר מהרי"ל, מנהגים, הלכות מילה, סימן א, מהר"ו רש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' תעו: "מהר"י סג"ל כשנעשה הוא בעל ברית והוא קרוי סנדיק בלשון חכמים, היה נוהג לרחוץ ולטבול עצמו להכניס התינוק בטהרה לברית, ואמר: גדול מצות בעל הברית ממצות המוהל, מפני שרגליו נדמו למזבח כאילו מקטיר קטרת לשמים", וכן הביא בשמו ר' ישעיה הורוויץ, שני לוחות הברית, מסכת חולין, פרק נר מצוה, אות מו, וכך גם כותב ר' חנוך זונדל בן יוסף (בעל עץ יוסף וענף יוסף), דברי הברית, קניגסברג תר"ט, עמ' 19–20: "לכן יראה כל מוהל בשעת מעשה מצוה זו לטהר את עצמו ולטבול גופו, אם אפשר לו, להיותו עומד במקום כהן המקריב... וגם יתודה קודם, כי קרבן בלא וידוי אינו כלום"; **מילה בשבת ע"י שני מוהלים**: הרמ"א (יו"ד סי' רסו סעי' יד) נוטה להקל לשני מוהלים למול בשבת באופן שאחד ימול ואחד יפרע, שהרי מילה דוחה שבת כמו העבודה במקדש, וכשם ששם ניתנה שבת להידחות והרי היא כחול ומשום כך עבדו במקדש כמה כהנים, כך גם במילה [אם כי כאן אין הכרח לדימוי מהותי ואכמ"ל]; המוהל עובר לפני התיבה: ר' משה מת, מטה משה, ח"ז, ענייני מילה, פ"ד אות י, מהר" קנובלוביץ, לונדון תשי"ח, עמ' שפה–שפו: "מנהג שמוהל יורד לפני התיבה... כי ש"ץ הוא עתה בזמן הזה במקום כהן המקריב... לכן מאחר שעתה הוא מקריב קרבן זו במה שמל התינוק, ראוי להקריב קרבנינו בתפלה..."; **מילה בצפון בית הכנסת**: בתורת חיים, סנהדרין, פט ע"ב: "ומהאי טעמא נראה מה שמלין בבית הכנסת בצפון, לפי שהעולה שחישתה בצפון..."; **כוס יין לסנדק ולא לתינוק כמזבח**: בתורת חיים, שם: "וכיון שהילד הנימול נחשב כקרבן, כך רגלי הסנדק שמלין עליהן חשוב כמזבח, כמ"ש בהדיא מהרי"ל ז"ל בהלכות מילה. ונראה, דלכך נוהגין ליתן כוס יין של ברכה לשנתן לסנדק ואין נותנין אותו לתינוק כדרך שנוהגין בכוס יין של קדוש, לפי שהעולה טעונה נסכים, שהיו מנסכים יין על גבי המזבח בשעת ההקדשה, וכיון שהילד דומה לקרבן עולה והסנדק דומה למזבח, לכך נותנין כוס יין של ברכה בגרונו של סנדק, דהוה ליה כמנסך יין על גבי המזבח". דבריו הובאו גם בהגהות ר' עקיבא איגר, יו"ד סי' רסה סעי' א; עמידה בשעת הברית ובפני נושאי התינוק: בתורת חיים, שם: "עוד נראה, כיון דילד הנימול כקרבן הוא, לכך האב והמוהל כשמברכין, צריכין לעמוד,

כמו שכתב בשו"ע טור י"ד סימן רס"ה, דהמולה ככה המקריב הוא, וכהן העובד מיושב באזהרה, מדכתיב (דברים יח, ה): 'לעמוד ולשרת', כדאמרינן בסוף פרק הנשרפין, והאב נמי כיון שמביא קרבן צריך לעמוד שם כדאיתא בספרי: 'תשמרו' (במדבר כח, ב) – שיהיו כהנים לויים וישראלים עומדין על גביו, מכאן למדו ותקנו מעמדות, וראה גם פירוש ר"ע מברטנורא על דברי המשנה (ביכורים פ"ג מ"ג) שהיו עומדים בפני מביאי הביכורים משום חביבות המצוה, שמתעם זה עומדים בפני נושאי מיטת המת ונושאי התינוק לברית מילה. דבריו הובאו גם בהגהות ר' עקיבא איגר, שם. [וראה גם ע' יסיף, מאה סיפורים חסר אחד, תל אביב תשע"ד, מעשה לג, עמ' 199–200, מעשה מכת"י מתקופת הראשונים: "מעשה ברעגשפורק שעומדין נגד התינוקות כשנושאים בב"ה כשמלין אותן. פעם אחת... והרי"ח [=ר' יהודה החסיד] ישב למקומו על ספסל שלו ולא עמד... לפי [ש]אליהו אינו יושב במקומו על כסאו... לפי שסופו של תינוק שיצא לתרבות רעה"], וכתב ר' דוד זכות מודינא, זכר דוד, ליוורנו תקצ"ז, מאמר א, פרק סח, עמ' קצח שאף שיש להקשות שבביכורים ובהלוויית המת יש מצוה בהולכה עצמה ואילו ב'ברית מילה' ההולכה אינה חלק מהמצוה, אך הביאור בזה הוא עפ"י המשנה בתמיד (פ"ג מ"ה) שמבואר שהולכת הקרבן היא חלק מהמצוה, ועל כן אף הולכת התינוק ל'ברית מילה' הדומה לקרבן, יש בה מצוה, ויש לעמוד בפני נושאי התינוק; מלאכה ביום הברית: במאמר מרדכי, או"ח סי' תסח ס"ק א, מביא דברי התוס' בפסחים ג ע"א בשם הירושלמי לגבי חומרת עשיית מלאכה בערב פסח שהוא משום שהוא זמן הקרבת קרבן פסח, ומכאן סמך למנהג העולם שבעלי הברית לא עושים מלאכה ביום המילה, משום שהם כמקריבים קרבן, וכן הביא בשמו ר' דוד זכות מודינא, זכר דוד, ליוורנו תקצ"ז, מאמר א, פרק סט, עמ' קפא, והאריך בזה גם ר' חיים פאלאגי, שו"ת נשמת כל חי, שאלוניקי תקצ"ב, ח"א, יו"ד, סי' סב, דף צח ע"א-ק ע"ב; מוהל וסנדק כהנים: במדרש פליאה, סי' מד: "המולה והסנדק יהיו כהנים", וראה רא"ל ויסבלום, מדרש פליאה עם פירוש דמשק אליעזר, פרעמישלא תרפ"ב, דף יח ע"א, שהביא מספר דברי יוסף שביאר שהוא משום קרבן (לעומת זאת, ראה רי"א קעסלער, חזיונות יוסף, ראקאווי תשי"ד, דף פח ע"ב בשם חמיו, שזו רבונת שיכולים להיות כהנים אף במקום חשש טומאה), וכן כתב גם ר' שמעון קוניץ, אות ברית, פרסבורג תר"י, סי' רסד ס"ק ו, דף טז ע"ב שכהן עדיף על ישראל אף שישאל יותר יר"ש עפ"י הזוהר שמילה כקרבן וכהן הוא המקריב, וראה גם ר' מאיר א"ש, אמרי אש, בני ברק תשס"ג, פר' לך לך, עמ' מט (בשם ליקוטי שושנים), וראה מאמרי, 'דרשה למילה מתוך קובץ דרשות מק"ק קאסאלי-מונפריאטו', מוריה, תג-תה (שבט תשע"ו), שם הועמדה דרשתו של הדרשן על השאלה מדוע א"צ כהן למילה [ויש שרנו מצד "וקדשתו" אך אין זה נוגע לכאן]; מילה בבית הסנדק: כתב ר' דוד זכות מודינא, זכר דוד, ליוורנו תקצ"ז, מאמר א, פס"א, עמ' קנח: "דמקום הראוי והגון למילה הוא בית הכנסת... וזלת איזה עיר שנוהגים למול דוקא בבית הסנדק מהטעם דכמו שהזבח מביאים אותו למקום אשר יבחר ה' דשם המזבח מוכן ומזומן, כן בענין המילה, הנער יובא לדירת הסנדק שהוא המזבח שעליו מקריבים הבן לפני ה' בהמול את בשר ערלתו"; היתר תספורת לבעלי הברית בזמנים האסורים: ראה שו"ת חתם סופר, או"ח סי' קנח, שלאחר שהאריך לדון בדימוי המילה לקטורת כתב שזהו טעם להקל בתספורת לבעלי מילה בזמנים האסורים, עפ"י הדין שאנשי מעמד ואנשי משמר אסורים בתספורת כדי שלא ייכנסו למשמרתם מנוולים אלא יסתפרו קודם לכן, ואף בעלי קרבן זה לא יאה להם להיכנס למצוותם כשהם מנוולים; טעם למנהג סעודת המילה בלילה שלאחריה: כתב המגן אברהם, סי' תקנט ס"ק יא: "ועכשיו נתפשט המנהג שרוב הסעודות עושין בלילה", וכתב רא"י שפרלינג, טעמי המנהגים ומקורי הדינים, עניני מילה, ירושלים תשי"ז, אות תתקכו, עמ' שצד-שצה, שטעם הדבר משום שהמילה כקרבן, וכשם שבקרבן הלילה הולך אחר היום, כך גם במילה ניתן לעשות את סעודת הברית בלילה שאחרי המילה; מילה בחלוק לבן: ר' אברהם הכהן, ברית אברהם הכהן, ברוקלין תשנ"ד, עמ' פ, הערה ה: "ושמעתי ממו"ר הגאון אבדק"ק מאטעסדארף זצ"ל, דבשבוע קהלת נהגו המוהלים ללבוש בגד לבן, מכיון שהמולה דומה לכהן המקריב קרבן כנ"ל, ומצינו במס' ע"ז ל"ד ע"א שכששימש משה רבינו בכהונה בשבעת ימי המילואים, שימש בחלוק לבן", וראה גם בקונטרס 'אמרי חן' שנדפס בעילום שם בתוך: יסוד יוסף המבואר, אשדוד (חש"ד), עמ' ג ועמ' יב, ובספר שמואל בדורו, פרקים במסכת חיי ופעלו של... רבינו שמואל עהרנפלד, מכון שם משמואל, ברוקלין תשמ"ה, עמ'

ישיר מהזאת דם הפסח, וכך העיד ר' יעקב הגוזר: "ומביאין שם המפה שמקנח בו המוהל ידי ופיו המלוכלכים מן הדם. ומפני מה עשו תיקון זה שפורסין מפה על פתח בית הכנסת – מפני דודי הר"ר אפרים מבונא זצ"ל: אמרו חכמים: בזכות שני דמים יצאו בני ישראל ממצרים; דם פסח ודם מילה, וישראל לקחו הדם אשר בסף, ונתנו על משקוף בתייהם, לאות שלא יתן המשחית לבא אל בתייהם לנגוף ולפרסם הנס, לפיכך נותנין המפה על הפתח, להראות כמו כן אות לשם המילה, לפרסומי נסיון המצוה, שנאמר (בראשית יז, יא): 'והיה לאות [ברית] ביני וביניכם', וכן במוציא שם רע היו פורסין השמלה לפני בית דין, להראות אות ועדות לדם בתולי הנערה"⁹². בדומה לכך נזכר הדבר בקצרה אף במחזור ויטרי⁹³. אפשר שיש לראות עדות מאוחרת למנהג זה במנהג יהדות לוב לתלות סדינים אדומים בברית המילה⁹⁴.

מעתה, ניתן בהחלט לומר, כי גם את מנהג נתינת הדם על הכותל, למדו בני ארץ ישראל מדיני פסח מצרים, אף לדורות, אך אין בין מנהג זה לקראים ולא כלום!⁹⁵ ובאשר לאגרת פירקוי יש לקבל את האפשרות שאת הקבורה בעפר גרידא לא שלל רב יהודאי, אלא שחשש למספר בעיות הלכתיות העלולות להתעורר מהמנהגים הנוספים שסביב מנהג הקבורה בעפר, וכאמור, אין הדבר מופקע שפירקוי עצמו הוסיף נופך רב לחומרת העניין.

נא. [מאידך, ראה דברי ר"י טברסקי, 'המילון החדש והתודעה היהודית', שנה בשנה, ירושלים תשל"ד, עמ' 375 שהשיג כמה השגות על הבורות ביהדות של מילון אב"ש, וביניהם הערה על הערך 'קטל' שנכתב שם שאף המוהל בטקס הברית לובש קטל, שהתחלף לו בחלוק הלבן שלובשים מטעמי ניקיון והיגיינה...].
92 כללי המילה לר' יעקב הגוזר, בתוך: זכרון ברית לראשונים, מהד' י' גלסברג, ברלין תרנ"ב, עמ' 61. וראה גם כללי המילה לר' גרשם ב"ר יעקב הגוזר, שם, עמ' 131: "אחר המילה נוטל המוהל ידי ומקנח פיו במפה התלויה על הפתח". משמע שהמפה תלויה עוד קודם הקינוח.
93 סימן תקה, מהד' ר"ש הורוויץ, נירנברג תרפ"ג, עמ' 626: "ומפנות מביאין שם שהמוהל מקנח בהן את ידי לאחר שנטלם מדם ברית. ויש אומ' דסימן משתה הוא כל זמן שהמפה על הפתח". מביאורו השני אתה למד שכוונתו אף בתחילה שהמפות היו תלויות על הפתח. לעצם ביאורו השני, השווה ב"ב צג ע"ב: "עוד מנהג גדול היה בירושלים; מפה פרוסה על גבי הפתח, כל זמן שמפה פרוסה – אורחין נכנסין, נסתלקה המפה – אין האורחין נכנסין", וברש"י שם: "תקנה טובה היא לקבלת אורחין שידעו כי שם יאכלו וילכו שם לאכול", וראה תוס', סנהדרין לב ע"ב, ד"ה אור: "...מכאן נהגו להדליק נר במילה. ומה שנהגו לפרוש המפה על הפתח משום דאמר בריש המוכר פירות (ב"ב צג ע"ב): 'מנהג גדול היה בירושלים; כל זמן שהמפה פרוסה על הפתח אורחין נכנסין'".

94 ראה בפרוטרוט בפרק ה, הערה 290.

95 פרופ' ירחמיאל ברודי אישר את דבריי אלא שהוסיף לי שהקשרים בין ענן ובין הקראים סבוכים יותר ממה שרגילים להניח, והעובדה שענן סבר x אינה מלמדת בהכרח על דעות הקראים, אבל בהחלט נכון שאין יסוד לניסיונות של חוקרים מסוימים למתוח קו בין ההלכה הרבנית של ארץ ישראל ובין השיטות ההלכתיות של הקראים. לזין הרבה במיוחד לתלות ביחס לקראות דברים שונים שכלל הנראה אינם קשורים בהם (כגון הרקע לשאלות שאגרת רב שרירא גאון עונה עליהן). לסיכום, הוסיף לי, כי אנו פטורים מלהסביר את מניעיהם של חוקרים שהלכו בדרך זו ואין לנו אלא מה שענינו רואות. בהודמנות זו ברצוני להודות לו על עזרתו.

הערה פרקטית על המילה באופן שהערלה והדם נופלים ישירות לארץ

עם סיום הבאת המקורות מחז"ל ומהגאונים, מן הראוי להעיר כי רוב הלשונות הנ"ל⁹⁶ מעידים על כך שהיו "מלים על..." היינו הברית הייתה מתקיימת באופן שהנימול היה מוטה לכיוון הארץ, כך היו הערלה או הדם מוטלים ישירות אל העפר או אל המים. לפי המציאות בימינו שהנימול שוכב על כרית הברית, איננו מבינים את המתואר במקורות, וכבר תמה על כך ר' ישראל חיים פרידמן: "והנה מדברי הזוה"ק פרשת לך הנ"ל נראה לכאורה למול על העפר שיפול הדם עליו, ולא ראיתי נוהג כן, וכמעט שהוא בל אפשר"⁹⁷, ומכאן זה הסיק: "ועכ"ח גם כוונת הזוהר שם גם כן רק ליתן הערלה בעפר".

אמנם נראה שבניגוד למציאות בימינו, בעבר היו מלים כשהתינוק מיושב מעט או מוטה כלפי מטה, וכפי שמתועד במגוון רחב של איורים עתיקים המתארים את טקס ברית המילה⁹⁸. יתרה מזאת, באיורים מסוימים נראה כי מראש הכינו קערה רחבת שוליים מתחת לתינוק, באופן

96 כוונתי בעיקר ללשונות הגאונים, אך גם בדברי הזוהר אנו רואים לשונות כאלו, ובשונה מלשון הפדר"א שמורה על כיסוי הערלה בעפר.

97 לקוטי מהרי"ח, ח"ג, סדר המילה, ניו יורק תשכ"ה, דף קכו ע"א.

98 ראה למשל: סדר ברית מילה, איטליה מאה ט"ו, כת"י פרמה, פלטינה 3596 (ס' 14070), דפים 267א, 268ב; ג' שטולמן, טקס ברית המילה ומנהגי בקרב יהודי איטליה, עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, ירושלים 2006, עמ' 74, 76, 96, 100 (ציורים מהמאה הט"ו–הט"ז); H. Schreckenberg, The Jews in Christian Art. An Illustrated History, New York 1996, pp. 144–146 (ציורים מהמאה הט"ו–הט"ז); ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ח"ו, ירושלים תשנ"ח, עמ' שיא–שיח; שם, ח"ז, ירושלים תשס"ג, עמ' שלד–שמב (ציורים מהמאות הט"ז–ה"ח); י' חובב, עלמות אהובך, ירושלים תשס"ט, פ"ב, עמ' 228 (ציור מספר מנהגים, ונציח ש"ס"א). עתה התפרסם מאמרו של ר"י שבח, 'אופן הנחת רגלי הנימול, צמודות או מפושקות', דברי חפץ, ט (תשרי תשע"ח), עמ' קא–קטו שבדבריו רצה להחזיר את המנהג לקדמותו למול על כלי, ובעמ' קטו הערה יא העיר ר"י רצאבי על המאמר בצינו לדבריו בשו"ע המקוצר, סי' קנט, סק"ל וכתב לשער שגדולי הדורות ביטלו מנהג זה מחשש שבישיבת הנימול באופן מתאים, עלול הוא להחליק חלילה. לשאלת הרב רצאבי, כתבתי לו כי השערה זו רחוקה היא בעיני, שכן דבר כזה היה צריך להיות מוזכר לפחות ברמז באחד מעשרות או מאות חיבורי מילה המוכרים לנו. ביכרתי לשער כי בין יתר הסיבות האפשריות, עם ריבוי מנהגי הייפוי והקישוט למצוות המילה, הוסיפו להביא כרים וכסתות להנחת הנימול עד שנעשה "מנהג חובה" שמביאים כרית מהודרת ובכך בטלה האפשרות למול על כלי, וצינתי כי לע"ע המקור הקדום הידוע לי לפיו על ברכי הסנדק יש כרים וכסתות, הוא בחיבור של ר' יצחק בן אברהם גר, ברית תמים, הולנד תקפ"ט, כת"י ספרית אמשטרדם, עץ חיים D 27 47 (ס' 38589), אשר כותב בדף יט: "והמוהל יזהיר לסנדק התופס התינוק על ברכי, שיקרב ברכיו זו אצל זו בדוחק, שלא יוכל ליפול בין רגליו, ויקח הילד מכסא של אליהו ויניחנו על הכרים וכסתות המונחים על ברכי הסנדק..." [אך ראה תיאור של ברית מילה באיטליה בשנת 1580–1581 ע"י ההוגה הצרפתי מישל דה מונטיין, שבתוך דבריו כתב: "הסנדק יושב על שולחן ומניח כרית על ברכיו", ראה E. Rodocanchi, Le Saint-Siège et les juifs; le ghetto à Rome, Paris 1891, p. 312. התרגום עפ"י ר' בונפיל, במראה כסופה, ירושלים תשנ"ד, עמ' 194 (וכן בתרגום לאנגלית אצל פרוימוביץ, להלן הערה 136, עמ' 131), אך חרף דברי בונפיל שמונטיין היה דקדקן מאוד יש לתהות על אמינות עדותו אל מול ציורי ברית מילה מאיטליה משנת 1475 (צפון איטליה) ומשנת 1670 (פיזאורו) בהם לא נצפתה כל כרית]. הדברים זקוקים למחקר מעמיק ועוד חזון למועד. עם ירידת הקובץ לדפוס סוכמו הדברים במאמרי, 'אודות השימוש בכרית לברית המילה ואודות קדמות המגן – מאמר תגובה', דברי חפץ, י (ניסן תשע"ח).

שהערלה והדם מוטלים היישר אל הקערה⁹⁹. ואכן, עפ"י לשונות הזוהר שיש לסדר כלי עם עפר עפ"י הדימוי בין מילה לקרבן, יש שהקפידו על כך שהמילה תהיה מעל ספל עפר ושהדם יפול לתוכו כדרך הקרבן על גבי המזבח¹⁰⁰.

פרנקפורט, 1749

צפון איטליה, 1475 בקירוב

עד כה ראינו את המקורות בחז"ל לכך שקוברים את המילה בעפר, כמו כן ראינו שבמצרים נתנו בני ישראל מדם המילה על הכותל, ויש שלמדו לנהוג כך אף לדורות. ראינו את מנהג ארץ ישראל למול על העפר ומנהג בכל למול על המים. כעת נראה כיצד התפשטו מנהגים אלו במהלך הדורות.

99 ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ח"ז, ירושלים תשס"ג, עמ' שלו–שלו. הנ"ל, שם, עמ' שלא, הערה 33 עומד על תופעת האיורים שאוירו בידי נכרים שראו טקסים יהודיים, ומציין כי כפי הנראה אלו לא ידעו מה יש בכלי, מים או עפר, ונראה שחשבו כי הכלי הוא רק לקבלת הדם.

100 ר' יהודה טאיטצק בשם אחיו ר' שמואל, שארית יהודה, שלוניקי ש"ס, דף כח ע"ב: "כתוב בספר הזוהר פרשת לך לך: 'בגיני כך בעי לסדורי מדבחה במנא חד מלייא ארעא למגור עילויה'... נראה מכאן שצריך למול ממש על ספל העפר ושיפול הדם לתוכו כדרך הקרבן ע"ג המזבח עד כאן" [הספר שארית יהודה הוא של ר' יהודה טאיטצק, אלא שביסס את ספרו על גליונות הבית יוסף של אחיו ר' שמואל, ואכן לר' יהודה ייחסוהו ר"מ קרענגיל, תוספת פליטת סופרים על שם הגדולים, מערכת י, אות ז (והנ"ל בהגהות מנ"צ, מערכת ספרים, ש, יד, ייחס הספר לשני האחים יחדיו) ובן יעקב באוצר הספרים, וראה עוד ציונים באנצ' אוצר ישראל בערך משפחת טאיטצק. אמנם במפעל הביב' משום מה ייחסו את הספר לר' שמואל ובעקבותיו טעו כמה מאגרים תורניים]. את דבריו העתיקו אף ר' חיים בנבנשת, שיירי כנסת הגדולה, סי' רסה, בהגהות בית יוסף, אות כג, ור' אליהו שמאע, מכשירי מילה, ליוורנו תקנ"ג, פ"ו סעי' ל, דף מד ע"א. וראה גם דברי ר' יעקב עמדין, בירת מגדל עז, נחל ט, ראש א, יאור י, סעי' ב, בתוך: סידור היעב"ץ, מהד' אשכול, ירושלים תשנ"ד, ח"ב, עמ' תשצד: "לפי ספר הזוהר צריך למול על העפר שיפול הדם עליו, דוגמת הקרבן על גבי מזבח אדמה".

התפשטות מנהגי בבל וארץ ישראל

בתקופת הראשונים עדיין הובא המנהג למול על המים ולרחוץ במים אלו –

יש שהביאו הן את מנהג הגאונים למול על המים או על העפר, והן את המנהג לקבור בעפר: ר' אברהם ב"ר יצחק מנרבונא¹⁰¹; ר' יצחק ב"ר אבא¹⁰²; ר' אברהם ב"ר נתן הירחי¹⁰³; ר' יעקב הגוזר¹⁰⁴; ר' צדקיה הרופא¹⁰⁵; ר' אהרן מלוניל¹⁰⁶; ר' משה מצורין¹⁰⁷. מאידך יש שהביאו רק את המנהג כפי שהוא בפדר"א – לקבור את הערלה והדם בעפר: ר' אלעזר מגרמיזא (ה'רוקח')¹⁰⁸; האור זרוע בשם ספר המקצועות¹⁰⁹; ר' דוד אבודרהם¹¹⁰;

101 האשכול, מהר"א אלבק, ירושלים תרצ"ח, ח"ב. בדף קח ע"ב (עמ' 11) הביא את מנהג בבל וארץ ישראל, את תשובת הגאונים שמלים על המים ורוחצים פניהם ואת תשובת רב יהודאי לגבי שאפשר בעפר ובלבד שלא בשבת, ואח"כ העתיק מפדר"א באריכות, ובדף קי ע"א (עמ' 15) הביא דבריו שמכאן התקינו חכמים שיהיו מכסים את הערלה עם הדם בעפר וכו'.

102 העיטור, שער ג, הל' מילה, ורשה תרל"ד, דף נ ע"ב: "דברים שבין בני מזרח לבני מערב; בני מזרח מוהלין על המים... ובתשובת מר רב כהן צדק במתא מחסיא: מנהג למחול במים שלוקין... ורוחצין בהם כל הנער, כלומר: זה דם הברית שבין המקום לאברהם אבינו. ואתשל קמי רב יהודאי מהו למול ע"ג האפר (!), ואמר: שפיר דמי, ובלבד שלא יעשה כן בשבת, גזירה שמא יביא עפר מבחוץ". לאחר מכן מביא את דברי הפדר"א ואת מסקנתו: "מכאן התקינו שיהיו מכסין הערלה בעפר, שנמשלו כעפר הארץ, שנאמר: 'והיה זרעך כעפר הארץ'".

103 ספר המנהגי לרבי אברהם ברבי נתן הירחי, מהר"ר רפאל, ירושלים תשל"ח. בעמ' תקפ מביא את תשובת רב צדק גאון שמוהלין על המים כדי שיפול דם המילה לתוך המים ורוחצים בהם כל הנועדים וכו', ובעמ' תקפד מביא את המנהג לקבור בעפר, וכך כותב: "ונהגו בצרפת להביא ספל מלא חול ועפר וטומנין שם את חתך המילה. אב"ן. ויש סמך לדבר בפרקי ר' אליעזר: כל מ' שנה שהיו ישראל במדבר לא היו פורעי' מפני עינוי הדרך, וכשהיו מוהלין, היו נוטלין את הערלה וטומנין אותה בעפר... ויש לי סמך לחול: 'ושמתי את זרעך כעפר הארץ' וגו'" [בלשון האבודרהם, מובא להלן, הדברים מושלמים יותר: "ויש סמך לחול (בראשית כה, יד): 'ושמתי את זרעך כחול הים'. ולעפר (שם לב, יג): 'ושמתי את זרעך כעפר הארץ'"].

104 כללי המילה לר' יעקב הגוזר, בתוך: זכרון ברית לראשונים, מהר"ר גלסברג, ברלין תרנ"ב, עמ' 18; ראשית מביא את דברי חז"ל שתיקנו לקבור את הערלה והדם בעפר. ולאחר מכן מביא בשם הגאונים את המנהג לזרוק את הערלה (!) והדם בכלי שיש בו מים ובשמים וכו'.

105 שבלי הלקט, הלכות מילה סי' ג, מהר"ר בובר, וילנא תרמ"ז, דף קפז ע"א. תחילה הביא את הפדר"א שתיקנו לכסות הדם עם ערלה בעפר, ומיד את החילוקים ודברי רב יהודאי דשפיר דמי ותשובת רב כהן צדק למול במים ובשמים, ורוחצים פניהם וכו'.

106 ארחות חיים, הלכות מילה, מהר"ר ר"מ שלינגר, ברלין תרס"ב, ח"ב, עמ' 13–14.

107 הסמ"ק מצורין, מצוה קנד, מהר"ר ר"י הר-שושנים-רוזנברג, ח"ב, ירושלים תשל"ז, עמ' מו: "אמרינן בפרקי דרבי אליעזר (פרק תשעה ועשרים): 'מי מנה עפר יעקב', ראה כל המדבר שהיה מלא ערלותיהן של ישראל, ולכן נהגו העולם לתת המילה בחול, ועוד, משום דפליגי בני מזרח ובני מערב, בני מזרח אומרים בעפר, ובני מערב אומרים במים. לכן נהגו העולם ליתנה ברוקח, לקיים דברי שניהם, וכן מצינו במגילת סתרים דרבינו נסים שפירש: ראיתי בתו' במדרש כל ארבעים שנה שהיו במדבר לא היו פורעים מפני ענוי הדרך, וכשהיו מוהלים, היו נוטנים הערלות בעפר...".

108 פירושי סדר התפילה לרוקח, ברכת המילה, מהר"ר הרשלר, ירושלים תשנ"ב, עמ' תשל"ב: "ומה שמטמינין הערלה בחול, כמו כן באותו פרק: 'ויעש לו יהושע חרבות צורים', קיבץ כל הערלות עד שעשה אותם כגבעה שנ': 'אל גבעת הערלות', והיו ישראל לוקחין את הערלה ואת הדם ומכסין אותו במדבר, וכשבא בלעם וראה את כל המדבר מלא מערלתן של ישראל, אמר מי יוכל לעמוד בזכות דם ברית מילה זאת שהיא מכסה בעפר,

שמחה מוטררי¹¹¹; ר' גרשום ב"ר יעקב הגוזר¹¹².

ואילו הטור העתיק רק את החילוקים ואת דברי הגאונים, וכך הוא כותב:

בדברים שבין בני מזרח ובין בני מערב: בני מזרח מוהלים על המים ונותנים על פניהם, ובני מערב מוהלים על העפר, מן הדא דכתיב (זכריה ט, יא): "גם את בדם בריתך שלחתי אסיריך מבור אין מים בו". ובישיבה רב כהן צדק במתא מחסיא מנהג למול במים שלוקין ובהם הדס ומיני בשמים ונופל דם המילה על המים ורוחצין בהם כל הנועדים¹¹³, כלומר: זה דם הברית שבין המקום לאברהם אבינו. איתשל מקמי רב יהודאי גאון: מהו למימהל על גבי עפרא. ואמר: שפיר דמי, ובלבד שלא יעשה כן בשבת, שלא יביא עפר מהחוץ¹¹⁴.

מאז הסתיימה תקופת הראשונים כמעט ולא מצאנו את המנהג למול על המים, ולכל היותר נהגו בחול כפשרה בין מנהג בבל למנהג ארץ ישראל, וכפי שיורחב להלן.

ר' שלמה לוריא (מהרש"ל) העתיק מדברי ר' מאיר הכהן, בעל ה'הגהות מיימוניות', שהביא את הפשרה למול על חול בכדי לקיים את שני המנהגים – "דבני ארץ ישראל מוהלין במים... ובני בבל מוהלין בעפר... ועתה לוקחין חול לקיים דברי שניהם, שהחול נקרא עפר ומים..."¹¹⁵ [ראה להלן], ותמה על דבריו, שהלוא לעולם – בכל המנהגים – אנו נגדרים אחר מנהג בני בבל, בין לקולא ובין לחומרא, וא"כ למה עלינו להתחשב במנהג אר"י ולמול בחול, ומדוע לא נעשה

שנ': 'מי מנה עפר יעקב', מיכן התקינו חכמים שיהיו מכסין את הערלה ואת הדם בעפר הארץ, שנ': 'והיה זרעך כעפר הארץ'. את המדרש בקצרה, מביא הרוקח גם בהל' שבת, סי' קיג: ובמדרש כתיב שכל אותן מ' שנה שהיו ישראל במדבר לא היו פורעין מילת בניהם והיו נוטלין את הערלה והיו משימים בעפר.

109 אור זרוע ח"ב, הלכות מילה סי' קז סעי' ט. אודות ספר המקצועות, ראה ש' אסף, ספר המקצועות, מבוא, ירושלים תש"ז.

110 אבודרהם השלם, ירושלים תשכ"ג, עמ' שנד.

111 מחזור ויטרי, סי' תקה, מהר"ש הורוויץ, ירושלים תשכ"ג, עמ' 626: "וכלי מלא חול שבו נותן קציצת המילה, על שם (בראשית לב, יג): 'ושמתי את זרעך כחול הים'. ת' [=תוספת, אינו מבעל המחזור]. ואמרי במדרש: 'אבעת הערלות', לוקחין הערלה ומכסין אותה ואת הדם בעפר, ועוד שנמשלו ישראל כעפר הארץ...".

112 כללי המילה לר' גרשום ב"ר יעקב הגוזר, בתוך: זכרון ברית לראשונים, מהר"י גלסברג, ברלין תרנ"ב, עמ' 115. מתחילה הייתי סבור כי הסתמך על אביו שהביא את המנהג מהגאונים, ועל כן לא ראה להוסיף זאת, בשונה מהמנהג העקרוני יותר, להטמין את הערלה והדם בעפר, שעליו ראה צורך לחזור, אמנם כבר הוכח כי כללי המילה של ר' יעקב הגוזר ושל ר' גרשום הגוזר הם למען האמת ספר אחד השייך לר' גרשום הגוזר; העיבוד הכבד הספר גרם לגלסברג ועוד אחרים לטעות זו. ראה בפרוטרוט ש' עמנואל, 'מגוף ראשון לגוף שלישי': פרק בתרבות הכתיבה באשכנז בימי הביניים', תרביץ, פא (תשע"ג), עמ' 436–440. למרות זאת ובכדי שלא להכביד, נהגתי במאמר זה כולל בהערה זו כמקובל להחזיקם לשני ספרים. עוד אודות ר"י ור"ג הגוזרים ראה י"מ תא-שמע, כנסת מחקרים, א: אשכנז, ירושלים תש"ס, עמ' 320–322.

113 לגבי תיבת 'הנועדים', בטור מהר"ם מכוון ירושלים צוין, כי כך הגרסה ברוב דפוסיו הטור, אך בדפוס שלוניקי: 'הנולדים' ובכת"י פריז: 'הנערים' כפי הנוסח בשו"ת הגאונים הנ"ל, וכעין זה בעיטור: 'כל הנער'.

114 יו"ד סי' רסה.

115 הל' מילה, פ"ג אות ט.

כמנהג בבל למול בעפר? ומכל מקום כתב שקשה לסתור מנהג ההמון שנהגו בחול, ואלו ואלו דברי אלוקים חיים, רק שיכוון בדעתו להגיע אל השלמות, ותבוא עליו ברכה¹¹⁶. והנה יש לציין כי מהרש"ל העיר את דבריו לפי גרסת ה'הגהות מיימוניות' כפי שהיא לפנינו, אך גרסה זו מוטעית היא וכפי הידוע לנו מכל המקורות שהנכון הוא שבני בבל מלים על המים ובני ארץ ישראל על העפר, וכבר העירו בזה רבים¹¹⁷, ואם כן, לפי הנוסח הנכון, הקושיא מתעצמת שבעתיים; מאחר שהננו נגררים לעולם אחר מנהגי בבל, אם כן אפוא, להיכן נעלם המנהג למול על המים [למעט אלו המקפידים על חול כדי "לצאת ידי שניהם" שאף הם חוששים למנהג ארץ ישראל]?! לפי שעה, לא מצאתי יישוב למנהגנו¹¹⁸.

ג. במה קוברים

קבורת הערלה בחול

עד כה ראינו בדברי חז"ל ובדורות שלאחריהם שהמנהג הוא לקבור את הערלה בעפר¹¹⁹. עם זאת, בתקופת הראשונים אנו מוצאים עדויות על שינוי קל; קבורת הערלה בחול. באבחנה גסה

116 ר' שלמה לוריא, ים של שלמה, יבמות פ"ח, ס"ד.

117 ראה פירוש הרד"ל על הפדר"א שם, אות נב, הגהה י, שאמנם לגירסת ההג"מ נמצא כי אנו לעולם נגררים אחר מנהג בבל, אבל באמת טעות סופר היא כמבואר בכל המקורות שבני בבל מלים על המים ובני ארץ ישראל על העפר, וראה גם מילר, עמ' 19, שנוסחא מוטעית הזדמנה לו. עוד ראה ר' אליהו פוסק, כורת הברית, למברג תרנ"ג, ס"י רסה, נחל כרית ס"ק נו, דף קב ע"ב.

118 קשה בעיני לומר כי מנהגנו יונק ישירות מדברי הפדר"א תוך דילוג על מנהג בבל המובא בדברי הגאונים והראשונים. עם סיום כתיבת המאמר מצאתי שני מקורות שהעמידו תשובתם על כך שמוטב להתפשר בשימוש בחול ובכך לצאת ידי שני המנהגים [אודות הפשרה בחול ראה להלן], ראה רמ"ב לוריא, פירוש מעשה בצלאל על ריקאנטי, ס"י תקצט, פיוטרקוב תרנ"ד, דף פב ע"ב שמביא מספר חילוקים נוספים בהם נוהגים אנו דווקא כבני ארץ ישראל – "וא"כ פשיטא שאין תימא בזה דאפשר לצאת ידי שניהם בחול"; ר"ע אלטשולר, תוספתא חילוקי דינים... עם ביאור תקנת ארצות, ס"י יז, בני ברק תשנ"ז, עמ' יט, הביא דברי מהרש"ל וכתב עליהם: "ולענ"ד מלבד דמעיכא אין כאן תמיה כ"כ, כיון שעם חול אנו יוצאים ידי שניהם, כמו שהביאו ראייה ע"ז מהא דעופות מן הרקק נבראו, היינו מעפר ומים, מלבד זה, כיון שאין הנוסח האמיתי ידוע לנו, דאיכא דמתני הכי ואיכא דמתני להיפך ממש, א"כ הרי אין ידוע לנו ברור מנהג הבבלי, וע"כ עלינו לחפש עצה לצאת ידי שתי הדיעות וז"ב". לדבריו נמצא שאכן המנהג העיקרי הוא למול על חול ובכך לצאת ידי חובת שני המנהגים. עתה התפרסם מאמרו של ר"י שבת, 'אופן הנחת רגלי הנימול, צמודות או מפורקות', דברי חפץ, ט (תשרי תשע"ח), ושם בעמ' קה–קז שיער שמנהג המילה על המים נדחה מפני המנהג למול על העפר מחמת דברי הוזהר בעד מילה על העפר, והוסיף השערה עפ"י דברי הגמרא בחולין (מא ע"א) והשולחן ערוך (יו"ד, ס"י יא סעיף ג) שאין שוחטים לתוך כלי ריק או עם מים צלולים, שלא יאמרו שמקבל הדם לזרקו לעבודה זרה, ועפ"י חששו שיבואו למול לכלי עם מים צלולים [לשאננם מבושלים עם הדם ובשמים וכו'] ויבואו לטעות בע"ז.

119 לצד כל "חומר" הקבורה שיוזכרו להלן, יש לציין כי בסדר ברית מילה איטלקי מהמאה הי"ט, כתי" ירושלים – מכון בן צבי 4112 (ס' 27735), דף 49 א–ב, מופיעים מספר "מתכונים" להכנת עפר למילה – "אופן עשיית עפר המילה... אופן אחר מפי מוהר"ר יהושע אהרן כהן זצוק"ל... אופן אחר לעשות עפר המילה...". המתכונים מכילים רשימה באיטלקית של רכיבים כמו עפר טחון דק, סוגי צמחים, טיפות דם דרקון (=עץ דם הדרקון – Dragon's Blood Tree; גדל באי סוקוטרה ולשרף שלו צבע אדום), טיפות קטורת, אלוטם ועוד,

וכללית, העפר הוא האדמה המוכרת לנו כמשמשת לגידול צמחים בגינות או בעציצים וכדומה, ואילו החול הוא המצוי על שפת הים או בארגזי חול כמשחק ילדים¹²⁰. מבחינה פיזיקלית, החול הוא חלקיק ממשי של סלע, ואילו העפר שגם נוצר מסלע, מושפע מתהליכים פיזיקליים וכימיים רבים במשך שנים רבות עד שמגיע להרכבו הנוכחי¹²¹. למרות זאת, להלן נראה כי יתכן ואין כוונת הראשונים לחול המוכר לנו.

למנהג הקבורה בחול בדווקא, ישנם מספר טעמים ואסמכתאות:

הקבורה בחול היא מעין פשרה בין מנהג ארץ ישראל ומנהג בבל: כמה מן הראשונים כתבו, כי הקבורה בחול היא מעין פשרה בין מנהג ארץ ישראל למנהג בבל, שכן בגמרא בחולין (כז ע"ב) מבואר שהעופות נבראו מן ה'רקק', והיינו חול, שהוא שילוב של עפר ומים, ועל כן קוברים בחול כדי לצאת ידי שניהם¹²². וכן העתיק הבית יוסף (יו"ד סי' רסה).

כשלצד כל רכיב נרשמה הכמות הנדרשת; חצי אונקיה או רביע אונקיה. שני המתכונים הראשונים רשומים באותיות עבריות ואילו השלישי נרשם באותיות לועזיות. אני מודה מקרב לב למר דניאל שלו, יליד איטליה, שהגיש לי את עזרתו בחפץ לב. בניסיון לברר את תכליתו של מתכון מעניין זה, כתב לי ד"ר אברהם אופיר שמש כי לדעתו מדובר ברעיון של 'הידור מצוה'; קבורת הערלה נעשית בבשמים וחומרים יוקרתיים כיאה למצווה חשובה, דוגמת מנהג הגאונים למול על מים מבושמים. טעם זה הולם יפה את מנהג הגאונים [ובתוספת העובדה שרצו לתת במים בישום לתחושה נעימה לצורך מנהג רחיצת הפנים במים אלון], ואילו לגבי המתכון שלפנינו – המכיל גם חומרי מרפא, דוגמת דם דרוקן – הדברים קשים במעט. הנ"ל הוסיף לשער כי בחומרים אלו טיפלו קודם בפצע המילה ואחר כך קברו בהם את הערלה יחד עם עפר, ודבריו מסתייעים יפה מדברי פירקוי בן באבוי, לעיל פרק ב, הכורך את המים לרפואת הנימול עם המים שנועדו לקבלת הדם.

הדבר מפורש כבר בכתובים, כאשר כמעט בכל מקום לשון המקרא הוא "חול הים" או "עפר הארץ". וראה גם משנה במסכת נזיר (פ"א מ"ד): "הריני נזיר... כעפר הארץ וכחול הים". וראה עוד במדרש פתרון תורה, פרשת וידבר, ירושלים תשל"ח, עמ' 114: "כת' והיה מספר בני ישראל וג' ובמקום אחר הוא אומ' והיה זרעך כעפר הארץ וג', אם משלן בחול למה משלן בעפר, ואם משלן בעפר למה משלן בחול, שאילו משלן בחול ולא משלן בעפר הייתי אמ' מה החול זורעין בו ואינו מוציא... לכן משלן בעפר, מה עפר זורעין בו ומצמיח אף יש'...". תורתנו נחונה לר' שלמה הופמן על הערה זו.

אני מודה לדודי ר' אורי ניר, אגרונום ותיק, על עזרתו.

ר' אליעזר ממיץ, יראים, וילנא תרנ"ב, סי' תב, דף רכו ע"א–ע"ב: "ונהגו להשליך את הערלה בחול, שמצאו בפרקא דחלקותא [בין בני א"י לבני בבל]: בני ארץ ישראל מוהלין במים, משום דכתיב: 'וארחצך במים', פי' משליכין הערלה במים, בני בבל מוהלין בעפר, משום דכתיב: 'גם את בדם ברייתך שלחתי אסירך מבור אין מים בו', ועתה מביאין חול לקיים דברי שניהם, שהחול נקרא עפר ומים, כדאמרינן בחולין פ"ב (כז ע"ב): עופות מן הרקק נבראו, פירש מעפר ומים"; ר' אלעזר מגרמיזא, מעשה רוקח, סאניק תרע"ב, עמ' נג, סימן ריד; ליקוט הפרדס מרש"י, ענין מילה, מונקאטש תרנ"ז, כו ע"א [וראה לעיל, הערה 54, אודות העתקת הלקוט הפרדס מהיראים]; הגהות מיימוניות, הל' מילה, פ"ג אות ט: "ומה שנהגו להשים העור והדם בחול, איתא במדרש: 'מי מנה עפר יעקב' וכו' בפרקי ר"א, ובס"י [=ובספר יראים] דנהגו ליקח חול משום איש מחלוקת, דבני ארץ ישראל מוהלין במים, משום דכתיב: 'וארחצך במים', ובני בבל מוהלין בעפר, משום דכתיב: 'גם את בדם ברייתך שלחתי אסירך מבור אין מים בו', ועתה לוקחין חול לקיים דברי שניהם, שהחול נקרא עפר ומים, כדאיתא בחולין פ"ב (כז ע"ב) עופות מן הרקק נבראו, פירוש: עפר ומים" [לגבי גרסת ההג"מ בחילוקי המנהגים, ראה לעיל, סוף פ"ב, שנפלה בדבריו טעות סופר וכפי המבואר בכל המקורות שבני בבל מלים על המים ובני ארץ ישראל על העפר, וראה שם גם את תמיהת מהרש"ל על דבריו]; ר' מנחם מריקאנטי, שו"ת ופסקי הלכות, סי' תקצט, וורשא תרע"ג, דף פב ע"ב.

למרות האמור לעיל כי החול הוא חלקיק של סלע ואין בו מים, קשה למתוח קו בין החול הידוע לנו לבין החול עליו דיברו הראשונים, ויתכן כי לבוץ המוכר לנו, המעורב מעפר ומים, קראו הם בשם 'חול'¹²³. מאידך, יתכן שהראשונים סברו כי די בכך שהחול מצוי בעיקרו ליד הים בכדי לתת לו "דין" מים¹²⁴.

יש סמך לחול ולעפר: ר' אהרן מלוניל, לאחר שהביא את הפדר"א, הביא את מסקנתו: "לכך התקינו שיכסו הערלה בעפר, ונהגו בחול יותר מעפר אחר לסימן ברכה, על דרך: 'והיה מספר בני ישראל כחול הים', ואלו המכסים בעפר, על דרך הפסוק: 'והיה זרעך כעפר הארץ'¹²⁵. בדומה לכך כותב גם ר' דוד אבודרהם: "כתב אבן הירחי נהגו בצרפת להביא ספל מלא חול ועפר וטומנין שם את חתך המילה... ויש סמך לחול (בראשית כה, יד): 'ושמתי את זרעך כחול הים'. ולעפר (שם לב, יג): 'ושמתי את זרעך כעפר הארץ'..."¹²⁶. וכן העתיק משמו גם בבית יוסף (יו"ד סי' רסה), וככל הנראה בעקבות כך כתב אף בשולחן ערוך (סעי' י): "נותנין את הערלה בחול ועפר", וכמובן שאין כוונתו שצריך את שניהם, אלא די באחד מהם, משום שלשניהם יש סמך בכתוב¹²⁷.

בקובץ מנהגים שהשתמר יחד עם סדור מנהג צרפת בכת"י משנת ר"ל, נעשה שימוש ייחודי בפסוק אחר כאסמכתא למנהג, וכך נכתב שם בסוף הלכות מילה: "ונוטנין הערלה בחול על שם הפסוק (יחזקאל טז, ז): 'רבבה כצמח השדה נתתיך'¹²⁸."

123 וראה מלבי"ם, ביאור המילות, ירמיהו, לח, כב. ראה גם הערה 130, שמהמשנה במכשירין משמע שלעולם היה בחול עפר.

124 צד זה מתאים יותר לביאור הב"ח [ראה לעיל פ"ב] שהסמך לעפר מהפסוק "מבור אין מים בו" עניינו הוא שבזכות המילה על העפר שאין בו מים, ניצלו מבור אין מים בו, ולדבריו יש עניין בעפר ללא מים בדווקא.

125 ארחות חיים, הלכות מילה, מהד' ר"מ שלזינגר, ברלין תרס"ב, ח"ב, עמ' 13–14.

126 אבודרהם השלם, מילה וברכותיה, ירושלים תשכ"ג, עמ' שנד.

127 וכפי שכתב ר' אליהו פוסק, כורת הברית, למברג תרנ"ג, סי' רסה, אות הברית, ס"ק נו, דף קב ע"ב: "[נבשו"ע: נותנים את הערלה בחול ועפר] בחול מעורב במעט מים או עפר... אל כלי", והסביר דבריו ר' חיים אלעזר שפירא, אות שלום, ברוקלין תשמ"ו, סי' רסה, ס"ק כא, עמ' שנו, שהאות ו' היא ו' המחלקת כמו 'או' (ראה גם ר' אליהו פוסק, שם, נחל כרית, ס"ק נו, דף קג ע"ב), וכתב שהצדק איתו שיש סמך לשניהם, אך אין הכוונה לשניהם יחד.

128 כת"י פרמה, פלטינה 1902 (ס' 13059), דף 228א. כתב היד נכתב בכתיבה אשכנזית-צרפתית, בשנת ר"ל (1470), ועל מנהגים אלו נרשם: "הסדר אשר יסד הר' ידידיה בכה"ר מרדכי זצ"ל", וכעין זה בסופו. לא עלה בידי למצוא פירושים אודות ר' ידידיה זה, אך לפי הנתונים, נראה כי הוא מרבני צרפת באזור שלימים גלו מבניו לצפון איטליה, אולי בסמוך לגירוש שנת קנ"ד (1394), שכן הסידור הצרפתי המצוי אף הוא בכת"י זה שימש את יהודי אפ"ם (קהילות בצפון איטליה שנוסדו ע"י גולי צרפת). לאחר סיום כתיבת מאמר זה פרסמתי מאמר אודותיו: 'מנהגים לרבי ידידיה בן מרדכי – מילה נישואין ופדיון הבן: צוהר לסידורם של רבותינו הצרפתיים אשר שקע ונשכח', מוריה, לו, ג–א (תכא–תכג, שבט תשע"ח). יש לשים לב כי הפסוק שקודם לפסוק זה הוא הפסוק המשמש בנוסח המילה ובפירושה: "ואעבר עליך ואראך מתבוססת בדמך... ואמר לך בדמך חיי". אני מודה לר' ישראל פלס על הנתונים שבהערה זו.

העפר שקברו בו את הערלה במדבר היה חול: במנהגי מהרי"ל כתב: "מנהג לכסות את הדם וערלת המילה בעפר, והטעם דאיתא בפרקי ר"א... מכאן תיקנו רז"ל עוד היום להטמין הערלה בעפר חול דהוא עפר המדבר..."¹²⁹. בדבריו מבואר כי טעם המנהג להטמין בחול הוא משום שבני ישראל הטמינו את הערלה בעפר המדבר שאינו אלא חול.

חול עם מעט מים

ר' אליהו פוסק הביא את המנהג לקבור בחול כדי לקיים דברי שניהם, שחול נקרא עפר ומים כמבואר בחולין, וכתב ששורשו במשנה במכשירין (פ"ג מ"ד)¹³⁰, אמנם מאחר שבלשון ספר הפרדס הגדול לרש"י מובא המנהג למול על החול ועל המים, ומשמע שאין די בחול כדי לצאת ידי המים, על כן נהג [בימות החול], שאם יש רק חול יבש, נתן בו מקודם מעט מים, משום שמעיקר הדין אנחנו נגזרים אחר מנהג בני בבל שמלים על המים¹³¹. בדומה לכך כתבו גם ר' חיים צבי הירש שוטלנדר¹³² ור' אשר זעליג לנדא¹³³, שיש לקבור את הערלה בעפר או בחול מעורבים עם מעט מים. בדומה להם, גם ר' שלום וואכמן, לאחר שהביא את מנהג בבל ואר"י ואת הפרדס לרש"י, כתב: "מהאי טעמא אמר הכותב לשים מעט מים בתוך החול, ולא מים רבים, דאז נקרא רקק ולא חול, ע' מזה פ' רש"י (חולין כז ע"ב) ד"ה עוף שנברא מן הרקק"¹³⁴. ר' מרדכי בן יהודה מראדון מוסיף אופן נוסף לפשרה בין מים לעפר, וכותב שאף לפי מנהגנו בעפר, יטול המוהל את ידיו במים בכדי לרחוץ את דם המילה קודם הברכה, ויכוון בזה לקיים גם את המנהג של "וארחצך במים"¹³⁵.

מלח כקרבן

כתב ר' אביגדור צרפתי: "ויטמנהו בחול" (שמות ב, יב)... [סמך] על זכות יעקב, שנאמר לו (בראשית יג, טז): 'ושמתי את זרעך כחול הים', לכך טמן אותו בחול. ולפי שהחול סייע לו, לכך זכה החול להיות בברית מילה לשום בו הערלה. וכן פסק שנותנין בחול קצת מלח, לקיים מה שנאמר (ויקרא ב, יג): 'על כל קרבנך תקריב מלח', וכן נוהגים עתה כל החכמים"¹³⁶.

129 הלכות מילה, סימן יב, מהר"ר שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' תפ.

130 נאמר שם: "המטנן בחול, ה"ז ב'כי יותן'. מעשה באנשי המחזו שהיו מטינין בחול. אמרו להם חכמים: אם כך הייתם עושים לא עשיתם טהרה מימכם". ובפירוש הר"ש שם: "המטמין בחול - אית דגרסי 'המטנן' שיהיו מטנין. הרי זה ב'כי יותן' - דאין חול בלא מים".

131 כורת הברית, למברג תרנ"ג, נחל כרית, ס"ק נו, דף קב ע"ב-קג ע"א.

132 גילת הזהב, בילגוריי תרצ"א, השמטות, אות תרסא, סוף הספר.

133 קרבן אשר, פיעטרקוב תרצ"א, סדר המילה, עמ' 538.

134 בריית שלום, ווארשא תרפ"ט-צ, דף כט ע"א. על כל הנ"ל יש להעיר מדברי הב"ח שהובאו לעיל שביאר שהסמך לעפר הוא מהפסוק "גם את בדם... מבור אין מים בו" והיינו בזכות ההטמנה בעפר שאין בו מים, ואם כן ה'פשרה' שמצאו הראשונים בחול שמשמש כעפר ומים היא דווקא כשהחול יבש ואין בו מים, וכאמור, הרמז למים הוא מצד שהחול מסמל מים גם כשהוא יבש.

135 אות ברית עולם, קארץ חש"ד. אודות המחבר וספרו ראה לקמן בהערה 164.

136 פירושים ופסקים על התורה לרבינו אביגדור צרפתי, ירושלים תשנ"ו, פרשת שמות, פסק לו, עמ' כה. כמה

ר' יהונתן בן ר' ברוך המכונה ואליק מזכיר אף הוא את המנהג, והוא מוסיף בזה טעם: "וצריר' ליתן מלח בתוך החול, כי המילה נקראת ברית, וכת' במקרא (במדבר יח יט): 'ברית מלח'".¹³⁷ בדומה לכך כותב ר' אליהו פוסק, שכשלא הכינו בשבת עפר מבעוד יום, ואף אין אבק מעץ רקוב אותו נוהגים לפזר על המילה שאפשר לקבור בו בשבת כשאין עפר, ודאי יעשו כמו במקום שאין מנהג או בעיר חדשה שיתנו הערלה והדם לתוך כלי מים, וליתר שאת ישפכו אחר שבת לתוך כלי עפר, ואם אין מים, ישליכו לסיד כתוש, ואם אין סיד, יתנו הערלה והדם לתוך כלי עם מלח, כיון שדומה לקרבן שיש בו ברית מלח".¹³⁸

עפר ו'אפר'

בכמה וכמה מקורות נראה כי היה מנהג להטמין את הערלה באפר. יש מקום גדול לשער כי במהלך השנים נפלה שגיאה וה'עפר' הוחלף ב'אפר', ויש להשערה זו על מה לסמוך.¹³⁹ עם

מפליא כי מנהג זה שמוצג כאן כמנהג "כל החכמים" לא נמצא במקורות נוספים [עם סיום כתיבת המאמר, הגיעה לידי המובאה הסמוכה מר' יהונתן ואליק]. עם זאת, חשוב לציין כי הנוסע האנגלי הנוצרי פינס מוריסון, מתאר בחיבורו טקס ברית מילה בו נכח בשהותו בפראג בשנת 1592, ובין הדברים הוא כותב: "מביאים את הילד לבית הכנסת... ישנה תחרות כללית ומאמצים רבים על הכבוד לשאת את האבקה, את המלח ואת הסכין... את הערלה שהוא חתך הוא מניח בקערה עם יין שממנה (!) שותים הרב, האבא והסנדק והם גם נותנים כמה טיפות לתינוק. לאחר מכן הם מוציאים את הערלה ומניחים אותה בתוך קופסה עם מלח כדי שיוכלו לאחר מכן לקבור אותה בחצר בית הכנסת". ראה: F. Moryson, Shakespeare's Europe: Unpublished Chapters of Fynes Moryson's Itinerary, Being a Survey of the Condition of Europe at the End of the 16th Century, London 1903, p. 495; E. Frojmovic, 'Christian Travelers to the Circumcision: Early Modern Representations', In: Mark EW (eds.) The Covenant of Circumcision: New Perspectives on an Ancient Rite. Brandeis University Press, 2003, pp. 134-135 (התרגום על פי 'ר' דויטש, יהדות בעינים נוצריות: תיאורים "אתנוגרפיים" של היהדות בחיבוריהם של מלומדים נוצרים במערב אירופה מן המאה השש-עשרה ועד למחצית המאה השמונה-עשרה, עבודת ד"ר, ירושלים תשס"ד, עמ' 222-223, ושם, הערה 175 – טקסט המקור וציון למחקרים נוספים). מיותר לציין כי קרוב לוודאי שפינס טעה בפרשנותם של כמה מהפרטים שראה בעיניו, וכפי שמעירה כבר פרוימוביץ שם.

137 ראה א' מושקוביץ, "ליקוטים": לקט רמזים, פירושים וטעמי מנהגים להח"ר יהונתן בהג"ר ברוך, אות סו, חצי גבורים – פליטת סופרים, יא (בדפוס). ר' יהונתן היה תלמיד מהר"י ארווילר ויתכן שאף תלמיד מהר"ל (חי באזור הריינוס, מערב גרמניה במחצית השנייה של המאה השנייה לאלף השישי). תודתי לידידי הכותב שבעינו הטובה העביר לידי את המידע עוד טרם פרסום המאמר.

138 כורת הבית, למבורג תרנ"ג, נחל כרית, ס"ק נז, דף נד ע"א. וראה גם ר' דב בריש גוטליב, יד הקטנה, ח"ג, הל' מילה, ס"ק פג, פרשבורג תרכ"ח, דף פב ע"א.

139 ראה ר' יצחק ב"ר אבא, העיטור, שער ג, הל' מילה, מהר" וורשא תרל"ד, דף נ ע"ב: "ובתשובת מר רב כהן צדק במתא מחסיא: מנהג למהול במים שלוקין... ואתשל קמי רב יהודאי מהו למול ע"ג האפר, ואמר: שפיר דמי...". בדבריו "למול ע"ג האפר", לכאורה נפלה טעות דפוס שכן אנו מכירים את התשובה ממקורות נוספים, ופלא שהמהדיר לא העיר על כך. למקור נחרץ מזה על טעות כעין זו, ראה ר' יוסף מולכו, שלחן גבוה, שאלוניקי תקמ"ד, י"ד סי' רסה, ס"ק לח, דף מז ע"א: "ודע שבשו"ע של באר הגולה כתוב בחול ואפר, וט"ס וצ"ל בחול ועפר וכ"כ בשו"ע של אשלי רברבי".

זאת, לאחר שהשתרש מנהג כזה, יש שכתבו להצדיק¹⁴⁰. ראשית נציג את דעת המתנגדים: ר' יהודה עייאש דייק בדברי הפדר"א "מכאן אמרו חכמים מכסין את ערלת הדם בעפר הארץ", שלא נקט עפר סתם, זאת כדי ללמדנו שלא די באפר כירה, אף שגם הוא נקרא עפר, כפי שנאמר בחולין (פח ע"ב) שעפ"י הפסוק (במדבר יט, יז) "מעפר שרפת החטאת" למדו שאף אפר כשר לכיסוי הדם כעפר, אך מכל מקום כיסוי הערלה והדם הוא כעין קבורה שהיא דוקא בעפר, וכפי שלומדים זאת מיהושע שעשה גבעת ערלות, וגבעה עשויה מעפר, כסתם הרים וגבעות¹⁴¹.

כמוהו כותב גם ר' אליהו פוסק: "ונלפע"ד מזוה"ק פקודי רס"ו דלא ימול לתוך אפר ע"ש..."¹⁴². וכן כתב בקיצורי הדינים שלו: "[בש"ע: נותנים את הערלה בחול ועפר] בחול מעורב במעט מים או עפר [ולא אפר] אל כלי"¹⁴³. אמנם רח"א שפירא עמד על כוונתו וכתב שבטעות עירב בין שני דברים שונים בזה¹⁴⁴.

לעומתם, ר' שבתי ליפשיץ מצדד לכתחילה בשימוש באפר, וכך הוא כותב:

ואני אומר דבאמת אין שום חילוק בין עפר לאפר, ואדרבה לדעתי אפשר לומר אפר עדיף, ע"פ מ"ש הרה"ק בס' קינת סתרים על הפסוק (איכה ג, טז): "הכפשני באפר"¹⁴⁵ דהוא רמז לקליפה הנקרא 'אפר' והיא בהיכלי התמורה הנקרא היכל איבה מקביל להיכל אהבה, כדאיתא בפ' פקודי ד' רס"ו, וז"ל: "האי רוחא איהו איקרי אפרא אפר

140 ראה גם מלבי"ם, ויקרא יז, יג. בנותן עניין לציין גם לדברי ר' חיים עמרם, מטעם המלך, ו, שאלוניקי תקפ"ט, דף עא ע"א שהביא את דברי העוללות אפרים שטעם הטמנת הערלה בעפר הוא מצד הגזירה על אדם הראשון שישבו לעפר וניתנה מצות מילה לצדיקים כדי שיוכלו לצאת ידי הגזירה בנתינת הערלה בעפר ושאר הגוף יינצל מהגזירה [נרחיב בזה במאמר על טעמי המנהג], ועפ"י ביאר את דברי המדרש פליאה "ידום אהרון. מאי הוה ליה למימר. 'ביום השמיני ימול בשר ערלתו'", שכתבו המקובלים שנדב ואביהוא היו גלגול אדם הראשון, ואם כן נגזרה עליהם גזרה שישוּבו לעפר כמו שנאמר לאדם הראשון, ואם כן איזו טענה היה אהרן יכול לטעון, והלוא בדין נשרפו, שכן אף אפר נקרא עפר, ולכן השיב שהיה יכול לומר "ביום השמיני ימול" וגו', כלומר שגזרה זו שישבו לעפר כבר התקיימה במילה ע"י הטמנת הערלה בעפר.

141 בני יהודה, ליוורנו תקי"ח, אות ברית, דרוש א' למילה, דף רז ע"א. הביאו גם ר' חיים פאלאג'י, תוכחת חיים, א, ירושלים תשל"ח, עמ' סח. ראה לעיל, פ"א, שהבנה הפשוטה בפדר"א היא שהמובא מיהושע הוא רק במאמר המוסגר, ואילו מה שבלעם ראה, חוזר אל מילת בני ישראל במדבר, ולא בימי יהושע, אך ר' יהודה עייאש למד לא כך.

142 כורת הברית, למברג תרנ"ג, נחל כרית, ס"ק נו, דף קב ע"ב.

143 כורת הברית, שם, אות הברית, ס"ק נו.

144 ר' חיים אלעזר שפירא, ברוקלין תשמ"ו, אות שלום, סי' רסה, ס"ק כא, עמ' שנו. לדעתו, בעל ה'כורת הברית' לא דק, וראה שם בזהר בדף רסו ע"ב, שאלו שמעכבים את בניהם מברית, הנחש רוצה להורגם כמו אצל משה, ואחר כך נאמר שם שיש רוח לעוברים על המצוות שנקראת 'אפרייר' א': "האי רוחא איהו אקרי אפרייר"א, אפרא דקיטמא, דלא עביד תולדין ואיבין לעלמין", והוא טעה ועירב בין הדברים לענין ערלה שלא ליתנה באפר. וראה בדברי ר' שבתי ליפשיץ בסמוך על דברי הזהר אלו.

145 ראה קול בוכים על מגלת איכה... עם פירוש הנקרא קינת הסתרים... חברו... מוהר"ר אברהם גלאנטי, ישראל תשס"ד, עמ' קלט.

אפרא דקיטמא דלא עבד תולדין ואובין לעלמא בגין דהאי איהו עפר דקיטמא וכו', ופי' מורי זללה"ה כי המצות הם נטיעות נטועות בגן מלכות והיא מתתקנת בהם כגן המתקשט בנטיעותיו, ואותם הנטיעות תמיד עושה פירות באמצעות העפר שהוא הגנה מלכות מה שאין כן בחצונים הנקרא אפר לפי שהוא גרמה לעשות עבירות וכו' שכיון שנכנסו בגיהנם נתעכלו ונעשו אפר ולכן האפר אינו עושה פירות עכ"ד. ועיין מ"ש בעזה"י בספרי 'שפתי תהלה' על תמניא אפי בפ' "דבקה לעפר נפשי" ע"ש, וא"כ אדרבה עדיף ליקח אפר כדי להכניס מין במינו והבן¹⁴⁶.

יש שלימדו זכות על המנהג לקבור באפר, אך בתור 'תירוק' ולא לכתחילה: ר' יעקב טננבוים נשאל על מעשה שארע והכינו לערלה כלי עם אפר כירה, והשואל העיר כי צריך עפר או חול ולא אפר, כמבואר בשו"ע, ובייחוד לפי טעם הזוהר על סמך הפסוק 'ונחש עפר לחמו' ומשום טעמים נוספים. ובתשובתו מביא ר' יעקב את ד' הטעמים לנתינת הערלה בעפר; א. משום דברי הזוהר פרשת תזריע לתקן כלי עפר לנחש משום 'ונחש עפר לחמו' ועפ"י גזרת הקב"ה לנחש שיאכל עפר כל ימי חייו. לפי טעם זה צריך דוקא עפר. ב. עפ"י הזוהר פרשת לך לך שהמל כאילו הקריב מזבח ועפ"י הכתוב 'מזבח אדמה תעשה לי', וא"כ צריך דוקא עפר. ג. עפ"י הפדר"א שבמדבר היו טומנים את המילה בעפר. ד. עפ"י המובא בראשונים סמך לעפר ולחול מפסוקי הברכה לעם ישראל שיתרבו כחול וכעפר. למעשה, כתב, שהלוקחים אפר סומכים על דברי השו"ע יו"ד (סי' כח סעי' כג) לגבי כיסוי הדם שאפר בכלל עפר משום שהזרעים שנוזעים בו מצמיחים¹⁴⁷, וכן עפ"י הכתוב (במדבר יט, יז): "ולקחו לטמא מעפר שרפת החטאת". ואמנם יש מקומות שגילתה התורה שצריכים דוקא עפר, "אבל זולת זה, אפר נקרא עפר בכל מקום, וירומז באפר מה שרומזין בעפר, ואדרבה, אפשר לומר, כיון שבמצות מילה מקריב קרבן, יש באפר ג"כ זכירת אפרו של יצחק, וכדאי' בתענית דף ט"ז ולמה נותנין אפר בראש כל א', כדי שיזכר לנו אפרו של יצחק, מיהו בתוס' שם בד"ה ונותני' ובד"ה אפר מקלה כתבו דרך דבר הנשרף מעצמות ב"א [=בני אדם] הוי לזכרון העקדה, שבעקדה הי' עצמות". עוד הביא שם מדברי הראשונים שמכסים אף בחול [כמובא בשו"ע] או בסיד כתוש [אבודרהם], ובמיוחד לפי מנהג ארץ ישראל שמלים על המים, א"כ בוודאי אפר שאף הכתוב קראו עפר – טוב יותר. אף למעשה הסיק "מיהו אפילו נימא שהלוקחין אפר לא משתבשי"... אבל אנו אין לנו אלא סתימת לשון המחבר עפר וחול, בפרט דשייך בהו טעמי' הנזכרי"י¹⁴⁸.

146 שרביט הזהב החדש הנקרא ברית אבות, מונקאטש תרע"ד, סי' יא סעי' יח, דף צו ע"ב.

147 ראה גם: ר' יצחק בוקטמן, ברית יצחק בן אברהם, וילנא תרע"ו, סי' יב סעי' יא, עמ' 67: "מנהג ישראל הוא לזרוק את הערלה הכרותה ולהטמינה בחול או בעפר או בכל דבר המצמיח, הכשרים לכיסוי הדם, אחר שגם לה יש ערך קדושה".

148 ר' יעקב טננבוים, שו"ת נהרי אפרסמון, פאקש תרנ"ח, או"ח סי' כז, דף י ע"ב. ראה בדבריו עוד שדן בהוכחת השואל מדברי הטור בשם ר' יהודאי גאון שלא יקבור בשבת שמא יביא עפר מבחוץ, ואם היה מועיל אפר, הלא יש לפניו אפר כירה המוכן מאתמול.

ר' חיים אלעזר שפירא הביא מכל המקורות בדברי הזוהר שנראה שצריך דווקא עפר¹⁴⁹, אך כתב ללמד זכות על הנוהגים באפר עפ"י הירושלמי בתענית (פ"ב ה"א): "ונותנין אפר מקלה על גבי התיבה... רבי יודן בי רבי מנשה ורבי שמואל בר נחמן, חד אמר: כדי להזכיר זכותו של אברהם, וחורנה אמר: כדי להזכיר זכותו של יצחק, מאן דאמר כדי להזכיר זכותו של אברהם, בין עפר בין אפר, על שם: 'ואנכי עפר ואפר', מאן דאמר כדי להזכיר זכותו של יצחק, ובלבד אפר; רואין אפרו של יצחק כאילו צבור על גבי המזבח". ואם כן, אף במילה שמכניסים הנימול לבריתו של אברהם אבינו, אין מדקדקים ונוהגים בין בעפר ובין באפר כדי להזכיר זכותו. אך כתב שמכל מקום נכון לקחת עפר או חול כי בזה יוצא ידי חובה לכולי עלמא¹⁵⁰. מעבר למשתמע מהמקורות הנ"ל, לא מצאתי תיעוד על מנהג שהיה קיים לטמון באפר, למעט אולי אצל יהודי כורדיסטאן, על מנהגם מסופר: "המוהל שם את הערלה בקערת אפר, ואומר: 'נחש עפר לחמו'"¹⁵¹.

סיד

עדות על מנהג שונה לחלוטין מביא ר' דוד אבודרהם: "כתב אבן הירחי, נהגו בצרפת להביא ספל מלא חול ועפר וטומנין שם את חתך המילה... ובאלו הארצות נהגו לשים חתיכת הערלה בסיד כתוש היטב"¹⁵². וכן העתיק משמו הבית יוסף (יו"ד סי' רסה)¹⁵³.

"מוהל מַעַל" - האבקה הרפואית של הברית

כמה פוסקים ומחברים מציגים סדר עדיפויות לגבי קבורת הערלה בשבת באופן שלא הכינו עפר מבעוד יום; לאחר שהם מציעים את החול המצוי בקרקעית התיבות של נרות בית הכנסת שהברית נערכת בבית הכנסת, ושוללים את השימוש באפר כירה כשהברית נערכת בבית, מציעים הם להשתמש באבקה העשויה מריקבון עץ [מוהל מַעַל] המשמשת את המוהל לריפוי אבר המילה, ומוגדרת כ'מוכנה' מערב שבת¹⁵⁴.

149 תיקוני זוהר, הקדמה, יא ע"א, שהעפר הוא משום "מזבח אדמה"; שם, תיקון כד, סט ע"ב, שהערלה מזון הנחש שעליו נאמר "ונחש עפר לחמו"; שם, תיקון לז, עח ע"ב, שבשל הנתניה לנחש ניצול מחיבוט הקבר בעפר.

150 אות שלום, ברוקלין תשמ"ו, סי' רסה, ס"ק כא, עמ' שנו.

151 א' בראואר, מילה וילדות אצל יהודי כורדיסטאן, עדות, שנה א, א, ירושלים תש"ו, עמ' 134, ובשינויים לא משמעותיים במאמרו של הנ"ל בספר יהודי כורדיסטאן, ר' פטאי (עורך), ירושלים תש"ח, עמ' 140. מובן שיתכן וגם בדברים אלו נפלה טעות דפוס.

152 אבודרהם השלם, מילה וברכותיה, ירושלים תשכ"ג, עמ' שנד.

153 רואה גם לעיל בדברי ר' אליהו פוסק אודות מקרה בו אין עפר או מים, שיתנו בתוך סיד.

154 כך מבואר בדברי ר' דב בריש גוטליב, יד הקטנה, ח"ג, פרשבורג תרכ"ח, הל' מילה, ס"ק פג, דף פב ע"א; ר' יעקב לוי, חותם קודש, קראקא תרנ"ב, סי' ח סעי' טו, דף מו ע"א; ר' אליהו פוסק, כורת הברית, למברג תרנ"ג, סי' רסה, נחל ברית סק"ז, דף קד ע"א; ר' שבתי ליפשיץ, שריט הזהב החדש הנקרא ברית אבות, מונקאטש תרע"ד, סי' יא סעי' יח, דף צו ע"א. ר' אשר אנשל גרינוולד, זוכר הברית, אונגוואר תרצ"א, סי' ז סעי' מו, דף ל ע"ב כותב כעין זה, ומוסיף שאם אין לו אף אבקה, ימתין לערב כדי לקוברו בעפר.

אבקה זו הייתה עשויה מרקב של עץ שטחנו אותו לצורך עצירת דימום¹⁵⁵. שימוש אחר לאבקה זו הוא פיזור על אבר הברית בבואו לתפסו קודם החיתוך כדי שלא יחליק מידו¹⁵⁶. השימוש באבקה זו לקבורת הערלה בשעת הדחק ככל הנראה היה רווח, עובדה המשתקפת בכך שבמילון מאותה תקופה תרגם את המונח 'מוהל מעל' כאבקה של מוהל המיועדת להשים בה את ערלת הנימול¹⁵⁷.

ד. אופן הקבורה וכלי העפר

כלי אחד לערלות רבות

כתב ר' אליהו פוסק:

על פי מ"ש הבעל הטורים פרשת תולדות (בראשית כו, טו) רמז "וימלאום" – ב' במסורה, "וימלאום עפר"; "וימלאום למלך שאול" (שמואל א יח, כז) גבי מאה

155 בדברי הפוסקים הנ"ל מבואר שניתן להשתמש באבקה רקב עץ של המוהל, שתפקידה מבואר בערוך השולחן, יו"ד סי' רסד סעי' כ: "ונותנין על המילה אחר המציצה... אבק סמים העוצרים הדם, ובמדינתנו נותנים אבק מעץ רקב שקורין פלווער", וכן אצל ר' יעקב לוין, חותם קודש, קראקא תרנ"ב, סי' יא סעי' ז, דף סא ע"ב שכתב להשתמש עם אבק רקב-עץ (פראכנא) כדי לעצור את הדם לאחר המילה, וכך גם אצל מתנגדי האבקה כמו ד"ר שמואל כהן, אות ברית, קרקא תרס"ג, עמ' 102, 182, ובעקבותיו רח"י בלוס, ברית עולם, ניו יורק תש"י, עמ' 116, 145 שמספרים על האבקה ההיסטורית מאבק עץ רקוב בה היו משתמשים בעבר לעצירת הדם אך למען האמת יש בה סכנה גדולה לתינוק בהיותה מלאת יבחושים וחידקים [ראה גם שו"ת מנחת יצחק, ח"י, סי' כה], ובדומה לדברי הפוסקים המוזכרים כאן כתב ר' שבתאי ליפשיץ בשרביט הזהב המצוין לעיל להשתמש עם המוהל מעל, ומשמעות הדברים היא שכוונתו לאבקה המוזכרת בדברי שאר הפוסקים, שכאמור, ייעודה היה לצורך ריפוי האבר נוכחמבואר גם בדברי ר' יעקב מליסא, דרך החיים, פרעמישלא תרנ"א, סי' רל סעי' ג, דף סג ע"ב שכתב שמותר לקחת רקב עץ הנקרא 'מוהל מעל' מהכחל בשבת ע"י נכרי, עיי"ש בפרטי ההלכה]. על השימוש באבקה עץ רקוב עם שמן שושנים לריפוי המילה לאחר מספר ימים, יש בידיו עדות גם מפרנקפורט בשנת 1717 (תע"ז); ראה שודט (להלן הערה 235), עמ' 297. מעניינים גם דברי ר' יוסף ריינרמאן, ברית יוסף, בילגוריי תר"צ, עמ' 10: "ואח"ז נותנין על הבאנדאש [=התחבושת] אבק רקוב של עץ המנוקה ומנופה היטב, כי ראיתי בספר אגרא דפרקא מהרב מדינוב זצלה"ה אמר פירוש על מה שמביא רש"י הקדוש ז"ל ממרא נתן לו עצה על המילה, ר"ל נתן לו אבק רקב של עץ על המילה". בספר אגרא דפרקא לא מצאתי רעיון זה, אך כן הביא ר' ברכיה בירך, זרע ברך שלישי, הלה תע"ד, פר' וירא, דף יג ע"ב: "... והראשונים כתבו ע"פ הלצה קצת פירש, דעצה הוא מלשון 'עץ', שנתן לו עצה להניח על המילה עץ נרקב לרפוא' שלא יזוב דמו מן המילה, דע"י עץ נעצר הדם יע"ש, ואין זה כ"א ע"פ הלצה...". והשווה חזקוני בראשית יח, א. את דברי ר' בירך הביא גם ר' חנוך העניך ערואהן, גן רוה, לודז תרפ"ז-ח, פר' וירא, עמ' 27-28, עיי"ש. לעצם השימוש באבקה עץ רקוב כתחליף לעפר, השווה: מאירי, סוטה טז ע"א, שכתב לגבי עפר סוטה: "ומ"מ רקביכות דק הנופל מן העץ הנרקב, הרי הוא כעפר, ומביא ממנו ומקדש בקרקע המשכן...".

156 ר' מאיר קליין, תולדות שמואל, ב, אוהעל תר"צ, מצוה ב – מילה, סי' ה סעי' ב, דף יא ע"א.

157 א' הרכבי, יידיש-ענגליש-העברעאישער ווערטערבוך, ערך 'מוהל מעל', ניו יורק תרפ"ח, עמ' 293 מתרגם: "אבק של מוהל (לשון בו את ערלת הנימול)" ובעמ' 294, ערך 'מוהל מעל', הוא מפנה לערך 'מוהל מעל', היה מקום לפרש כן אף בדברי ר' שבתאי ליפשיץ המובאים בהערה לעיל, שכוונתו לאבקה המוכנה לקבורת הערלה, אך הדבר דחוק ונאף יש נפקא מינה בדבר אם צריך שהאבקה תהיה מוכנה דווקא לצורך זה ואכמ"ל.

ערלות, שיש להשליך הערלה לעפר, נראה דדי כלי אחד עפר למאה ערלות כמנהג הנ"ל ואין צריך לכל אחד כלי אחר [ע"י ס"ק מו], ולא עדיף ממצות כיסוי הדם, דכסוי אחד למאה עופות.¹⁵⁸

קבורה בכלי שבור

עוד מציין ר' אליהו פוסק, שיש מקומות שנהגו לקחת כלי שבור לצורך השלכת הערלה והדם, וכנראה מדמים זאת לנטילת ידים של שחרית, שכתב המגן אברהם (סי' א ס"ק ז) בשם סדר היום שטוב שיהא כלי התחתון מאוס, או למה שכתב שו"ע הרב (פסקי הסידור, סדר הגדה) לשפוך את היין שבאמירת המכות לתוך כלי שבור, אך מדברי הזוהר לא משמע כן.¹⁵⁹

כלי דווקא

עפ"י לשונות הזוהר שהובאו לעיל, המורים על הדימוי בין מילה לקרבן ושמשום כך צריך לסדר כלי מלא עפר, כתב ר' אשר אנשל גרינוולד, כי לא די לתת את הערלה או הדם בעפר גרידא, אלא צריך להטיל לעפר שבתוך כלי בדווקא.¹⁶⁰

מילוי הכלי בעפר עד סופו

מנהג העולם – כותב ר' אליהו פוסק – שאינם מדקדקים שיהיה הכלי מלא ממש בעפר, אך מדברי הזוהר (לך לך צה ע"א) "בגיני כך בעי לסדרא מדבחא במאנא חד מלייא ארעא למגזר עליה האי קיימא קדישא", ומדברי בעל הטורים (בראשית כו, טו) שהסמין זאת על הפסוק "וימלאום עפר", משמע שצריך שיהא הכלי מלא, ואם כן, תמה הוא, מנין להם לעשות להיפך? ¹⁶¹

158 כורת הברית, למברג תרנ"ג, נחל כרית ס"ק נו, דף קג ע"א. בהפנייתו שם לס"ק מו, כוונתו לגבי מילת תאומים שם הסתפק אם יש להכין לכל אחד כלי עם עפר, וחכך עפ"י לשון הפדר"א שמשמעותו שכל אחד היה קובר בנפרד את הערלה בעפר, אך הסיק שהמנהג הוא למול הרבה לכלי אחד.

159 כורת הברית, למברג תרנ"ג, נחל כרית, ס"ק נו, דף קג ע"א. לכאורה כוונתו למה שהביא קודם לך מהקדמת התיקוני זוהר (יא ע"א): "ברית דתקיני ליה מנא בעפרא לשדייא לה בעפרא", ולא עמדתי על דיוקו. ידידי ר' שלמה הופמן מציע הסבר אחר למנהג לקבור בכלי שבור – היות ולא משתמשים יותר בכלי זה, על כן בחרו בכלי שבור משום 'בל תשחית', וכדברי הפרי מגדים, או"ח, סי' תקס, משב"ז ס"ק ד: "ויראה לשבור תחת החופה כוס שלם, ואין משום 'בל תשחית' כיון שעושין לרמז מוסר למען יתנו לב, משא"כ בתנאים שעושין להבהיל ולמעט השמחה ראוי ליקח קדירה שבורה חרס מחרסי האדמה לשבור והבן זה".

160 זוכר הברית, אונגוואר תרצ"א, סי' יא סע"כ, דף מג ע"א. ואולי משמעות לך גם אצל ר' יהודה טאייטצק בשם אחיו ר' שמואל, שארית יהודה, שלוניקי ש"ס, דף כח ע"ב: "כתוב בספר הזוהר פרשת לך לך: 'בגיני כך בעי לסדורי מדבחא במנא חד מלייא ארעא למגזר עילוייה'... נראה מכאן שצריך למול ממש על ספל העפר ושיפול הדם לתוכו כדרך הקרבן ע"ג המזבח עד כאן", את דבריו העתיק אף ר' חיים בנבנשת, שיירי כנסת הגדולה, סי' רסה, בהגהות בית יוסף, אות כג. ניתן גם לדייק כך מלשונותיהם של כמה ספרים, כגון: ר' אברהם סבע, צרור המור, ורשה תרל"ט, בראשית ג יד, דף ה ע"ב: "אנו משימים כלי עם עפר בשעת המילה"; ביאור הגר"א על תיקוני זוהר (לעיל הערה 21) ועוד. ועיין היטב גם להלן הערה 208 ובסמוך לה.

161 כורת הברית, למברג תרנ"ג, נחל כרית, ס"ק נו, דף קג ע"א. הביאו גם ר' אשר זעליג לנדא, קרבן אשר, פיעטרקוב תרצ"א, סי' יג, עמ' 478. ר' יצחק רצאבי, שלחן ערוך המקוצר, יו"ד ב, בני ברק תש"ס, סי' קנט,

כיסוי מלמעלה ולמטה

עוד ציין ר' אליהו פוסק למה שכתב בשו"ת שלו שבכיסוי דם המילה אין צריך לכתחילה עפר למעלה למטה¹⁶², אך כתב שהוא חוזר בו וסובר שבימות החול, בוודאי לכתחילה יכסה ממש משני הצדדים, אמנם בשבת לא יטלטל כדי לכסות מלמעלה¹⁶³.

כלי נחושת

ר' מרדכי בן יהודה מראדון, לאחר שכתב שיש לתת את הערלה בעפר ואת דם המציצה לירוק בעפר, הוסיף לחדש – "והנראה להיות מוכן כלי נחושת עם עפר, כי לשון נופל על לשון 'נחש', וגם בו יזכור הציפוי נחושת של מזבח אדמה, כדי לקבל הדם מילה כדם זבחים למזבח"¹⁶⁴.

עיני יצחק אות לח, עמ' יב מפנה לדברי ר' יששכר בער מקרעמניץ, יש שכר, וורשא תרמ"ב, דיני מילה, סעי' ד, דף מו ע"א שעפ"י דברי הזוהר הדגיש בדבריו שיש לתת את הערלה בכלי מלא עפר. ובאמת שבדברי רבים מן הפוסקים נעשה שימוש במילה 'מלא', אמנם יש לדון בעצם המושג 'מלא' בלשון חכמים אם הכוונה שיש בו דבר מה [=שליטת ריקנות], או שמא הכוונה לתיאור ריבוי מקסימלי [=מלא כולו עד גדותיו], וחכם אחד הראני את דברי התוספות במסכת שבועות, דף מג ע"א, ד"ה אלא אמר רבא: "... דבשאין חסירה אלא מעט מקריא מלאה", אמנם מו"ר ר' יוסף צבי חשין אמר לי כי אין הוכחה משם לניד"ד, שכן שם מדובר בויכוח ממוני על 'בית מלא', אך לשון תורה לחוד, והגדרת 'מלא' בלשון בני אדם אינה מוכיחה על לשון תורה. עוד הוסיף להעלות כמה ראיות וסברות, ובין הדברים אמר לי כי הנושא הקרוב ביותר ממנו ניתן להוכיח הוא לגבי כוס של ברכה שבין הדינים שנאמרו בו הוא שיהיה 'מלא', ובמשנה ברורה, סי' קפג ס"ק ט כתב על דברי הרמ"א שכוס של ברכה ימלאנו שיהא מלא על כל גדותיו – "ואף שרגיל לישפך קצת עי"ז לארץ, ויש שאין ממלאין אותו כ"כ מטעם זה, ואפילו הכי שם מלא עליו", ובשער הציון, ס"ק ח כתב שיש להוכיח כן מדברי הרא"ש, ברכות פ"ז, סי' לה, שם דחה את שיטת הרי"ף שיש של ברכת המזון מותרו חי בשיעור של רבע רביעית עד ברכת הארץ, ואז מווגו במים, שהרי נמצא חסר הרבה וצריכים אנו כוס 'מלא', ועל כן כתב כדעת רבינו תם שהיין מתחילתו מזוג מעט, אלא שלא נמוג לגמרי בשיעור של "על חדא תלת מיא" ובברכת הארץ מווגו כשיעור, ועולה מדברי הרא"ש כי לדעת רבינו תם, אף שהגביע אינו מלא על גדותיו ולא נשלמה מזיגתו, נקרא 'מלא'. וראה גם דברי ר' שלמה זלמן אויערבאך, שולחן שלמה, שבת א, ירושלים תשנ"ט, סי' רעא, הערה י, עמ' רד – "שמעיקר הדין אין צריך למלאות כוס של ברכה על גדותיו עד שאפילו בתנועה קלה עם היד ישפך קצת מן היין, והביא ראיה לדבריו מהא דאמרינן בגמרא ברכות דף מב ע"א, לענין כוס של ברכה 'ניצוצות לא שכיח', על כרחך שלא מילאו אותו באופן זה", וממקורות אלו למדים אנו כי אף כשכתבו חכמים 'כלי מלא' אין כל הכרח שצריך שיהא הכלי מלא עד גדותיו, ודי בכך שיש בו יותר ממעט ונראה כמלא, אבל בפחות מכך, אינו נחשב מלא.

162 שו"ת מור ואהלות, למברג תרמ"ז, סי' נ, דף מו ע"ב.

163 כורת הברית, למברג תרנ"ג, נחל כרית, ס"ק נו, דף קג ע"א, והביאו ר' אשר זעליג לנדא, קרבן אשר, פיעטקוב תרצ"א, סי' יג, עמ' 478. ר' אליהו פוסק שם ציין ליסוד יצחק (על דבריו ארחיב במאמר אודות טעמי המנהג), ואולי כוונתו לכך שמדמה זאת לקבורה, עפ"י הפסוק "ואל עפר תשוב", וכשם שבקבורה צריך לכסות מלמעלה ומלמטה, כך גם במילה. וראה לעיל, הערה 44.

164 אות ברית עולם, קארץ חש"ד (חסר ספרור עמודים). ר' מרדכי בן יהודה מראדון [=ראדיון] חיבר שני ספרים קטני הכמות; 'אות ברית עולם' על ברית מילה, ו'פתח השער ופתחי י-ה' המיוסד כמבוא לתלמוד ע"ד הנגלה והנסתר. לגבי הספר 'אות ברית עולם' ציינו במפעל הביב' כי עפ"י שנות פעילות המדפיס יאהן אנטאן קריגר מקארעץ שמופיע בשער הספר, משמע כי הספר נדפס בין השנים תקמ"ב–תקמ"ו, ובאשר לנכתב בשער

תפילה ומאמר הזוהר לאומרם בשעת קבורת הערלה

עוד כותב ר' מרדכי מראדון, כי המניח את הערלה בעפר יאמר את מאמר הזוהר בפרשת לך לך, ח"א דף צה ע"א: "פתח אידך ואמר: 'מזבח אדמה'... ובעי למחדי בהאי חולקא כל (ההוא) יומא, דכתיב (תהלים ה, יב): 'וישמחו כל חוסי בך לעולם ירננו, ותסך עלימו, ויעלצו בך אוהבי שמך'". בהמשך הוא מוסיף להביא תפילה מיוחדת – אותה לא מצאתי בשום מקור אחר – לאומרה "אחר שמניח הערלה בעפר", וכך נוסחתה:

יהי רצון מלפניך שתעלה הנחת ערלה בעפר כדי לשכך חמת זוחלי עפר בחמתך, וכאלו ערכתי מזבח אדמה לשמך ושפכתי עליו דם זבחך וכקרבן באפר מזבח, ותזכר לנו עקדות האפר ידיך מאברהם אוהבך שאמר לפניך: "ואנכי עפר ואפר", יהיו לזכרון לישראל עמך ויקוים בנו: "והיה זרעך כעפר הארץ", "ושמתי זרעך כחול הים"¹⁶⁵.

אמירת 'ונחש עפר לחמו'

בקהלות תימן, ג'רבה וכורדיסטאן, עם הנחת הערלה בעפר, נהגו לומר את הפסוק (ישעיה סה, כה): "ונחש עפר לחמו". כזכור, על פסוק זה הוסמך המנהג לקבור את הערלה בעפר, לדעת המקובלים¹⁶⁶.

בחצר בית כנסת

על מנהג קהילת לוב, מספר מר חיים כלפון: "סגולה בידי העדה, אם קוברים את הערלה בחצר בית הכנסת, התינוק יהיה אוהב תורה ונכסף לחצרות בית ה'"¹⁶⁷.

הספר: "ואקים את בריתי את יצחק לפ"ק" כלומר = תרמ"ג, אפשר שצ"ל: 'ואקים את בריתי את יצחק' = תקמ"ג. [אציין כי הספר נדפס לפחות פעמיים, שכן יש שינויי סדר בין העותק שבספריית חב"ד (שנסרק למאגר היברו בוקס) לעותק שבספרייה הלאומית]. בשער ספרו השני 'פתח השער ופתחי י-ה' נכתב כי הספר נדפס אצל אותו מודפס בשנת תקמ"ב [מה שמאשר את הנ"ל]. בשער נכתב "אשר חיבר ה"ה הרבני המופלא והדרשן המאור הגדול כמח"ו פתחיה זה מרדכי במהור"ר יהודה יצ"ו מק"ק ראדון במדינות ליטא", בספר הוא מביא את הסכמות ר' יוסף קצנלבון אב"ד בריסק ור' משה אהרן אב"ד וואשילשקי, תוך שהוא מציין כי "מחמת חסרון שלא יכול להמנות לא יכלתי להדפיס שאר הסכמות". לא עלה בידי למצוא פרטים נוספים אודות ר' מרדכי.

165 אות ברית עולם, שם.

166 יתכן שישנו שינוי בין מנהגי הקהלות בעתוי האמירה. אודות מנהג תימן ראה ר' שלום מנצורה (מרבני צנעא שבתים), סדר המילה ומשפטה (או: קונטרס הלכות מילה ונישואין), בתוך: ספר זכרון נר יאיר, ר"ש מדיני (עורך), בני ברק תשנ"ו, עמ' קז-קח: "ואז יניח הערלה בין העפר ויכסה אותה בעפר, ויאמר: 'ונחש עפר לחמו'. אודותיו ראה ר"י רצאבי, שם, עמ' קב-קג; מנהג ג'רבה מתועד אצל ב' חדר, ג'רבה יהודית, ירושלים חש"ד, עמ' 116: "והכלי הנקרא 'מחבש' ממלאים אותו עפר, ובו נותן המוהל את הערלה. ואומר המחזיק בידו זה הכלי: 'ונחש עפר לחמו' ומכסה בעפר את הערלה"; מנהג כורדיסטאן מתועד אצל א' בראואר, מילה וילדות אצל יהודי כורדיסטאן, עדות, שנה א, א, ירושלים תש"ו, עמ' 134, ובשינויים לא משמעותיים במאמרו של הנ"ל בספר יהודי כורדיסטאן, ר' פטאי (עורך), ירושלים תש"ח, עמ' 140: "המוהל שם את הערלה בקערת אפר (ראה לעיל), ואומר: 'נחש עפר לחמו'".

167 לנו ולבנינו, נתניה תשמ"ו, עמ' 209. הובא אצל ר"י ויסברג, אוצר הברית, ח"ב, ירושלים תשס"ב, פ"ב סעי' ג, עמ' רצו.

הכנת כלי החול

אף הכנת כלי החול הנה חלק בלתי נפרד מצרכי המילה, וכך כותב ר' יעקב עמדין (יעב"ץ):
 "טובים השנים מן האחד" (קהלת ד, ט), כל שכן אם רבים הם המסייעים לדבר מצוה
 אשר יש להם שכר טוב בעמלם, לפיכך יחלק המוהל צרכי המילה למוהלים אחרים
 העומדים עליו לתמכו שימסור ביד אחד אחד, דבר אחד להיות מזומן לפניו, כגון:
 סכין ביד אחד... כלי עם עפר וחול ביד רביעי...¹⁶⁸.

בכמה מקהילות ישראל אנו שומעים על מנהגים מיוחדים הנוגעים להכנת כלי החול:
 כך מעיד ר' יוסף בן נאיים: "מנהג שביום המילה משימין בבית הקטן הנימול שולחן מיוחד
 ומניחין עליו קערה מליאה חול לשים בעפר ההוא חתיכה הערלה, וקיתון יין וכוס לברכה..."¹⁶⁹.
 עדות נוספת על מנהג לוב אנו שומעים מר' אליהו ביטון:

נהגו בערב יום המילה לתלות על אחד מקירות הבית 'כסא' המכונה 'כסא אליהו
 הנביא', והוא תלוי ועומד בבית היולדת עד שלשה ימים אחר המילה¹⁷⁰, ופורסים עליו
 טלית, ויש פורסים גם מפת ספר תורה, ומניחים עליו צלחת חול נקי לצורך הטמנת
 הערלה ודם המציצה למחרת ביום המילה, ועל החול מונחות שתי ביצים הנחטפות
 אחר המילה על ידי נשים עקרות לסגולה...¹⁷¹.

סגולות שונות בקבורת הערלה

נסיים את הנושא עם כמה מן הסגולות שמצאנו בעצם פעולת קבורת הערלה:
 ר' שמואל ויטאל מציין כי בקבורת הערלה יש סגולה לקבלת התפלות, וכך הוא כותב:
 אמר שמואל: ... "אמרת ה' צרפתהו" (תהלים קה, יט), ונדרוש מלת 'אמרת' לשון
 חתוך, כמו שפירשנו בפסוק (תהלים קמז, טו): "השולח אמרתו ארץ עד מהרה ירוץ
 דברו", שהוא רמז אל הערלה¹⁷² שחותכים אותה ומשימים אותה בארץ ובעפר, ואז
 "עד מהרה ירוץ דברו" – שתתקבל תפלתו¹⁷³.

168 בירת מגדל עז, נחל ט, ראש א, יאור טז, סעי' ג, בתוך: סידור היעב"ץ, מהד' אשכול, ירושלים תשנ"ד, ח"ב, עמ' תשצו. בנותן עניין לציין כי על פי תיעודים נוצריים על מנהגי היהודים, עולה כי באשכנז נהגו שילד או נער החזיק את כלי החול. ראה שודט (להלן הערה 235), עמ' 296 שמעיד שילד קטן עומד על יד המוהל, והמוהל היה משליך את הערלה לתוך כלי זה, וכך גם ניתן להתרשם מהציור שאצל יוהן כריסטוף בודנשץ, תיאולוג פרוטסטנטי שעסק רבות במנהגי היהודים. ראה J. C. G. Bodenschatz, Kirchliche Verfassung der Heutigen Juden, Erlangen 1748 בתחריטים שבסוף הספר.

169 נוהג בחכמה, בני ברק תשמ"ז, מילה, סעי' יא, עמ' קטז.

170 אודות מנהג זה, ראה להלן, הערה 176.

171 נחלת אבות – מנהגי יהדות לוב, ביריה תשס"ז, מנהגי המילה, סעי' ה, עמ' קפא; כך גם בספר יהדות לוב (ספר קהילה), תל אביב תשי"ט, עמ' 389–390; פ' זוארץ, ממנהגי יהדות לוב, בתוך: 'ילקוט מנהגים, א' וסרטייל (עורך), ירושלים תשל"ז, עמ' 241.

172 והשווה רש"י מגילה טז ע"ב: אמרתך – זו מילה.

173 הגהות לשער מאמרי רז"ל, מסכת שבת.

על האדמו"ר מצאנו מסופר, כי כשהתינוק לא היה פוסק מבכיותו לאחר הברית, היה שואל האם כבר נתנו את הערלה בעפר, משום שנתנית הערלה בעפר, סגולה היא שיפסוק התינוק מלבכות¹⁷⁴.

ר' טוב הלוי מביא כי יש אומרים שקבורת הערלה היא סגולה טובה ומנוסה להחלמת פצע הברית של התינוק¹⁷⁵.

ה. זמן הקבורה ועיכובים מסיבות שונות

קבורה ביום השלישי

כתב בספר הפרדס לרש"י: "ענין מילה. מהו זה שמוהלין התינוק בבית הכנסת [ומוהלין אותו] על החול ועל המים, ומכסין את הדם ואת בשרו של תינוק אותה ערלה ליום ג', אין בכך כלום, שאפי' אם לא עשה כן אינו איסור כי אם מנהג"¹⁷⁶. ובספר מעשה הגאונים, הועתקו דבריו באופן מושלם ומבואר יותר: "מה שמוהלין לתינוק בבית הכנסת ומוהלין אותו על החול ועל המים ומכסין את הדם ואת הבשר שמהל עד יום שלישי, אין בכך כלום, שאין בין זה לזה, אפילו אם לא עשה כן לא היה עושה שום איסור"¹⁷⁷.

מעיון ראשוני נראה כי מנהג כיסוי הדם והבשר הוא עד היום השלישי, אמנם לא נתפרש מה עושים בערלה לאחר מכן. בעל ה'פרדס' מתייחס בכך הן לנוהגים למול על החול והן לנוהגים למול על המים, ומשמעות דבריו כי גם הנוהגים להטמין את הערלה בחול לא היו עושים כך יותר משלושה ימים, ואין מחזור מפני מה לא קברו את הערלה עולמית מיד לאחר המילה. אמנם יתכן שיש להבין בדברי הפרדס להיפך, וזאת עפ"י כת"י של חבורים בהלכה מבית מדרשו של רש"י, שם נכתב באופן שונה מעט: "מה שמוהלין לתינוק בבית הכנסת; מוהלין

174 ר' חיים גולדשטיין (עורך), שפע קודש, הוראות ופסקים הנהגות... אדמו"ר... צאנו ובעל שו"ת דברי יציב, פט"ו, הערה כד, נתניה תש"ע, עמ' קפט בשם המוהל ר' משה אהרן דייטש.

175 ברית הלוי, ירושלים תשע"א, סי' רסה סעי' י, אות ד, עמ' רכו.

176 ספר הפרדס, מהר" ערנריך, בודאפשט תרפ"ד, עמ' עה. לגבי הרעיון של היום השלישי, ראה ר' אליהו פוסק, כורת הברית, למברג תרנ"ג, נחל כרית, ס"ק נו, דף קג ע"א: "ובפרדס הגדול שם כתב מנהג שתהיה הערלה מכוסה בעפר עד יום ג' ועי' ס"ק נט, וצ"ע מה שלא נהגו כן". כוונתו לדבריו בס"ק נט, דף קה ע"א: "במטה משה מביא המנהג להניח הכסא במקום זה ג' ימים אחר המילה... וכ"כ במהרי"ל דהנר תמיד ידלק ג"י [=ג'] ימים ועי' מ"ש בס"ק נו דברי הפרדס דהערלה והדם יהיה מכוסה בעפר ג", וכמדומה שלא נהגו כן וצ"ע". ועוד שם, אות הברית, ס"ק נט, דף קב ע"ב: "צ"ע מה שלא נהגו דהכסא והנר ועפר הערלה יהיו עד יום ג'. למעשה, מנהג הנחת הכסא של אליהו עד היום השלישי הוא קדום בהרבה ומופיע כבר בפיוט 'אפוני אימיו של הראב"ן, לעיל בסמוך להערה 11: "תשבי קנא... אכן בכן עושין שתי פסאות, לו ובעל הפסאות... לרפאתו שלש פסאות מתקן, לכן כמז ביום השלישי להקמכם ולהחיותכם, בהנהגה אנכי שלח לכם". ומבואר יותר בכללי המילה לר' יעקב הגוזר, בתוך: זכרון ברית לראשונים, מהר"י גלסברג, ברלין תרנ"ב, עמ' 60 שטעם הדבר בכדי שבכל שלושת הימים כוונתם, יראו הציבור וישימו על לבם לבקש רחמים על הנער ועל אמו. עוד לגבי כלל הדברים השייכים לשלושת הימים שלאחר ברית המילה, כגון: 'שלישי למילה', 'כסא של אליהו' ונרות הברית, ראה ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ח"ו, ירושלים תשנ"ח, עמ' נג-נז.

177 מעשה הגאונים, מהר" א' עפשטיין, ברלין תר"ע, סי' סד, עמ' 59.

אותו על החול ועל המים ומכסין אותו הדם ואת בשר הערלה שמהל ביום שלישי, אין בכך כלום...¹⁷⁸.

מנוסח זה משמע שהקבורה התבצעה ביום השלישי, אולי אף קבורה עולמית, ולא שקברו לאחר הברית עד היום השלישי. ניתן לפרש כך גם בנוסח ספר הפרדס: "ליום ג'", היינו שמכסים את הערלה ביום השלישי, ואולי שלישי לאו דוקא, אלא צריך לכסות בתוך שלושה ימים, שמא משום שעד אז הערלה "מחזיקה מעמד"¹⁷⁹. מעתה ניתן גם לפרש כך בנוסח של 'מעשה הגאונים': "עד יום השלישי", היינו שעד היום השלישי עדיין ראוי לכסות את הערלה, אך אין להתעכב יותר מכך¹⁸⁰.

המתנה להצטברות כמה ערלות וקבורתן יחד

על מנהגם של בני סלוניקי מעיד ר' יוסף מולכו: "ובשאלוניקי נהגו להיות ביד איש אחד תיבה קטנה מלאה עפר ומביאה בכל מילה ומילה, וכשחזקין המילה נותן התיבה זו תחת החתך שיטיף דם מילה לתוכה, וזהו המזבח, ונותן הערלה בתוכה ע"ש: 'ונחש עפר לחמו', שהערלה הוא חלק הנחש וכדאיתא בזוהר פרשת לך לך, וכשנתמלאה מערלות, הולך וקובר אותם בבית הקברות"¹⁸¹.

178 כת"י וטיקן ebr. 487 (ס' 608). כתיבה אשכנזית, מתוארך למאה ה"ג-ה"ד, דף 62ב. אני מודה לידידי ר' יעקב ישראל סטל על ההפנייה לכתב יד זה. המשך המובאה היא כנוסח 'מעשה הגאונים'.

179 ראה בדברי ר' שלמה ממעזריטש (תלמיד מהרש"ל ולבוש), מזבח הזהב, מהר"ר גנזי קודש, אשדוד תש"ס, שער יב, עמ' קט-קכ שעמד על דברי חז"ל (בראשית רבה מז, ז) על גבעת הערלות שהעמיד אברהם וריחם עלה כקטורת, וביאר לפי זה מדוע נגלה הקב"ה לאברהם דווקא ביום השלישי, "כי זהו השעור בוודאי למכמר בשרא ושיתליעו, ולכן נגלה עליו הקב"ה ביום ג' ולא קודם לכן... כי בהתעוררות התחתונים במחשבתם הזכה ובכשרון פעולתם, יתעוררו העליונים ויורידו השפע וישכינו השכינה בארץ, אם כן גם עתה ביום השלישי שעלה ריח הניחוח של הערלות מלמטה למעלה לפני הקב"ה כקטורת הסמים, על כן הוריד השפע מלמעלה למטה ונגלה עליו הקב"ה ביום השלישי ולא קודם לכן", והשווה סנהדרין, צא ע"ב: "ואמר לו: אנטונינוס לרבי: נשמה, מאימתי ניתנה באדם, משעת פקידה או משעת יצירה. אמר לו: משעת יצירה. אמר לו: אפשר חתיכה של בשר עומדת שלשה ימים בלא מלח ואינה מסרחת, אלא משעת פקידה"; תנחומא, מקץ, ס' ד: "כך שנו רבותינו: אבל כל שבעת ימי אבלו – אסור בעשיית מלאכה, ואם היה עני מדוקדק יעשה מלאכה לאחר שלשה ימים... אחר שלשה ימים הבשר נסרח ופניו משתנות...".

180 ואף להבנה זו ניתן לשייך את המנהג לכלל הדברים הנוהגים בשלושת הימים שלאחר ברית המילה כמובא בהערה לעיל.

181 שלחן גבוה, שאלוניקי תקמ"ד, יו"ד ס' רסה, ס"ק לט, דף מז ע"א. המנהג הובא בכמה ספרים, ראה ר' דוד זכות מודינא, זכר דוד, ליוורנו תקצ"ז, מאמר א, פרק סה, עמ' קסז; ר' שבתי ליפשיץ, שריט הזהב החדש הנקרא ברית אבות, מונקאטש תרע"ד, ס' יא סע' יח, דף צו ע"ב; ר' אשר אנשיל גרינוולד, זוכר הברית, אונגוואר תרצ"א, ס' יא סע' כב, דף מג ע"א. בגוון שונה מעט העתיק מ' מולכו, 'לידה וילדות בין יהודי סלוניקי', עדות, שנה ב, ג-ד, ירושלים תש"ז, עמ' 261: "מחבר מן המאה ה"ח, יוסף מלכו, שהשאיר לנו מספר גדול של חבורים על מנהגים, מספר, שבשעת הניתוח היה עוזרו של המוהל מחזיק בידו קופסה המכילה עפר. בזמן המילה היה שם את הקופסה הפתוחה מתחת למקום הניתוח כדי שתפולנה כמה טפות דם לתוך האדמה המסמלת את המזבח, שהיה בבית המקדש. גם את הערלה שמו בקופסה. לכשנתמלאה הקופסה, היו קוברים את הערלות בבית הקברות היהודי".

זריזות בקבורת הערלה

ר' דוד זכות מודינא, לאחר שמספר על מנהג סלוניקי לפיו ישנו פקיד האוסף ערלות מכמה מילות, וכשהתיבה מתמלאת בערלות, קובר הכל יחד, ובכך מתעכבות הערלות עד לקבורתן, כותב: "ופה העירה נוהגים לטומנה בחול אחר שסיימו את המילה, ומשבח אני את המוהלים שבכלל כלי מכשירי מילה יש להם קצרת כסף קטנה מלאה חול, ולאחר שחתכו הערלה, מיד משימים אותה שם בחול, ואח"כ נותנים היא והחול בקצרת חרס וקוברין אותה בבית הקברות כמ"ש לקמן, ובזה ינוצלו שלא תאבד הערלה ונשארת מעל בלי תיקון הראוי לה להיות טמונה בחול, והנימול גם כן מחוסר מהטובות המגיעות אליו, כמבואר בתיקונים..."¹⁸². ובהמשך כתב: "ולמנהג הנ"ל שקוברים הערלה, טוב הדבר למחר לקבורה ככל האפשר לבער חלק הטומאה מביתם, כי הערלה כולא חולקא דס"מ והפורש מן הערלה כפורש מן הקבר שארז"ל והורו לנו חומר טומאתה, וכן שמעתי מי שנזהר שלא להמתין שיקבר איזה מת לקברה עמו, אלא תכף אחר המילה ניתנת לקבורה"¹⁸³.

ר' דוד הכהן סקלי מספר כי בעירו והראן שבאלג'יר ישנם מוהלים שאינם מכינים כלי עם עפר – ואדרבא מכינים להם שפופרת וחוטפין בשר ערלה, וטומנין אותה באותה שפופרת, ואומרים שנותנים אותה לאשה שאינה יולדת שבולעת אותה לסגולת העיבור¹⁸⁴ תצלנה כל אזנים רחמנא ליצלן מהאי דעתא... ולכן צריך להזדרז בזה ולא יעבור כתיב, ולא כאשר ראיתי בעיני בקרב הימים אלו שבטלו מנהג זה שהוא מנהג של ישראל...¹⁸⁵.

השלכת הערלה לאחר שנתנה בכלי ובתיקון מי שנאבדה ערלתו

כתב ר' צבי אלימלך שפירא (בעל 'בני יששכר'): "הערלה שמסירין מן הנימול, יש להכין כלי עם עפר ולהניחו בעפר, ולא ישליכנו לחוץ"¹⁸⁶. ובביאור מקורו הביא מדברי הזוהר, תזריע, ח"ג מד ע"א: "... ולהוא ערלה מתקני מאנא חדא בעפרא לאשראה ההוא ערלה בגויה... דלא אצטריך לאנהגא קלנא בההוא אתר...". ופירש דברי הזוהר: "היינו, שלא להשליך הערלה לחוץ בכל מקום שיזדמן, רק ליתן לה מקום"¹⁸⁷.

אמנם ר' אליהו פוסק, כתב בפירושו דברי הזוהר: "שזהו כבודו כשמשליכין הערלה במאנא חדא, משא"כ כשמשליכין לארץ – הוי קלנא"¹⁸⁸... אבל אחר שמשליכין אותה לכלי – שוב אחר

182 זכר דוד, ליוורנו תקצ"ז, מאמר א, פרק סה, עמ' קסז.

183 שם, עמ' קעא.

184 על דבריו הרחבתי במאמר נפרד אודות 'סגולת' בליעת הערלה (לעיל בהערת פתיחה).

185 קרית חנה דוד, ב, ירושלים תרצ"ו, סי' יד, דף סד–סה.

186 דרך פקודיך, מצוה ב – מילה, חלק המעשה, אות כט.

187 חלק המחשבה, אות יב.

188 וציין לדברי הזוהר, ויקהל, רח ע"ב, שם נאמר לגבי השלכת הצפרנים בלשון דומה: "דלא יעביד קלנא בההוא אתר, דיכיל ההוא בר נש לאתזקא".

מצותה יכול להשליכה לארץ לחוץ". וסמך דבריו מדברי הזוהר, פקודי, רנה ע"ב: "בזמנא דאתגזר ההוא ב"נ... ההיא ערלה דגזרין ושדאן ליה לבר", משמע שניתן להשליך את הערלה לחוץ¹⁸⁹. והוסיף: "אמנם בדרך פקודיך פי' שלא להשליכה כלל לחוץ בכל מקום שידומן, רק ליתן לה מקום, ולא אדע איה מקום כבודה"¹⁹⁰.

על דברי ר' אליהו פוסק אלו יצא בחריפות ר' חיים אלעזר שפירא, וכך הוא כותב: "ובספר כורת הברית... ולא אדע אי' מקום כבודה, עכ"ל לפעור פיו לבלי חוק בדברי שחוק ע"ד מאורן ורבן של ישראל הוא קדוש זקני זי"ע בדרך פקודיך". וכתב שתלונתו אינה עליו כי אם על הזוהר שכתב "דלא אצטריך לאנהגא קלנא", והיינו שלא להשליך הערלה בחוץ, וא"כ מקומה בעפר ואין להשליכה לחוץ¹⁹¹. ובאשר לראיית ר' אליהו פוסק מדברי הזוהר בפקודי "ושדאן ליה לבר", אין כוונת הזוהר להשליך הערלה לחוץ, אלא לבר מהילד (האדם) שמפרישים ממנו את הערלה, אבל לעולם יש להשליכה לכלי. ואין לחלק ולומר שלאחר שנעשתה מצוותה, ניתן להשליכה, שכן דברי הזוהר אמורים על שעת המילה ממש, ולא יתכן שבשעת המילה ממש ישליכנה לחוץ, שהרי מפורש במקומות אחרים בזוהר שמוכרחים ליתנה לכלי, אלא ודאי שכוונת הזוהר להשליכה מחוץ לאדם, אך חובה ליתנה בכלי עפר¹⁹².

ר' שבתי ליפשיץ מביא את דברי ר' אליהו פוסק שתמה על הדרך פקודיך – "ולא אדע איה מקום כבודו", ופירש שהדבר דומה למים אחרונים שנאמר בזוהר, תרומה, קנד ע"ב: "לבתר דאכיל ב"נ ואתענג, אצטריך למיהב חולקא דתמצית לההוא סטרא, ומאן איהו, מים אחרונים ההוא זוהמא ידין... ובאתר דחובה שריין", וכשם שכתב המגן אברהם (קפא ס"ק ב) בשם החייט לגבי מים אחרונים "דבמקום שאין עוברים ושבים שם, יכולים ליטול על גבי קרקע", אף כאן יש לומר שמותר להשליכה במקום שאין עוברים ושבים¹⁹³.

אמנם ר' דוד זכות מודינא כותב בתוקף כי לא די בהטמנת הערלה בעפר, אלא יש לדאוג לקבורתה עולמית¹⁹⁴:

189 עוד ציין לסנהדרין יט ע"ב. שם מסופר על דוד המלך שהביא לשאול מאה ערלות פלשתים תמורת קידושי מיכל, וסבר דוד שיש בערלות שוויות שכן ראיות לכלבים וחתולים, ולא עמדתי על כוונתו מה רצה להוכיח משם.

190 כורת הברית, למברג תרנ"ג, נחל כרית, ס"ק נו, דף קג ע"א.

191 כלומר שאינו מסכים עם פירושו של ר' אליהו פוסק בדברי הזוהר אלו, אף שאינו מפרש זאת.

192 אות שלום, ברוקלין תשמ"ו, סי' רסה, ס"ק כא, עמ' שנו. אמנם ראה בדבריו שם שיש מקום לקיים השלכת הערלה כפשוטה שלא בתוך עפר, ולאחר מכן להניחה בכלי עפר, ואציין לסיכום דבריו בקצרה ע"י ר' יחיאל מיכל גולד, דרכי חיים ושלום, מונקאטש ת"ש, הלכות מילה, סי' תתקכו, עמ' שלט: "ואם הוא מוהל ופריעה יחד, יזרק הערלה מידו במהירות, כדי לעשות הפריעה מיד, הגם שהערלה נופלת על ידי זה על הכסא וברוב פעמים על הארץ, אין בזה חסרון אם אין נותנה מיד להכלי עם עפר, כי בזה מקיים לשון הזוה"ק פר' פקודי דצריך לאשדא לה ערלה לחוץ, ובאופן הנ"ל מקיים שניהם, שמקודם זרק לחוץ, ואח"כ מניחים אותה לכלי עפר".

193 שרביט הזוהר החדש הנקרא ברית אבות, מונקאטש תרע"ד, סי' יא סעי' יח, דף צו ע"א. וראה גם ר' יצחק רצאבי, שלחן ערוך המקוצר, י"ד ב, בני ברק תש"ס, סי' קנט, עיני יצחק אות לט, עמ' יב, ור' טוב הלוי, ברית הלוי, ירושלים תשע"א, סי' רסה סעי' י, אות ד, עמ' רכו שכתבו שנוהגים לקבור את הערלה באדמה במקום שאין הילוך בני אדם שם, הרי שהצריכו גם קבורה וגם מקום שאין בו עוברים ושבים.

194 ראה גם ר' שרגא פייוויש שנעבאלג, שו"ת שרגא המאיר, ח"ו, לונדון תש"נ, סי' לד, עמ' נב-נג שכתב שוב

ואע"ג שמדברי התיקונים הנ"ל מבואר שבטמינת הערלה בעפר סגי ושוב אין אנו אחראין לה שתשאר כך עד שמתעכלת והולכת, ודי שנתנו לו חלק, מ"מ יש מקומות שנוהגים לקברה, וכן הוא המנהג אצלנו, שקוברין אותן עם המתים, ואפשר שעושים כן כדי שלא תשאר חוצה נשלכת לאשפה, וכבר אמרנו שאין לזלזל בקליפות ויקטרג המקטרג, דקרא כתיב: "ונחש עפר לחמו", שיהיה מונח באופן שיאכל ממנו כל אימת שירצה, ועוד קוברין אותה לרמוז שיש לה כח להציל הנימול מחיבוט הקבר, דאין כוונת התיקונים הנ"ל שבאותו עפר דוקא אם נקבר עמו ניצול מחיבוט הקבר, דא"כ מי שאין קוברין עמו אלו הערלות אינו ניצול, אתמהא, אלא ודאי כל בר ישראל, אם כשנימול הניחו ערלתו בעפר, אם ישמור בריתו, יהיה פטור מחיבוט הקבר אע"ג שאינה נקברת עמו...¹⁹⁵.

לאור זאת, מוסיף ר' דוד זכות דברים בחומר מי שנאבדה ערלתו:

ועתה אם נאבדה הערלה ולא שמוה בעפר או בחול, ודאי נשאר הנער מחוסר מתיקון ההוא ואביוזיה ומה נעשה לתיקון המעוות. נ"ל [=נראה לי] שיהיה זהיר במצות שמצילות מחיבוט הקבר, כמ"ש בספר ראשית חכמה (שער היראה פ"ב מסכת חיבוט הקבר פ"ג), וז"ל: ומה יעשה וינצל מדין הקבר, יהיה אוהב צדקות, אוהב תוכחות, ואוהב גמילות חסדים, ומכניס אורחים לתוך ביתו, ויתפלל תפלתו בכוונה, אפי' מת בח"ל אינו רואה, שנ' [אמר] [יונה ב, ג]: "ויאמר קראתי מצרה לי" וגו' ע"כ. ועליה דמוהל רמ"א חיובא לכתוב זכרון בפנקסו שנאבדה הערלה ולא הושמה בעפר כדקחזי, וכשיגדל הנער, ידבר על לבו ויזהירהו על ככה כנ"ל, כדי שינצל מעונש המר הזה, שאחרי קבורת האדם אז תכף באים ד' מלאכים ודנים אותו...¹⁹⁶.

שימור הערלות לקוברין יחד עם המוהל לאחר מיתתו

תיעוד של מנהג פלאי נשמר בכת"י איטלקי מהמאה הי"ט:

ספור מעשים שהגיד לי על המילה ח' אחד ורופא ושמו ר' יונה מעיר פולין... ושוב אמר לי סוד א' שהיודע ספר שבמקומותם שעושים המוהלים מצנעים כל הערלות של תינוקות שהם מלים וגוזרים לבניהם או לבני ביתם שילבשום עליהם אחר מיתתם על התכריכין שלהם כמו מלבוש¹⁹⁷ במקום <ראות> ושזה הוא סגולה גדולה להבריח

לשאלת מוהל על שימוש בערלה למחקר רפואי חקר האם צריך להניח את הערלה בעפר לעולם ונטה להוכיח מלשון הוזהר, תוריע, מד ע"א, שהביא לגבי הנחש את לשון הפסוק (בראשית ג, יד): "ועפר תאכל כל ימי חיך", וכן כתב "בתר דההוא נחש אתעבר מקמי אדם, קב"ה שוי ליה מדוריה בעפר... כד מעברין לערלה לאתקנא ליה עפרא להוי ביה מדוריה...", שישנה משמעות שמוזנו הוא לעולם ויש להקפיד שהערלה תהא בעפר לעולם, ראה בהרחבה להלן, לגבי שימוש בערלה לצרכים רפואיים.

195 זכר דוד, ליוורנו תקצ"ז, מאמר א, פרק סה, עמ' קע.

196 זכר דוד, שם, עמ' קעא.

197 עקב התפוררותו של כתב היד לא ניסיתי לפתוח את קפלי שוליו, ועל כן השלמתי תיבה זו עפ"י זכר דוד המצוין להלן.

ממנו כל מזיק ומחבל, והטעם, שכשרואים המחבלים שזה האדם הכניס תחת בריתו של א"א ע"ה כמה וכמה ישראל, אפילו המלאך דומה אין לו רשות לקרב אליו להזיקו וכ"ש שום משחית אחר, ואדרבה הם בורחים. וכיצד עושים לשמור הערלות שלא ירקיבו – נוטלים אותם ופושטים אותם על עץ עגול, והוא שתוחבים העץ במקום הנקב של הערלה ומותחים אותן עד שמתפשט כמו עור דק דק, ואח"כ תולין באויר במקום חם או נגד השמש עד שתתיבש, ובוה ניצול שאינה מסרחת, ואח"כ גונזין אותן במקום מוצנע ועושים מהם מה שאמרנו למעלה.¹⁹⁸

כעין דברים אלו בשם הרופא ר' יונה מעיר פולין, הביאו גם ר' דוד זכות מודינא, ור' יעקב גלסברג שצינו שדבר זה נמצא בספר כתיבת יד¹⁹⁹, ויתכן מאוד שהכוונה לכת"י הנ"ל. עדויות על קיום מנהג זה אנו שומעים ממגוון קהלות ישראל, ביניהם: מרוקן²⁰⁰, תוניס²⁰¹, אמשטרדם²⁰², פיורדא²⁰³, ולאחרונה אף מירושלים²⁰⁴.

ר' דוד זכות מסייג את המנהג וכותב: "ולעדן", דאף לדידהו צריך שישימו אחר המילה

198 כת"י ירושלים, הספרייה הלאומית 8097/28, דף 28.

199 זכר דוד, ליורדנו תקצ"ז, מאמר א, פרק סה, עמ' קא; זכרון ברית לראשונים, ברלין תרנ"ב, חלק המילואים, סי' ז, עמ' 226. אמנם נוטים הדברים שהעתיק זאת מהספר 'זכר דוד' אף שתמיד מציין שהעתיק משם ואילו כאן לא ציין זאת.

200 ראה להלן דברי ר' יוסף בן נאיים שמעיד כזאת על בן העיר לעראיים (צפון מרוקו).

201 ר' יוסף משאש, אוצר המכתבים, ח"ב, ירושלים תשנ"ח, סי' תתקפו (מכתב לתוניס), עמ' קמו, נשאל: "על זקן אחד שהיה מוהל זמן רב, וכל הערלות שהיה חותך, היה מייבש אותם ומטמינם אצלו בקופסא אחת, ובעת מותו צוה לחרוז את כולם בחוט ולתלותם עליו, ואמר כי זה סגולה גדולה להרחיק מעליו כל מזיק וכל משטין, ובניו לא רצו לקיים צוואתו, בחשבם שיש אסור וחסרון דעת בדבר, ואך דברתם על לבם ועשו כאשר צוה, כי אמרתם אולי נמצא דבר זה בשום ספר, וחפשתם ולא מצאתם, ובכן מבקשים מצעיר כמוני לחוות דעתי בזה". והוא משיב: "דע ידידי, כי דבר זה נמ"ך [=נמצא כתוב] בס' זכרון לראשונים... שהמהילים מצניעים הערלות... וכשימותו, קוברים הערלות עמהם... מר' יונה הרופא... הרי לך ידידי, שדבר זה כבר היה לעולמים, ואף שאין לו טעם שכלי, אין להרחיקו, ויפה עשיתם שעמדתם על בניו לקיים צוואת אביהם המת, די"ל כר"מ דס"ל מצוה לקיים דברי המת... כל היכא שאין צוואתו מנגדת לדברי תורה".

202 עדותו של מר א' פדר, מנהגי אמשטרדם, ר' יהודה בריילמן (עורך), ירושלים תשס"ב, פ"ד סעי' ז, אות יב-יג, עמ' קסד.

203 כך נמסר לי מאת ר' שלמה ברסלויער, שקיבל מאביו שהיה רב בפיוורדא שבגרמניה (פירט; Fürth), שמנהג הוא באשכנז שהמהיל מניח את הערלות במעט עפר ושומרן עמו עד לפטירתו, אז קוברים את כולן יחד עמו. ר' שלמה סיפר כי הוא עצמו נהג כך במשך שנים רבות וצבר עמו ערלות רבות, אך לימים קבר את כולן לאחר הוראתם של ר' יעקב קמנצקי ור' משה ניישלאס. הנני להודות לר' יעקב יצחק הכהן מיללער על מסירת העדות.

204 ר' מאיר ברנדסדורפר, חבר בד"ץ העדה החרדית, נפטר בשנת תשס"ט ונקבר יחד עם כרבת ערלות של תינוקות אותם מל במשך שנות חייו. תודתי לתלמידו ר' חיים אהרן בלייער, מו"ץ בירושלים, על עדותו. ראה גם ר' אברהם הכהן, ברית אברהם הכהן, ירושלים תשס"ז, נחל ט, הערה נ, עמ' רלד: "וסיפר לי הרב מרדכי קאהן שליט"א מאביו הרב ר' חנניה ז"ל, שהיה מגדולי המוהלים בדור האחרון... וקודם מיתתו צוה שיתנו בקברו כל הערלות שמל, וכך עשו. וגם אנכי מצניע הערלות מהמילות שזכיתי בס"ד לעשות בידי, ומחמת הידור מצוה הנני נתן לתוכם מעט ציפורן לריח טוב".

הערלה בעפר ליתן עכ"פ חלק לס"מ, ובזה ניצל מחיבוט הקבר, ואח"כ יקחנה ליבשה ולהניחה כדרכם אשר אחזו להם..."

ר' דוד זכות מדמה זאת לנוהג מקובל בקרב המוהלים, לכתוב 'פנקס מוהלי' אשר בו רושמים הם את כל הנימולים שעברו תחת ידם, וכך הוא כותב: "ואולי על זה סמכו המנהג שבמקומנו שהמוהלים כשנפטרים אל בית עולמם קוברים עמהם ספר אשר בו כתוב זכרון מפורש מהמילות אשר עשו מחייהם, אשרי מי שבא לכאן ומעשה ידיו להתפאר, שסוברים דענין זה יגין עליהם דומיא דערלות הנז' שקוברים עם המוהלים הנוהגים כן..."²⁰⁵.

אמנם יש שהסתייגו כליל ממנהג זה באמרם שאין מן ההכרח להשתמש דווקא בערלות כדי להזכיר את זכויות המוהל. וכך כותב ר' שבתי ליפשיץ: "ולולי דמסתפינא הי' לי לומר יותר מזה שיקח עמו המוהל האיזמול של מילה כמ"ש בר"ב [=רבינו בחיי] פ' תרומה ע"ש"²⁰⁶.

יותר מכך, כותב ר' יוסף בן נאיים, לא לפני שהוא מספר על אופן קיום המנהג: מנהג כשהמוהל חותך הערלה, יש קערה קטנה מוכנת לפניו מליאה עפר חול, ומניח בה הערלה... ובהיותי חבר עיר לעראיי"ס, ראיתי שכובש כל הערלות שחותך במין עפר שצבעו אדום הנקרא בל"ע (אזרקו"ן) ומחביא אותם אצלו למשמרת. וראיתי לו תיבה קטנה מליאה ערלות לאלפים, ואמ"ל שיקברו אותם עמו, להורות בעולם הגמול שכמה מצות מילה עשה. ולא ידעתי טעם לזה, וכי נעלם מן השמים כמה מצות עשה, ואדרבה נראה לי שלא טוב לקוברם עמו, שזה חלק הטומאה של הנחש כידוע ליודעי חן"²⁰⁷. מן הראוי לציין, כי מצאנו כבר בחז"ל מקרה בו נשמרה הערלה ללא קבורה, שמא לצורך ראייה על מילתו של הנימול, וכך מסופר בדברים רבה (ב, כד):

מעשה שהיו רבותינו ברומי; ר"א ורבי יהושע ורבן גמליאל, וגזרו סנקליטין של מלך לומר: מכאן ועד ל' יום, לא יהיה בכל העולם יהודי, והיה סנקליטו של מלך ירא שמים. בא אצל רבן גמליאל וגילה לו את הדבר והיו רבותינו מצטערים הרבה. אמר להם אותו ירא שמים: אל תצטערו, מכאן ועד שלשים יום א'להיהן של יהודים עומד להם. בסוף כ"ה ימים גילה לאשתו את הדבר. אמרה לו: והרי שלמו עשרים וחמשה ימים. אמר לה: עוד חמשה ימים. והיתה אשתו צדקת ממנו; אמרה לו: אין לך טבעת, מוץ אותה ומות, וסנקליטין נטל עליך ל' ימים אחרים, והגזירה עוברת. שמע לה ומץ

205 זכר דוד שם. עוד הוא מוסיף לציין: "וכבר ידוע מעשה של אותו החייט שצוה לפני מותו שיתנו המספרים ואמה בידו לאחר מותו בתוך הארגז שלו וגם שיעשו הארגז מהשולחן שעליו היה תופר הבגדים להורות שעולה לא נמצא בכפיר". על שלל מנהגים בסגנון זה, ראה מ' מאיר, "והלך לפניך צדקך": שימוש בחפצים המזכירים את זכויות הנפטר בזמן הלוויה, סיני, קלב (תמוז-אלול תשס"ג), עמ' ק-קטז.

206 שרביט הזהב החדש הנקרא ברית אבות, מונקאטש תרע"ד, סי' ז סעי' לד, דף נז ע"ב. וראה גם בספרו, סגולות ישראל, מונקאטש תרס"ה, מערכת מ, אות לב, דף עג ע"א. כוונתו לדברי רבינו בחיי (שמות כה, כג): "ומנהג חסידים שבצרפת שעושים משלחנם ארון לקבורה, להורות כי האדם לא ישא מאומה בידו ולא ילוננו בעמלו כי אם הצדקה שעשה בחייו והטובה שהוא מטיב על שלחנו..."

207 נוהג בחכמה, בני ברק תשמ"ז, מילה, סעי' ז, עמ' קיד.

את טבעתו ומת. שמעו רבותינו ועלו אצל אשתו להראות לה פנים; אמרו רבותינו: חבל לספינה שהלכה לה ולא נתנה המכס. כלומר; הצדיק הזה לא מל. אמרה להן אשתו: יודעת אני מה אתם אומרים, חייכם, לא עברה הספינה עד שנתנה מכס שלה. מיד נכנסה לתוך הקיטון והוציאה להן קופסא שהיתה המילה בתוכה וסמרטוטים מלאים דם נתונים עליה²⁰⁸.

שימור ערלות לצורך ידיעת מניין הילדים שנולדו

מנהג נוסף של שימור ערלות נהג בקרב קהילה יהודית בעיירה גרדאיה שבחלקן הצפוני של מדבר הסהרה בדרום אלג'יריה, שם עפ"י הרב ומוהל הקהילה ר' אברהם אלבו, נהגו בני הקהילה לשמור את ערלות כל בניהם, כולל אלו שנפטרו, בבקבוק קטן עם מעט חול. מטרת השמירה הייתה כעין "תעודה" על מניין הילדים שהיו להם²⁰⁹.

שימוש בערלה כסגולה לשמירה או לפקידה

ר' יוסף בן נאיים מספר, כי המנהג הוא שלאחר שהמוהל מניח את הערלה בקערת החול שמונחת לפניו, נוטלת אם הילד את הערלה, וצוררת אותה בחתיכת בגד, ומניחה אותה בתוך הכר שהילד שוכב עליה עד שנאבדת²¹⁰. מקור נוסף מוסיף גוון תוכני למנהג: "כשהמוהל חותך את העורלה, הוא מטמינה מיד בצלחת קטנה מלאה חול המונחת לידו. האם תיטול אחר כך עורלה זו, תצפין אותה בתוך הכר של התינוק, מתוך אמונה שזו תשמור עליו מכל מרעין בישין"²¹¹.

208 מדרש דברים רבה נערך, ככל הנראה, בין סוף המאה השישית לבין תחילת המאה התשיעית בארץ ישראל ומשכן ניסוחו משקף לעתים מנהגים שרווחו באזורי השלטון הביזנטי (ראה ע' ריזל, מבוא למדרשים, אלון שבות תשע"א, עמ' 145–152 ובמה שצוין שם). לאור זאת, יתכן לשער, אם כי רחוק מעט, כי בהתאם למסורת הנוכרת במדרש, היה מנהגם לקבור את הערלה בקופסה, מה שתואם עדות מאוחרת בכמה מאות שנים, אך מאזור ביונטי בעל אותה תרבות, ראה ר' אלנתן בן משה קלקיש בספרו אבן ספיר, כת"י פריס 728 BN (ס' 11616), דף 87א: "... אחר הדברים האלה והאלהים נסה את אברהם... ולכן אמר: אחר שמלתי עצמי, הרבה גרים באו להדבק בזה האות, ומבשרי זה – המונח בקופסא, כלומר בתוך העפר מכוסה, כי כן דרך המל לכסות חתיכת הבשר בעפר – אחזה אלוה, שלולי זה לא היה נגלה אלי...". מדבריו נראה כי המנהג היה לטמון את הערלה בעפר שבתוך קופסה, אף שיש להסתפק במשמעות דבריו. המחבר פעל בקושטא במאות ה"ד–ה"ט (סביבות שנת קכ"ח), וחיבורו משקף במידה רבה את תרבותה של יהדות ביונטיון באותה תקופה. תודתי לידידי ר' יעקב ישראל סטל על הפנייתו לחיבור זה, וראה אודות ר' אלנתן במאמרו של הנ"ל, 'חמשה סימני ליל הסדר חדשים מכתבי-יד', מוריה, לה-ז ט (ניסן תשע"ז), עמ' 2 ובערה 6 ובמה שצוין שם.

209 L. C. Briggs & N. L. Guede, No More for Ever: a Saharian Jewish town, Cambridge, Mass. 1964, p. 26. אני מודה לידידי ר' משה דמבק על עזרתו בתרגום. אודות הקהילה בגרדאיה ומנהגיה, ראה ר"מ פרטוש, 'סדר התפילות לפי מנהג יהודי גרדאיה (אלג'יריה)', תגים, א (תשכ"ט), עמ' 70–74; הנ"ל, שם, ב (תשל"א), עמ' 103–105. השווה גם למנהגו של מוחמד הרביעי העות'מאני שלאחר ברית המילה של שני נסיכיו, הוא שם את הערלות, כל אחת לחוד, בתוך בקבוק זכוכית של י"ש במטרה להתגאות ולהתכבד בהצגת הערלות בפני הנסיכים בכל שנה. ראה שודט (להלן הערה 235), עמ' 296.

210 נוהג בחכמה, בני ברק תשמ"ז, מילה, סע' ז, עמ' קיד.

211 ר' בן שמחון, יהדות מרוקן – הווי ומסורת במחזור החיים, לוד תשנ"ד, פ"ה, עמ' 99–100; הוא אמנם מציין לנוהג בחכמה, אך יתכן שראה מקור נוסף או שמעצמו הוסיף נופך.

ואילו בכורדיסתאן נהגו במנהג מעניין עוד יותר: "המוהל שם את הערלה בקערת אפר... את הקערה מכסים בצעיף של כלה, שהוא מלא סימנים וסמלים מגיים, ונער צעיר מוביל אותה אל בית אבי הבן. האם תולה את הערלה על העריסה עד שהיא מתייבשת, ואחר כך מורידה אותה ושומרת עליה בתור קמיע..."²¹².

השימוש בערלה כסגולה היה מצוי גם באנגליה בה תועד מנהג של מכירת ערלה בבית הכנסת, כשבדרך כלל קנה אותה עבור אשתו בעל צעיר שזה עתה נישא; האשה שהייתה "זוכה" בערלה, הייתה מניחה את הערלה בתיבה ונושאת אותה עמה כסגולה להיפקד בבנים²¹³. אמונה דומה רווחה בצפון אפריקה, לפיה זוג עקרים היה נוטל ערלת תינוק ומניחה תחת מיטתם בכדי להיפקד בבנים²¹⁴.

שימוש בערלה לצרכים רפואיים

בעור הערלה, בפרט של תינוק צעיר, יש תכונות חשובות אשר יכולות להועיל לצרכים רפואיים, כך למשל, הצליחו להפיק מהערלות את חומר ה'אינטרפרון' המשמש כחומר מרפא לכמה מחלות²¹⁵. נציין כאן לשתי תשובות הלכתיות אשר דנות בשימוש עם הערלה לצרכים רפואיים, במקום לקבורה:

לאור שימוש בעור הערלה לצרכי השתלת עור ללוקים בכוויות חמורות, נשאל ר' רחמים

212 א' בראואר, 'מילה וילדות אצל יהודי כורדיסתאן', עדות, שנה א, א, 'ירושלים תש"ו', עמ' 134, ובשינויים לא משמעותיים במאמרו של הנ"ל בספר יהודי כורדיסתאן, ר' פטאי (עורך), 'ירושלים תש"ח', עמ' 140. בהמשך הוא מספר גם על המנהג לבלוע את הערלה, אשר אי"ה הקדשתי לו מאמר מיוחד, ראה לעיל בהערת פתיחה.

213 A. Mears, The Jewish Ritual. or the Religious Customs and Ceremonies of the Jews, Used in their Publick Worship and Private Devotions, London 1753, p. 19. למקור זה הופניתי ממאמרה של E. Baumgarten, 'Marking the Flesh: Circumcision, Blood and Inscribing Identity on the Body in Medieval Jewish Culture', Micrologus, 13 (2005), p. 320. מירס היה בן למשפחה אשכנזית מבוססת שהיגרה לאנגליה, ובשלב מסוים המיר את דתו, משכך יש להתייחס בהתאם לרוח הדרמטית אותה הוא מנסה להפיח במנהג שיצר ביקוש לערלה. אני מודה לד"ר יעקב דויטש על עזרתו.

214 D. Rouach, 'Imma, ou, Rites, coutumes et croyances chez la femme juive en Afrique du Nord', Paris 1990, p. 86.

215 האינטרפרונים הם חלבונים המופרשים מתאים כתגובה לחידרת גורמים פולשניים כמו חיידקים או בתגובה להפיכת התא לסרטני. החוקרים ניסו להפיק באופן מלאכותי אינטרפרונים ממקורות שונים, אך ללא הצלחה מיוחדת. במהלך שנות ה-80 ניסה פרופ' מישל רבל להפיק אינטרפרונים מערלות של תינוקות, אשר עקב היותם צעירים, התאים שלהם מתחלקים ומתרכבים בצורה המקסימלית ביותר. לאחר שאיתר מספר ערלות מתאימות, הוא הצליח להרבות את התאים שבהם, ובעזרת חומרים דמויי וירוס גזירו את התאים, גרם להם להפריש את האינטרפרון. ואכן, מאז ועד היום, בעזרת האינטרפרון מטופלים בהצלחה חולים במחלות נגיפיות כמו דלקת הכבד, בסוגים מסוימים של סרטן ובטרשת נפוצה. בראיון עיתונאי שנערך עמו, מספר פרופ' רבל, כי הוא התלבט האם על פי ההלכה מותר לו להשתמש בערלות, שכן אלו טעונות קבורה, אך ד"ר ד' גוררי-רוטמן שעסקה אז בהשגת הערלות הביאה 'פסק' בשם דודה הרבי מלובביץ' שהתיר לחוקרים את השימוש בערלה, בתנאי שיעשה לצורכי רפואה, ואכן המהולים בביה"ח 'הרסה' שמרו ערלות לצורך זה. הנתונים ברובם מארכיונו של אבי מורי, בהשלמת פרטים מפי פרופ' רבל, ותודתי נתונה לו.

נאהורי אודות ערלת נפלים או ילדים קטנים "שחדשים מקרוב באו; מייצרים מחתיכת העור הזה תרופות לעזור לאלה שסובלים צער וכאבים גדולים מכויות חמורות ר"ל, והתרופה הוא בענין זה שמרכיבים ומדביקים על המכה העור בריא המעובד באופן מיוחד, ויש אפשרות, אם יצליחו, להרכיב להציל החולים האומללים". הוא מסתפק האם לאחר שנתנו את הערלה בעפר ניתן להשתמש בה שוב, וכמו שכתב בספר ברית אבות שניתן להשליכה לאחר מכן, או שמא איננו יכולים לבטל מנהג אבותינו ישן נושן שהביאו כמעט רוב הפוסקים והזוהר ועוד.

למעשה, משיב ר' רחמים, כי קיימא לן מרוב מנין ובנין כי מותר לכתחילה להשתיל אבר מן המת אם יש לפנינו חולה הזקוק לזה והדבר הוא בפיקוח נפש, ועוד קיימא לן שמותר להתרפאות מאיסורי הנאה שלא כדרך הנאתן, אפילו לחולה שאין בו סכנה, והיינו באופן שמעריבים בו סממנים או דברים אחרים. ואם אמרו כך באבר או בשר מן המת שיש בו כמה איסורים²¹⁶ ולא חשו מפני פיקוח נפש, על אחת כמה וכמה שבערלה שאין בה אחד מאיסורים אלו, ומאידך מצויים בכל יום אנשים הנכונים בכוויות חמורות, ולפעמים מדובר בפיקוח נפש, וא"כ הגם שמנהגי ישראל קדושים הם, ולעתים מנהג מבטל הלכה, אך אין דבר העומד בפני פיקוח נפש, ובוודאי יש להתיר. ומכל מקום לא רצה להכריע כך להלכה, משום שהדבר מסור לחכמי ישראל²¹⁷.

ר' שרגא פייוויש שנעעבאלג נשאל ע"י מוהל אם מותר לו להעביר את הערלה לחוקרי רפואה לצורך ידיעתם בענייני רפואה, דבר שיועיל גם לנו. בתשובתו הוא מביא את דברי חז"ל אודות קבורת הערלה בעפר לחלקו של הנחש, ולאור זאת הוא חוקר האם צריך להניח את הערלה בעפר לעולם או שדי בכך שיתנה בעפר לזמן מה ולמזונו של הנחש די בכך ואח"כ יכול לקחתה משם²¹⁸. הוא רצה להוכיח מלשון הזוהר, תזריע, מד ע"א, שהביא לגבי הנחש את לשון הפסוק (בראשית ג, יד): "ועפר תאכל כל ימי חייו", וכן כתב "בתר דההוא נחש אתעבר מקמי אדם, קב"ה שוי ליה מדוריה בעפר... כד מעברין לערלה לאתקנא ליה עפרא להוי ביה מדוריה...", וישנה משמעות שמזונו הוא לעולם ויש להקפיד שהערלה תהא בעפר לעולם. הוא מציין שאין לדמות זאת לנידון האחרונים (שו"ת נודע ביהודה, תניינא, סי' רי ועוד) לגבי שימוש בבשר המת לצרכים שונים שהדבר אסור, שכן בניד"ד אין מצות עשה של קבורה, ומלבד זאת, סתם ערלה אין בה כזית, ובפחות מכזית אין מצות קבורה. אך מכל מקום הוא מסיק: "וממילא לא יתן לכתחילה לרופאים ערלה מברית קדישא שקיים בה מצות מילה, רק אם יש לו מערלים שעושים להן מכח רפואה או מנהגם מאלו יכול ליתן להחוקרי רפואה"²¹⁹.

216 א. מצות קבורת המת בשלמותו עפ"י הדין והקבלה. ב. ניוול המת. ג. הנאה מן המת.

217 רחמ"ק רבים, ירושלים תש"נ, סי' יב, עמ' קפט-קצ.

218 ראה לעיל בנדון השלכת הערלה לאחר שנתנה בכלי.

219 שו"ת שרגא המאיר, ח"ו, לונדון תש"נ, סי' לד, עמ' נב-נג.

ו. מנהגים שונים בהנהגה עם הערלה

על כסא של אליהו ולצד ארון הקודש

על מנהג פלאי מעיד ר' דוסא היווני בשם רבו מהר"ש מנוישטט, וכך הוא כותב:

"מי יעלה לנו השמימה" (דברים ל, יב). שמעתי מה"ר שלום שהם ראשי תיבות מיל"ה, ואשכנזים כשמלים התינוק יש להם עשויה תחת ארון הקודש חור, ומשליכין הערלה בתוך החור, ואומרים שעולה לשמים, לכן אמר "מי יעלה לנו השמימה" שהם ראשי תיבות מיל"ה. וסופי תיבות של ארבע אותיות "מי יעלה לנו השמימה" הם שם הוי"ה²²⁰.

מאוחר יותר באשכנז, אנו שומעים על מנהג שונה במעט, וכך כותב ר' יוזפא שמש: "המוהל תכף כשחתך הערלה, זורקו הערלה והאיזמל על 'כסא של אליהו', כי כן המנהג"²²¹. ובהמשך, כתב ר' יוזפא שמש: "נמשימין הערלה בחול בצד ארון הקודש במקום המיוחד לכך"²²². ובהגותו שם, כתב: "בצד שמאל של ארון הקודש".

במבט ראשון ר' יוזפא מספר על שני מנהגים שונים; על הכסא של אליהו, ובחול לצד ארון הקודש. אמנם פשוט שכוונתו שתיכף לאחר הברית משליכים את הערלה על 'כסא של אליהו', ולאחר מכן, גונזים או קוברים את הערלה בצד שמאל של ארון הקודש²²³.

220 הלכות ומנהגי רבינו שלום מנוישטט, מהר"ר רש"י שפיצר, חידושים... ר' דוסא היווני בשם מהר"ש, ירושלים תשנ"ז, סעי' לו, עמ' קצ; רש"י שפיצר הביא כן אף במאמרו 'דיעות על רבי דוסא היווני מחיבורו על התורה', סעי' ו, בתוך: ספר זכרון להרב יצחק נסים, בעריכת מ' בניהו, ד, ירושלים תשמ"ה, עמ' קפב, ושם הרחיב אודות ר' דוסא היווני תלמידו של מהר"ש. ראשי וסופי תיבות אלו, מופיעים בתיקוני זוהר, תיקון כב, דף סו ע"א, כפי שציין שם המהדיר. מנהג זה נשתמר עוד שנים לאחר מכן, זאת נלמד מעדות משנת 1717 (תע"ז) של הנוצרי יוהאן שודט המעיד בפרוטרוט כי בפרנקפורט, על יד ארון הקודש, בצד ימין, בתוך קיר בית הכנסת ישנו חור מלא בחול, והמוהל משליך את הערלה לתוך חור זה. לאחר מכן סוגרים את החור בעזרת רשת ברזל באמצעות מפתח ברזל, והערלה נשארת שם עד שנרקבת, ראה שודט (להלן הערה 235), עמ' 296–297. בדומה לכך נמסר לי בשם המוהל ר' יצחק אהרן פישר ממונסי שהעלה מזיכרונות ילדותו כי בבית הכנסת 'קהל עדת יראים – וויען' המקורי שבויליאמסבורג בניו-יורק [אשר מנהגיו נתייסרו על פי מנהגי אשכנז (אוברלנד) של ה'שיף-שול' בווינה], לאחר כל ברית מילה, היה שמש הקהילה, מיוצאי קהילות 'אוברלנד', מניח את הערלה בתוך צלוחית של זכוכית מלאה עפר, אותה היה מניח בקפידה במקום נסתר על המדף שתחת ארון הקודש לצד המעילים והפרוכות, ולאחר שהתמלאה הצלוחית בערלות, היה מוציא את כל הערלות לקבורה. תודתי לר' יעקב יצחק הכהן מיללער על מסירת העדות.

221 מנהגים דק"ק וורמיישא, עם מקורות וביאורים ע"י רב"ש המבורגר, ירושלים תשנ"ב, מילה, הגהות לסי' רמ, ב, עמ' עא. ולגבי המנהג בשבת, ראה להלן פרק ט.

222 שם, סי' רמ, עמ' עג.

223 המהדיר, ר' בנימין שלמה המבורגר אישר לי את הדברים. בנוסף ניתן לשער כי הערלה הייתה מוטלת על הכסא עד ג' ימים, וכמובא כע"ז בספרי דבי רש"י המובא לעיל, ומתאים למנהג אשכנז שה'כסא של אליהו' עומד על מקומו ג' ימים אחר הברית, ראה לעיל הערה 176, ולאחר מכן היו קוברים אותה לצד ארון הקודש. המהדיר, הערה 109 כתב שכנראה לצד ארון הקודש היה כלי, כפי שהיה בזמן הגאונים, וכמתואר במחזור ויטרי, מהר"ר הורוויץ, נירנברג תרפ"ג, ס' תקה, עמ' 626 שכבר הובא לעיל: "וכלי מלא חול שבו נותן קציצת המילה", אמנם לא ידעתי מנין לו שלא קברו זאת שם עולמית, ולפי הביאור הנ"ל שראשית הייתה

עוד בעניין הערלה בהקשר ל'כסא של אליהו', מספר מר חיים כלפון על מנהג לוב: "נהגו לתלות על הקיר, בסמוך למיטת התינוק, כסא עטוף... 'כסא אליהו הנביא'. על הכסא, שמו צלוחית עם חול ושתי ביצים, שהיתה מיועדת לזרוק בה את הערלה למחרת היום". ובשעת הברית – "נהגו לכבד אחד מקרובי המשפחה לקדש על היין, ועוד קרוב שיחזיק בידו את הצלוחית עם החול, שהונחה לפני כן על כסאו של אליהו, לזרוק בה את הערלה"²²⁴.
להלן יובאו דברי ר' שלמה ממעזריטש, אודות שריפת הערלה, ומדבריו עולה כי המנהג הרווח היה לטמון את הערלה בחול שבמנורת בית הכנסת²²⁵.

מ'מחתה של אש' לשריפת הערלה

לעיל הבאנו את דברי חז"ל (בראשית רבה מז, ז): "א"ר אייבו: בשעה שמל אברהם אותן ילידי ביתו, העמידן גבעה ערלות, וזרחה עליהם חמה והתליעו, ועלה ריחן לפני הקב"ה כקטורת סמים וכעולה שהיא כליל לאישים; אמר הקב"ה: בשעה שיהיו בניו של זה באים לידי עבירות ולידי מעשים רעים, אני נזכר להם הריח הזה ומתמלא עליהם רחמים ומרחם עליהם".
על סמך דברי המדרש כתבו ר' יהודה בן יקר²²⁶ ור' אהרן מלוניל²²⁷ כי נהגו להביא מחתה של אש למקום שעושים 'ברית מילה', אפילו בימות הקיץ, זכר למה שארע אצל אברהם אבינו. את מנהג זה בשמו של ר' אהרן מלוניל העתיק הבית יוסף בבדק הבית (יו"ד סי' רסה)²²⁸.

הערלה מוטלת על ה'כסא של אליהו', ולאחר מכן לצד ארון הקודש, קשה במיוחד להוסיף "תחנה" נוספת לגלגוליה של הערלה. לעדות מאוחרת יותר למנהג אשכנז לטמון את הערלה תחת ארון הקודש, ראה ר' שורץ, 'רבי שמואל ארקולטי, תולדותיו וכתביו', אסופות, ז (תשנ"ג), עמ' קי–קיא שם מובא כי ר' שמואל (ר"צ?–שע"א), שפעל בפדובה – צפון איטליה, פנה לר' שמואל יודא קצנלכובג מונציה וביקשו – "טעם למנהג האשכנזי לטמון את הערלה תחת ארון הקודש, שנראה דבר זר להכניס במקום הקדש קלפה טמאה וקשה כזו". רשי"ק משיב לו עפ"י דברי מהר"ל שנהגו לשפוך יין המציצה תחת ארון הקודש [ראה להלן, פ"ח] וכן עפ"י הפדר"א שבני ישראל טמנו את הערלות בעפר המדבר וכו' – "ואיננו רחוק שעל סמך זה המדרש נהגו לטמון הערלה תחת ארון הקדש, כמו שמצינו שהיו נוהג' לשפוך תחתיו יין המציצה, כי זה כקרבן יחשב".

224 לנו ולבנינו, נתניה תשמ"ו, עמ' 204, 208.

225 והשווה גם יו"ט לוינסקי, אנציקלופדיה של הווי ומסורת ביהדות, תל-אביב תש"ל, ערך ברית מילה, עמ' 85:
"את הערלה טומנים בחול. לפנים היה מקום מיוחד לזה בבית הכנסת; שם, ערך ערלה, עמ' 559: "העור שחותך המוהל בשעת ברית המילה. נהגו להצניעה בבית הכנסת בתוך ארגז חול או לקברה בבית הקברות".
226 פירוש התפלות והברכות, מהד' ר"ש ירושלמי, ח"ב, ירושלים תשל"ט, עמ' סד: "ולכך נהגו לתת המילה בעפר... ורגילים להביא מחתה של אש אפי' בימות הקיץ, כדא' בבר"ר: 'בשעה שמל אברהם ילידי ביתו, העמידן גבעת הערלים... אני זוכר להם אותו הריח ומתמלא להם רחמים'".

227 ארחות חיים, מהד' ר"מ שלזינגר, ברלין תרס"ב, הלכות מילה, סעי' ט, ח"ב, עמ' 12: "ונהגו להביא מחתה של אש במקום שעושים המילה אפילו בימות הקיץ כדאמרינן בבראשית רבה...".

228 ואכן, אחד הטעמים להחרת הבשמים בברית מילה הוא עפ"י המדרש על הערלות שערים אברהם אבינו. ראה ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא, שבלי הלקט השלם, מהד' בובר, וילנא תרמ"ז, הל' מילה, סי' ד, דף קפח ע"א: "ומה שנהגו לברך על הבשמים... בשעה שמל אברהם... וכתב ר' בנימין אחי ז"ל: נראה שעל כן נהגו לברך על הבשמים בברית מילה"; ר' רפאל אהרן בן שמעון, נהר מצרים – אסיפת כל מנהגי דינים של... מצרים, א,

שנים רבות לאחר מכן, התחבט ר' אברהם אנקאווא "בענין אלו הנוהגים ביום המילה בחיוב שיביא הסנדק קטורת שהוא מין סם א' הנקרא אלגאווי ומקטירים לפני כסא אליהו הן בשעת אמירת הקטורת של קודם הזמירות הן אחר העמידה תוך התפלה עד עבור המילה וראיתי שמכבדים זל"ז וכל הקודם ומקטיר קצת ע"ג הגחלים – זכה. ולפי שהיה לבי נוקפי על מנהג הזה שנדמה לי כעין הקטרה שהיא כעין פנים בחוץ ולא מצאתי לזה לא היתר מפורש ולא איסור מפורש". מתחילה רצה לדמות זאת למנהג המוזכר בבית יוסף (יו"ד סי' קעט) בשם רבינו ירוחם על אלו שהיו עורכים שולחן בליל המילה למזל התינוק שדבר זה בכלל (ישעיה סה, יא): "העורכים לגד שולחן" ואסור הוא, וכן הביא בשם הרשב"א על נשים שמקטרות הבית בעשב טוב עם ריח שאסור מפני שנראות כמקטרות לשד, אבל להסיר ריח רע – מותר. ואף כאן יש לחשוש לכך שמכיוון שכולם יודעים שיש דימוי בין מילה לקרבן, נראה כמקטיר בחוץ, או מצד דברי הרשב"א שריח אסור. וכתב שהמנהג נמשך מימים הראשונים שהיו דרים במבואות המטונפות, ולכבוד אליהו התיירו להם לקטר כדי להעביר את הריח הרע, והאחרונים חשבו שיש מצוה במנהג זה. אמנם לבסוף בא לידו ספר כנה"ג²²⁹ שמביא בשם האורחות חיים שנהגו להביא מחתות של אש לזכר אברהם שהעמיד גבעת ערלות ועלה ריחם כקטורת ועולה, ושם כעל כל הון למצוא שיש שורש למנהג זה²³⁰.

עדות מאוחרת לקיום המנהג אנו שומעים מר' רחמים יוסף אגייני²³¹ ור' דוד עובדיה²³² המספרים כי המנהג במרוקו להביא מחתות אש בשעת המילה ולגמר בו "אזאווי" [אחד ממיני הסמים הנוטף מהעץ], אך שוב התבטל מנהג זה. למקורו של המנהג ציינו שם לדברי המדרש הנ"ל על אברהם אבינו.

מהד' ירושלים תשס"ז, הל' מילה, סעי' לא, עמ' רלה–רלו, האריך בטעם מנהג הרחת הבשמים וכתב שלדעתו הוא משום זכר לערלות של אברהם, "לזכר אותו סרחון שנחשב כריח טוב אנחנו מריחים בבשמים וריח טוב בעת המילה, ולעורר בזה רחמיו שיתמלא עלינו ברחמים כאשר הבטיחנו בזכות המילה... ומצינו שהקב"ה מתעוררים רחמיו ע"י הריח, כמו שכתוב (בראשית ח, כא): 'וריח ה' את ריח הניחוח, ויאמר [וגו'] לא אוסיף עוד לקלל' וכו', והוא טעם מקביל לנכון לריח הבשמים בברכת המילה"; וכע"ז אצל רש"ט גאגין, כתר שם טוב, א–ב, ירושלים תש"כ, הע' תרמח, עמ' תקסו. ר' שלמה ממעזריטש, מזבח הזהב, מהדו' גנזי קודש, אשדוד תש"ס, שער יב, עמ' קיח, מבאר עפ"י מדרש זה גם את מנהג בני מחסיה שהיו מוהלין על מים שלוקים ובהם מיני הדס ובשמים, וכמובא לעיל בדברי הגאונים, אשר "זהו הכל כדי להעלות ריח הקטורת שלהן כמו גבעת הערלה, וזהו שאמרו: זה דם הברית שבין המקום לאברהם אבינו – שהיה גם כן כמו קטורת, כי המים השלוקים מעלים גם כן קטור ותמרות עשן, וזהו ריחן כמו הקטורת". טעמים נוספים ידועים למנהג הבשמים ואין כאן המקום. עתה יצא לאור ספרו של א"א שמש, ריח גן עדן: ריחות, בשמים וקטורות במסורת היהודית, רמת גן תשע"ז, ובפרק יג הוא עוסק במנהג הבשמים בברית מילה, ראה שם בהרחבה, עמ' 222–233.

229 בשיירי כנסת הגדולה מעתיק את דברי הבית יוסף בבדק הבית הנ"ל.

230 שו"ת כרם חמר, א, ליוורנו תרכ"ט, אכן העזר, סי' מד, דף כד ע"א. האלגאווי הנזכר בדבריו הנו שרף המופק מעץ הלבנה היהודי המכונה בערבית 'גאווי' או 'אללכאן אלגאווי'. ראה א"א שמש (הנ"ל בהערה 228), עמ' 231–232.

231 לפי ספרי, מערכת מ, אות ריב, מהדו' ישמח לב – תורת משה, ירושלים תשנ"ב, עמ' שעט.

232 נהגו העם (מנהגים; צ'פרו, מרוקו), מהדו' ישמח לב – תורת משה, ירושלים תש"ס, מילה, אות טו, עמ' קעב–קעג.

וממנהג זה נעבור למנהג ש"נולד" ממנו; שריפת הערלה!

וכך מתאר ר' בנימין נידערהאפהיים את מנהג פרנקפורט: "ופה בפ"פ דמיין המנהג לשרוף הערלה, וסמך לזה מן המדרש סוף פ' לך לך כשמל אברהם וכו' ע"ש"²³³. בדומה לכך כותב רצ"ב אויערבך מפרנקפורט: "ובאיזהו מקומות שורפין הערלה"²³⁴. עדות מוקדמת יותר מרחיבה את מנהג שריפת הערלה אף לערים קובלנץ שבגרמניה וטרויש שבצפון צרפת²³⁵. כותב אחר המספר על מנהגי אשכנז, מתאר כי בין הנרות שמדליקים לכבוד ברית המילה, מכינים נר מיוחד מדוגנ נקי הקלוע משנים עשר פתילי נר בודדים – 'הנר המיהד' ('יידישקערצע'), עליו שורפים את הערלה²³⁶, ואילו על מנהג קהילת באדן שבגרמניה מתואר כי: "בשעת הטקס מסובכים הילדים שגילם מתחת ל־ג את המוהל עם נרות דולקים בידיהם. בגמר הברית, שם המוהל את הערלה על צלחת מלאה חול. הילדים מוסרים את נרותיהם, ומשתמשים בנרות אלה לשריפת הערלה"²³⁷.

שריפת הערלה בחול של מנורת בית הכנסת

על מנהג מופלא אנו שומעים מדברי ר' שלמה ממעזריטש (תלמיד מהרש"ל ובעל הלבושים), ועקב חשיבות הדברים אביא חלק גדול מדבריו. בתחילה הביא את דברי חז"ל (בראשית רבה מז, ז) על אברהם אבינו שהעמיד גבעת ערלות ועלה ריחם לפני ה' כקטורת. ובהמשך כתב שמכאן רמז לדורות הבאים שניהגו כך – "ויהיו נמולים בחול שהוא בבית הכנסת שהוא על גבי המנורה, שנרות אלקים תמיד ערוכים שם ומבערים נר תמיד לא יכבה אשם עד אשר יכלה כל נר ונר והולך ודולק עד שיגיע לחול של מנורה, ולפעמים ימצא האש שם גם כן הערלות שמוהלים כל השנה שורפתן ויעלה ריחן, ואפילו אותה ריח נוח לפני הקב"ה כעולה שהיא כליל... שלזה קבעו דווקא לימול בחול, כי סתם חול של בית הכנסת במנורה הוא ששם נרות דולקים..."

²³³ ספר הברית, פרנקפורט תר"א, סעי' יט, עמ' 54.

²³⁴ ברית אברהם, פרנקפורט דמיין תר"מ, עמ' 41–42.

²³⁵ המקורות הנ"ל לשריפת הערלה אינם מוקדמים לשנת תר"א, אך למעשה נשתמרה בידינו עדות מוקדמת יותר, משנת 1717 (תע"ז); הסופר הגרמני האנטישמי יוהאן יאקוב שודט, בן העיר פרנקפורט, תיעד מנהגים יהודיים רבים, וביניהם הוא מספר כי מנהג קובלנץ (Koblenz, מערב גרמניה) וטרויש (Troyes, צפון צרפת) לשרוף את הערלה, ולצד זאת הוא מעיד כי בעיניו ראה (כנראה בפרנקפורט?) ששרפו את הערלה בבית הכנסת לפני התפילה. ראה, Johann Jakob Schudt, Jüdische Merckwürdigkeiten, Franckfurt 1717, Part II, Book VI, Chapter 35, p. 297, וראה עוד י' דויטש, 'בכריתו של אברהם אבינו: טקסי לידה יהודיים אצל מחברים נוצרים בעת החדשה המוקדמת', היסטוריה, 20 (תשס"ח), עמ' 84–85. תודתי לחמי הרב לייבוש אולמן על טרחתו בתרגום מגרמנית, ולר' יוסף פראגר ור' משה גולדשמידט על עזרתם המרובה.

²³⁶ א' אונא, ממנהגי יהדות אשכנז, 5, בתוך: ילקוט מנהגים, א' וסרטייל (עורך), ירושלים תשל"ז, עמ' 34. שודט (ראה הערה קודמת) מוסיף לספר מעדות חברו כי בעיר דארמשטאט (Darmstadt) תפס מאן דהו את הערלה, הניחה על המנורה שהייתה מורכבת מנר גדול ומשנים עשר נרות קטנים (כנגד מניין השבטים), ושרף אותה תוך כדי שאמר בפיו מספר מלים.

²³⁷ ר' דוקס, 'מן ההווה של יהודי באדן', עדות, שנה ג, א–ב, ירושלים תש"ח, עמ' 92. תודתי לרב"ש המבורגר על חלק מהמקורות במנהגי אשכנז.

ומכאן הוא תמה –

איך נתפשט המנהג של שטות מן הגבאים והשמשנים בכל תפוצות ישראל, בבוא ערב יום כפור מחליפים אותה חול של כל השנה על החדשה כדי להחזיק הנרות שמרבים ביום כיפור, ואי איישר חילי הייתי מוחה בידם, ואי בעי להוסיף מפני ריבוי הנרות, ישימו קרקע חדשה תחת הישנה והישנה יניחו למעלה למצב הנרות, כי הישנה מלאה בערלות של כל השנה, ואי אפשר בריבוי הנרות של יום כיפורים כשהם מתבערים עד גמירא סמוכה לחול לעת ערב, שלא ימצא האש מעט מן הערלות וישרפם ויעלה ריחן לפני הקב"ה כעולה שהיא כליל לאישים, כי בוודאי לא לחינם תיקנו הוותיקין לזרוק הערלות לחול של מגורה, ומתוך כך יעלה גם כן לזכרון לפני הבורא יתברך ברית אברהם שנימול גם כן ביום כפורים...

כאסמכתא לדבריו, הוא מוסיף לספר מעשה על כהן מוהל שלאחר ברית מילה ביום כפור לא רחץ את ידיו מהדם וב'ברכת כהנים' היו פרושות ידיו אמונה יחד עם דם הברית, ושבתוהו הגדולים.²³⁸

שנים רבות לאחר מכן אנו שומעים כי היו קהילות שהחזיקו במנהג זה, וכך מספר ר' ישראל פרנקפורטר:

... המעשה ששמעתי מחסידים ישישים מקאמאראנא, כי פעם התאספו הגבאים מביהכ"נ בקאמאראנא ודנו בעצות שונות כיצד להרבות הכנסת בית הכנסת, והסכימו ביניהם כי מאחר שבביהכ"נ עומדים ב' תיבות גדולות, האחת מימין עמוד התפילה, והשנית משמאל, הרי במקום אותם התיבות אפשר להכין כמה מקומות לישיבה כדי למכרם עבור מתפללי ביהמ"ד לימים הנוראים לשבת שם. ודברו עם הרב מרא דאתרא... ואמר שלא יוכל לקבל על עצמו את אחריות ההוראה בענין הזה, על כן ישלחו שליח להרב הגאון הקדוש רב שר שלום מבעלזא וצוקל"ה... השיב לו הרהגה"צ שלא יזיז בשום פנים ואופן את התיבות מבית הכנסת. ואחר כך אמר הרב הקדוש להג"ל הטעם אוכל לומר, כי בהתיבות הללו מונח חול, והמנהג אצלכם בבית הכנסת כי את חתיכות הערלה של התינוקות משליכים שמה לחול, ובערב יום הכפורים עומדים שם נרות גדולים, ובבוא זמן תפלת נעילה ביום הכפורים, עולה להבת הנרות בחתיכות הערלה, וזה עולה לפני השי"ת לנחת רוח לפניו כקרבתנות נתיחחים, ואין לך מליץ יושר גדול מזה.²³⁹

ואכן אף בבעלזא נהגו במנהג זה, ובהיכל בית המדרש שבעיר בעלזא עמדו לפני ארון הקודש כעין שני עמודים קטנים, אשר נקראו 'מזבחות', אחד לדרום ואחד לצפון, כשה'מזבח' השמאלי היה חלול, כעין ארגז גדול מלא חול אשר בו הטמינו את הערלות, וביום כפור נעצו שם את נרות

²³⁸ מזבח הזהב, מהדר' גנזי קודש, אשדוד תש"ס, שער יב, עמ' קיד ואילך.

²³⁹ היכל ישראל, ח"ב, ירושלים תשכ"ז, ליום כפור, עמ' רכה-רכו.

השעוה (הימיני היה סתום מלמעלה, עליו עמדה מנורת כסף גדולה)²⁴⁰. יתכן שבמנהג זה ישנו מיזוג או הקשר בין שני המנהגים שתוארו לעיל; הטמנת הערלה לצד ארון הקודש ושריפתה.

הפיכת הערלה לבדיקת הערלה וכסגולה

השימוש בערלה כדי לבדוק אם חיתוך המילה נעשה כדין, ידוע לכל מוהל²⁴¹. יש אף הנוהגים להפוך את הערלה כדי לראות כמה מעור הפריעה נחתך יחד עם הערלה. וכך מעיד כבר לפני למעלה ממאה שנה, המוהל ר' שמואל דב איגלברג: "מנהג בישראל, כי אחרי המולו את בשר ערלתו, הופך המוהל את העור הנחתך לצד שמאל ולראות ולהבין אם עשה כתיקונה..."²⁴². אמנם, במקביל לכך, מצאנו שבהפיכת הערלה לפני קבורתה יש מנהג סגולי, ויתכן שמדובר במנהג קדום²⁴³:

כתב ר' מאיר בן נתן מקורסטשוב:

שמעתי בשם הרמב"ן שכתוב בס' אוצר ה', שסגולה נפלאה להפוך הערלה אחר החיתוך, ויכוין בפסוק "אשרי תבחר ותקרב ישכן חצירך נשבעה בטוב ביתך קדש היכלך", ויכוין כזה: "אשרי תבחר ותקרב בי שכן צריך נשבע בטוב ביתך קדש היכלך", ותוסיף על כך אות יוד לעשות י"ך, ואח"כ תשים הערלה על האצבע הנקרא קמיצה של יד שמאל, ותהפוך אותה עם שני האצבעות הנקרא זרת של יד ימין ושל יד שמאל, ואח"כ ישים הערלה בעפר, והוא טוב להמתיק הדינים מהילד, וגם טוב לזכירה לילד. כך שמעתי²⁴⁴. ואכן, מכאן ואילך התפשט המנהג עד שנזכר בספרים רבים; יש שכתבו זאת בסתם²⁴⁵, יש

240 גליון עלים לתרופה, תקלח, כב אלול תשס"ו, מדור 'יומא דנשמתא' (יול"ע ע"י מכון 'אור הצפון' דחסידי בעלזא – אנטווערפן), שם הביאו מהספר היכל ישראל הנ"ל, וציינו כי גם בבעלזא המנהג כך, ואף בביהמ"ד של בעלזא כיום יש שני 'מוזבחות' כאלו, כשבאחד מהם מטמינים את הערלות. כמו כן ציינו שם כי במקומות אחרים נקראו ה'מוזבחות' בשם 'כין וכוז'. הנני להודות לר' לוי ברנשטיין על המצאת הגיליון.

241 ראה גם דברי אאמור"ר ר' שלמה שוחט, מילה שלמה, ירושלים תשע"ב, פ"ב, סי' ט, הערה 388, עמ' תסט שהביא את עצת רב"צ אבא שאול (אור לציון, יבמות, דף עא ע"א) לבדוק עפ"י הערלה אם חתך כשיעור לכתחילה, שאם היא בגודל העטרה, בוודאי חתך כשיעור, ויתרה מזאת, כתב המוהל ר' יוסף ויסברג, אוצר הברית, ח"ב, ירושלים תשנ"א, פ"ט, סי' יא, הע' סט, עמ' קלח, כי "א"א למוהל לדעת אם עשה המילה כהוגן, רק ע"י שבודק הערלה ורואה את גודל החיתוך...". ודן שם האם אכן אפשר לבדוק לפי הערלה, שהלוא יש ערלות שסרוכות מעבר לגיד, עיי"ש. וכן נוהג אבי מורי שליט"א.

242 ברית אברהם, ורשא תרמ"ח, סי' ד סע"כ, דף כה ע"א.

243 ראה גם: ר' יודא ליווא קירכום, מנהגות וורמייזא, מהדור' רי"מ פלס, ירושלים תשמ"ז, עמ' פה: "והערלה מהפכין אותה וזורקין אותה בחול", ויש לדון בדבריו אם כוונתו למנהג הפיכת הערלה.

244 מאיר עיני חכמים, שדה לבן תקפ"ג, סדר מילה, דף קי ע"א.

245 ר' משה אריה לייב אלטר, דברי משה, למברג תרל"ו, סי' רסד, מלחמות ארי ס"ק יג, דף יט ע"ב: "גם שמעתי מקצתן שקבלה בידם לאחר החיתוך קודם שמשמין הערלה בחול מהפכין אותה מפנים לחוץ, ואם קבלה – נקבל", וכן הביאו: ר' שבתי ליפשיץ, שרביט הזהב החדש הנקרא ברית אבות, מונקאטש תרע"ד, סי' יב סע' ז, דף קה ע"א; ר' אשר זעליג לנדא, קרבן אשר, פיעטרקוב תרצ"א, סדר המילה, עמ' 538; ר' אברהם הכהן, ברית אברהם הכהן, ברוקלין תשנ"ד, נחל ט, ראש א, הערה נ, עמ' רמב.

שהדגישו שצריך להפוך את הערלה לצד שמאל²⁴⁶, יש שהסמיכו זאת על שם שנאמר (תהלים ל, יב): "הפכת מספדי למחול לי..."²⁴⁷, ואילו ר' אליהו פוסק משער כי סגולה זו מבוססת על טעות בהבנת דברי הגמרא בשבת (קלד ע"א): "אמר אביי: אמרה לי אם, האי חלוק דינוקא, לפניה לסיטרא לעילאי..." כלומר שיש להפוך ולקפל את קצת החיתול בו משתמשים עבור המילה כדי שהחוטים היוצאים משולי הבגד לא יחתכו את גיד הילד ויעשוהו 'כרות שפכה' [רש"י], ויתכן שיש שטעו ופירשו דברי הגמרא על הפיכת הערלה²⁴⁸.

ר' יוסף יצחק לרנר, כתב ברשימת דברים המועילים לזיכרון: "הפיכת הערלה בברית מילה אחר החיתוך". ובהערה שם הביא בשם חמיו [=המוהל ר' יוסף ויסברג] ששמע כע"ז בשם החזון איש, שהמנהג להפוך לאחר המילה את עור החיתוך על צד שמאל, הוא סגולה שלרך הנימול יהיה זיכרון טוב²⁴⁹.

ר' שמואל מסלונים אף נתן טעם למנהג זה, וכך ביאר:

ואפשר זהו הענין מה שמהפכין הערלה הנחתכת והיינו דכתיב (תהלים יב, ט): "סביב רשעים יתהלכון", דהקליפה סובבת הפרי, וכן הערלה סובבת העטרה שהוא הקדושה, וכל מה שהוא יותר קרוב להקדושה, נחלש כח הטומאה שבו, ומש"ה בערלה ג"כ עיקר הטומאה סובבת בצד החיצון, והצד הפנימי אף שהוא ג"כ מהערלה אעפ"כ כיון שקרוב להקדושה תש כח הטומאה, ומש"ה מהפכים הערלה אחר החיתוך למען שיהי' הצד החיצון שהוא החיצוניות ושייך לחיצונים וע"י ההיפוך הוא כבוש לצד הפנימי שהוא הקדושה, ועי"ז הוא טובה להפך שיהי' החיצוני כבוש תחת הקדושה וינצל מהו"ל ר"ל²⁵⁰. בפרק על 'קיום מנהגי הערלה והדם בשבת' יובא דיון אודות טלטול הערלה בשבת לצורך הפיכתה.

246 ר' שמואל דב איגלברג, ברית אברהם, ורשא תרמ"ח, סי' ד סעי' כ, דף כה ע"א: "מנהג בישראל, כי אחרי המולו את בשר ערלתו, הופך המוהל את העור הנחתך לצד שמאל ולראות ולהבין אם עשה כתיקונה וישימהו בחול, גם ליגע ברוחב של האיזמל על הגיד אחרי שומו את האבק על הגיד"; ר' יצחק בוקטמן, ברית יצחק בן אברהם, וילנא תרע"ג, סי' יב סעי' יא, עמ' 67: "וגם ראיתי מנהג להפוך את הערלה לצד שמאל החיתוך".

247 ר' שלום וואכמן, ברית שלום, וורשא תרפ"ט-צ, דף כד ע"ב כתב: "וכן קבלה אצל המוהלים קודם שמשמין הערלה בחול מהפכין אותה מבפנים לחוץ, לרמז ע"ז נ"ל ע"פ: 'הפכת מספדי למחול לי, פתחת שקי ותאזוני שמחה'; זמן מה לאחריו, כתב זאת בפשיטות ר' חיים צבי הירש שוטלנד, גילת הזהב, בילגוריי תרצ"א, השמטות, אות תרסא, סוף הספר.

248 כורת הברית, למברג תרנ"ג, סי' רסד, נחל כרית, ס"ק יח, דף עט ע"א, ויש לפקפק על השערתו. וראה בדבריו שהעיר כי הנהוג בסגולה זו לא יהפוך את הערלה לאחר החיתוך אלא ישליכה קודם לחול ורק אחר הפריעה יתפנה.

249 שמירת הגוף והנפש, ב, ירושלים תשס"ג, סי' רסט סעי' לח, עמ' תשפב-תשפג, ובהערה לט שם בשם ר"ש מילר שהחזו"א אמר זאת בשם הזהר; ר' צבי יברוב, מעשה איש (תולדות והנהגות החזון איש), ח"ד, בני ברק תשס"א, עמ' קמד, ושם צויין בשם ר"ש מילר שכמדומה אמר החזו"א את הדברים בשם הזהר. לע"ז לא נמצאו הדברים בזהר, ולאור זמנו המאוחר של המנהג, מסתבר כי בטעות נחלה הדבר בזהר. עם סיום כתיבת המאמר, מצאתי עדות ר' אליהו ברנדייס, ברית אליהו – מילה: המצוה ואומנותה, ח"א, בני ברק תשע"ג, פ"ח, עמ' קכד, שר' חיים קנייבסקי אמר שהחזו"א אמר זאת בשם הרמב"ן, והדברים עולים יפה עם דברי ר"מ מקורסטשוב.

250 דברי שמואל, ירושלים תשל"ד, אגרות הקודש, ח, עמ' רלג.

ז. קיום המנהג אצל נימולים שונים

ערלת נפל

כתב הטור (יו"ד סי' רסג): "כתב גאון: ינוקא דמית ולא הווי ליה ח' יומין, נהגינן דמהלין ליה אבי קברא". וכך פסק השולחן ערוך (סעי' ה): "תינוק שמת קודם שיגיע להיות בן שמונה, מלין אותו על קברו בצור או בקנה ואין מברכין על המילה".

אין כאן המקום להיכנס לפרטי הדין והמנהג למול את הנפל על קברו. ראה בית יוסף שם שהוסיף פרטים, ונוספו כהנה וכהנה בספרי הלכה ומנהג. אציין כאן לכמה מנהגים הנוגעים לענייננו, היינו, ההנהגה עם ערלת הנפל הנימול²⁵¹.

נאמר בבראשית רבה (מח, ח): "א"ר לוי: לעתיד לבא אברהם יושב על פתח גיהנם ואינו מניח אדם מהול מישראל לירד לתוכה, ואותן שחטאו יותר מדאי מה עושה להם. – מעביר את הערלה מעל גבי תינוקות שמתו עד שלא מלו, ונותנה עליהם ומורידן לגיהנם, הה"ד (תהלים נה, כא): 'שלח ידיו בשלומיו חלל בריתו'²⁵²."

וכתב ר' יעקב הגוזר:

מכאן ראינו לחתוך ערלת הקטן שמת לפני המילה... אותם שחטאו יותר מדי... ומה הקב"ה עושה להם; שולח להם מלאך ונוטל ערלתן של קטנים שמתו בלי מילה ונותן לאותן שחטאו, מיד גיהנם מקבלת אותם שחללו בריתו... מהיכן נוטל המלאך הערלה – אי בעית אימא, צריך שיתן הערלה ביד הקטן והמלאך נוטל מידו...²⁵³

ר' גבריאל ציננער, מביא מתקנות 'חברא-קדישא' פרנקפורט שנוהגים לקבור את הערלה בקבור מחוץ לארון ליד רגלו. נוסף על כך בתקנות 'חברא-קדישא' איכנהווען שגם את הזכוכית בה חתכו את הערלה, שמים בקברו²⁵⁴.

ר' שלמה זלמן אויערבך, אגב דבריו לגבי קבורת נפל, מעלה מסברא את עניין קבורת ערלתו: "נלענ"ד להעיר שצריכים גם לקבור את הערלה עמו, דכיון שאין חיוב זה מעיקר הדין, לכן חשובה הערלה כתכריכי המת שזכה בהם המת להקבר עמו"²⁵⁵.

251 וראה עוד: תשובת ר' יוסף חיים זוננפלד, 'חיטוטי שיכבי שנעשה ע"י עכו"ם מי מחוייב לקבורם, וסדר הנהגת הקבורה', צהר, ר"א דבורקס (עורך), יב (טבת תשס"ד), עמ' סח ובהערה שם, שמחידשו עולה כי אין חיוב מעיקר הדין לקבור ערלה של מי שמת ערל ואף מותרת היא בהנאה.

252 אגב, ר' חיים עמרם, מטעם המלך, ח"ו, שאלוניקי תקפ"ט, סי' תשנה, דף עב ע"א-ע"ב, מבאר שהטעם שלא מחזירים את ערלת החוטא עצמו לכמות שהייתה וכמו שמשיבים את אפרו לתחייה הוא משום שהערלה היא מזון הנחש [פורט במאמר נפרד אודות טעמי המנהג] ואין הנחש רוצה שיטלו ממנו את הערלות שניתנו לו, ובפרט לפי דברי הגמרא (תענית כה ע"א) על ההנהגה בשמיים "דמיהב יהבי, מישקל לא שקלי".

253 כללי המילה לר' יעקב הגוזר, דין חותכים ערלת נפלים, בתוך: זכרון ברית לראשונים, מהד' י' גלסברג, ברלין תרנ"ב, עמ' 92–93.

254 נטעי גבריאל - אבילות, א, ירושלים תש"ס, פרק קלה סעי' ל, עמ' תשמד.

255 מנחת שלמה, ח"ב, ירושלים תשנ"ט, סי' צו, אות ב, עמ' שנו.

ערלת ממזר

כבר הבאנו לעיל את הקדמת התיקוני זוהר, דף יא ע"א: "... ברית דתקיננו ליה מנא בעפרא לשדייא לה בעפרא ודם דאטיפין מניה אתחשיב ליה כאלו עביד עולה, וההוא עפרא לתקנא ביה מזבח אדמה ודם דברית כאלו דבח עלה עלוון... ושזיב ליה בההוא עפרא מחבוט הקבר, ובדם מילה שזיב ליה משחיטת מלאך המות". מדברים אלו למדנו כי העפר להשלכת הערלה הוא כעין עפר המזבח, שכן הברית נחשבת כקרבן, ובזכות אותו עפר ניצול מחיבוט הקבר, ובזכות הדם ניצול משחיטת מלאך המות.

בהמשך ההקדמה נאמר כך: "ואם ההוא דקביל ברית איהו ממזר, ההוא עפרא תקין ליה לחוייא דאתמר ביה (ישעיהו סה, כה): 'ונחש עפר לחמו', ואיהו (בראשית ה, כט) 'מן האדמה אשר אררה ה', דאתמר בה (שם ג, יז): 'ארורה האדמה', ואיהי עפרא מהאי דאתמר בה (שם א, ב): 'והארץ היתה תהו ובהו', דאתמר בה (ישעיהו נא, ו): 'והארץ כבגד תבלה', עמיה יהא חולקיה כאלו קשיר ליה למיעבד עולה לעבודה זרה דההוא בן או בת אינון פסל ומסכה, ועל דא אתמר (דברים כז, טו): 'אשר יעשה פסל ומסכה', ואתמר: 'ושם בסתר' – בסתרו של עולם, 'ואמר כל העם אמן'²⁵⁶, דההוא בר מנחש הקדמוני איהו, דגרים מות לאדם ולאתתיה, דאתמר ביה (בראשית ג, יד): 'ארור אתה מכל הבהמה'..." מבואר מפשטות דברי הזוהר כי אף שמקום הערלה באדמה, אך שונה הדבר בערלת ממזר, שאין לתתה באדמה, שכן היא מתוקנת לנחש הקדמוני, ויש בזה כעין הקרבת קרבן לעבודה זרה²⁵⁷.

ר' דוד זכות מודינא ציין לדברי הרב 'מעבר יבק' בכת"י שכתב עפ"י דברי התיקונים:

ונראה שאין לקח ערלת ממזר שהוא מן הנשמות הנעשקות דאתעשקו, והיינו דקאמר "אם ההוא דקביל" – אם העפר הזה מקבלת בתוכו ערלת ממזר, הוי תיקון לנחש, דאתמר בה: "ונחש עפר לחמו" וגו' ואיהו מן האדמה שאררה ה', שהוא בחינת אדמה חיצונית, ואיהי עפרא מהאי דאתמר בה: "והארץ היתה תהו ובהו" שהיא ארץ עיפתה משכן ליליית דאתמר בה: "והארץ כבגד תכלה", כלומר שיכלו הבוגדים הנותנים לה כח, כן תכלה גם היא דלא אשתלים האי מנוולא ומנוולת בת זוגיה אלא בחטאין, כדכתיב (משלי כ, כב): "אל תאמר אשלמה רע", ועימיה יהא חולקיה כאילו קשיר למעבד עולה לע"ז, דההוא בן ובת אינון "פסל ומסכה", "פסל" מסטרא דדכורא ו'מסכה' מסטרא דנוקבא דיליה, וע"ד: "לא תעשה לך פסל ומסכה", ואם ח"ו בא לעולם, אין להשימם בסתר, בסתרו של עולם דהוא מזבח אדמה שבה במסתרים כל ההשפעות של סדר הזמנים הנקרא עולם, "ואמר כל העם אמן" – הכל יעידון כי הוא כן מנחש הקדמוני דעשוק בידו, וההוא גופא דיליה הוא דליליית מחייבא וממזר בן נחש דגרים מות לאדם ולאשתו, וכמו שפגם סטרא דדכורא ודנוקבא, גם הוא נארר

²⁵⁶ לשון הכתוב: "וענו כל העם ואמרו אמן".

²⁵⁷ וראה גם: ר' משה קורדואירו (רמ"ק), אור יקר, תיקוני זוהר, כרך ג, ירושלים תשל"ה, שער ז, סי' ט, עמ' מג–מד.

מכל, דכתיב: "ארור אתה מכל הבהמה" וגו'. והנה כבר נודע שממזר מו"ם ז"ר שנולד מן הערלה, שלילי"ת מזדמנת באותו הזיווג, ואין ספק שנותנת שם מאותן הנשמות העשוקות אשר תחת ידה שהם קדושות, ואותה הקליפה פעמים מתתקנת ואין טהרתה אלא ע"י התורה, ועו"א: ממזר ת"ח קודם לכ"ג עם הארץ, ואותה הקליפה לא תתעכל אלא בקבר, ואז אחר המיתה אין ללילי"ת שום שליטה, ולכן (דברים כג, ג): "לא יבא ממזר בקהל ה'", משום שכל מה שיצא ממנו, החיצונית כרוכה בו, כיון שהם באי כחו, עיין בספרי הקטן שלל דוד פרשת כי תצא מ"ש בשם הרמ"ק ז"ל²⁵⁸.

ר' אברהם דאנציג כתב: "ממזר מלין אותו... ובתיקוני זוהר דף י' משמע דאין מכינים לו חול להטיף דם ברית לתוכו, וכן אין נותנים הערלה בחול עיין שם"²⁵⁹. וכך פסק בשמו ר' אשר אנשל גרינוואלד²⁶⁰.

אמנם ר' אליהו פוסק ציין לתקוני זוהר, תיקון כד, שלפיו נראה כי אין הדבר מוכרח, ויש להטמין ערלת ממזר בעפר²⁶¹. בזוהר שם (דף ע' ע"א) נאמר: "דברית מילה לחייביא עפרא דתקין במנא איהו מזונא לחוייא דאפריש מניה, הדא הוא דכתיב: 'ונחש עפר לחמו', ודם ברית איהו מזונא דסמא"ל דאיהו רוצח דאפריש מניה, ורזא דמלה: 'אם רעב שונאך האכילהו לחם ואם צמא השקהו מים', לבינוניים אתחשיב ברית מילה אעברו דדמא ובשרא כקרבנא, הדא הוא דכתיב: 'וזבחת עליו את עולותיך ואת שלמיך', לצדיקייא ודאי באתר דמילה ופריעה שרייא ה', ודא איהו: 'ומבשרי אחזה אלוך', ועלייהו אתמר: 'ואמר לך בדמיך חיי' לצדיקייא וכתיב: 'גם את בדם בריתך שלחתי אסירך מבור' – דאיהו גיהנם"²⁶².

ר' חיים אלעזר שפירא מצטרף להערת ר' אליהו פוסק על החכמת אדם ומוסיף להתפלל על הגר"א בביאורו לתיקונים שם שנראה מפירושו שהמל ממזר ומכין לו עפר הרי זה כמתקן מזבח לנחש, ומשמעות דבריו שאסור למולו, וזהו שלא כפי הנפסק להלכה (טושו"ע סי' רסה סעי' ד), וכמפורש בגמרא ביבמות (כב ע"א) שממזר הרי הוא כישראל. ועל כן כתב שפירוש דברי זוהר הוא כמו שכתב אביו, שמכיוון שהממזר הוא מצד הנחש, על כן הכנת העפר יש בה תיקון מזבח

258 זכר דוד, ליורנו תקצ"ז, מאמר א, פרק סה, עמ' קסז–קסח.

259 חכמת אדם, שער רנה וישועה, כלל קמט סעי' לה.

260 זוכר הברית, אונגוואר תרצ"א, סי' יא סעי' כג, דף מג ע"א.

261 כורת הברית, למברג תרנ"ג, סי' רסה, נחל כרית ס"ק כט, דף צה ע"ב.

262 הדברים מפורשים יותר בביאורו של האור החיים, ויקרא, יב ג: "עוד יתבאר על פי מה שאמרו בספר התקונים כי שלשה מדריגות יש בבחינת מצוה זו של מילה; מדרגה המעולה שבכולן הוא מילת בנייהם של צדיקים... שניה לה הם בני אנשים הבינוניים מילה זו להם כקרבן לפני ה', שלישית הוא מילת בני הממזרים האנשים הרשעים שנוא' ה', מילה זו הוא להם כמי שנותן חלק לנחש עפר לחמו... וכנגד מילת השנואים שבישראל אמר: 'ערלתו', כי הוא נותן לס"ם חלק הנוגע לו בילד שהוא בחינת הערלה. נמצאת אומר כי יצו ה' על המילה בין לבני הצדיקים בין לבני הבינוניים בין לבני הרשעים, שלא יאמרו בית דין מה לי לממזר למולו וכלו מלא ערלה, תלמוד לומר שאף על פי כן יסיר ערלתו ממנו להחיש כח הקליפה שבו, שאם יזכה במעשיו, יתעצם בכח מעשיו הטובים ויגבר צד הטוב ויתבטל חלק הרע..." ונראה כי עיקר ההטמנה בעפר היא משום ערלת ממזר.

עבורו, אך לא עצם המילה. ואף מזה חזר בו אביו והסתמך על התיקונים בתיקון ל"ז (עז ע"ב) ובסוף תיקון כ"ד שאין לחלק בין ממזר לשאר נימולים ולעולם יש להכין עפר, ואדרבה ההשלכה לעפר היא כמו מים אחרונים שנותנים לנחש או לסט"א את חלקם כמו שעיר המשתלח, ואם כן יש להכין עפר אצל כולם, אלא שבכל אחד מהם יש כוונה אחרת.²⁶³

ח. מנהגי דם המילה

רקיקת דם המילה לאחר המציצה

אין מן הצורך להרחיב בפרטי מצות המציצה. עפ"י פשוטם של דברים, תכלית המציצה היא מניעת סכנה ורפואת האבר, כמבואר בדברי הגמרא בשבת (קלג ע"ב), ונכנס בשולחן ערוך (יו"ד סי' רסד סעי' ג). בצורת המציצה רווחו מנהגים שונים, כשהנוגע לענייננו הוא המנהג המתואר במקורות דלהלן ובמקורות נוספים, לפיו המוהל לוגם מעט יין ובעזרת יין זה הוא מוצץ את מקום המילה.²⁶⁴ להלן נדון במה שעושה המוהל עם היין – המוהל בדם – שבפיו מהרי"ל מספר על שני מנהגים חלוקים: "אמר מהרי"ל סג"ל: נוהגין באושטרייך לזרוק מפיו גם המציצה בחול כמו הערלה, מה שאין כן בריינוס ששם מחזיר המציצה עם פיו אל היין שנטל ממנו למצוץ, רק הערלה בלבד משליכין תוך החול, ונוהגין לשפוך כוס יין המציצה תחת ארון הקודש בבית הכנסת".²⁶⁵

העולה מדבריו כי ישנם שני מנהגים בזה. נציג את שני המנהגים כשלצדם נביא את שתי הדעות המרכזיות החלוקות אם יש צורך לקבור את הדם:

א. למנהג אושטרייך (אשכנז המזרחי) יש לשפוך את דם המציצה בחול כמו הערלה. בדומה לכך כתב הרמ"א בשם מהרי"ל: "וכן רוקקים דם המציצה אל העפר".²⁶⁶ על דברי הרמ"א ציין הגר"א לפדרי"א וגרס בדבריו: "מכאן אמרו: מכסין את הערלה והדם בעפר הארץ". כך הביא הדרכ"מ מגרסת נמוקי יוסף (יבמות כד ע"א ד"ה הערל) בפדרי"א "ומכאן התקינו לכסות הערלה עם הדם בעפר", וכן גרסת הרמב"ן (יבמות עא ע"ב), הרשב"א (שם), המאירי (שם) והריטב"א (שם עב ע"א). וראה את דברי הראשונים שהובאו לעיל, סוף פ"ב, שהעתיקו את דברי הפדרי"א ואת מנהג הגאונים, כשיש מהם שהכלילו גם את הדם, ויש שלא הזכירו דם.²⁶⁷ אף לפי תורת

263 אות שלום, ברוקלין תשמ"ו, סי' רסה ס"ק יא, עמ' שמב-שמג. קיצרתי את דבריו, עיי"ש.

264 ראה בדברי אאמור"ר ר' שלמה שוחט, מילה שלמה, ירושלים תשע"ב, פ"ד סעי' מד, עמ' קכב ובהערות שם.

265 ספר מהרי"ל, מנהגים, הלכות מילה, סי' טו, מהדור' רש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' תכב.

266 סי' רסה סעי' י, ובדרכי משה ס"ק יא הביא את שני המנהגים.

267 לכאורה יש לדון כי מה שנכתב לכסות את הערלה והדם בעפר אינו בהכרח נוגע לנידון כאן, שכן לפי המנהג למול על העפר, הרי שהדם שנשפך תוך כדי הברית, מגיע ישירות לעפר, אך אין ראייה מכך שאף את דם המציצה יש לזרוק לתוך העפר. מאידך, מדברי הגר"א אנו למדים כי דברי הפדרי"א יכולים להוות מקור לכך שיש לכסות את כל הדם מהמילה, ואף את דם המציצה. לגוף העניין, ראה עוד: ספר מהרי"ל, מנהגים, הלכות מילה, סימן יב, מהדור' רש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' תפ: "מנהג לכסות את הדם וערלת המילה בעפר, והטעם דאיתא בפרקי ר"א... מכאן תיקנו רז"ל עוד היום להטמין הערלה בעפר חול דהוא עפר המדבר...". המהדיר שם עמד על סוף דברי מהרי"ל שהתייחס רק להטמנת הערלה וציין ללשונו של ר' אברהם קלוזנר,

הקבלה אנו מוצאים כי יש להשליך את הדם אל העפר²⁶⁸. ויש שהקפידו במיוחד על מנהג זה שלא תאבד אפילו טיפה אחת²⁶⁹. יש שהביא מנהג זה, אך סייג שאם חושש שמחמת שירוק הדם בתוך העפר, אזי ברוח פיו יעלה עפר לעיניו ולא יוכל לגמור המצווה כהלכתה – שב ואל תעשה עדיף²⁷⁰.

ב. למנהג ריינוס (אשכנז המערבי) משליכים אל החול רק את הערלה, אבל את דם המציצה שבפיו, מחזיר המוהל לכוס שממנה נטל את היין לצורך המציצה. מהרי"ל מוסיף כי את כוס היין נוהגים לשפוך תחת ארון הקודש. בדומה לכך, על מנהג וורמייזא נאמר כי שופכים את כוס המציצה על המדרגות שלפני ארון הקודש²⁷¹. יש שכתב שבשפיכה זו שלפני ארון הקודש ישנו "סוד גדול לסלק הערלה והקליפה מן התינוק"²⁷². מסתימת השולחן ערוך לעומת דברי הרמ"א, יש שלמדו שלדעתו אין צורך לקבור את הדם²⁷³. וראה בהערה הרחבה לגבי מנהג תימן²⁷⁴.

ספר המנהגים לרבינו אברהם קלויזנר, סי' קמו סעי' ה, מהדו' הנ"ל, ירושלים תשס"ו, עמ' קלג: "תקנו רבותינו שיש לכסות דם והערלה בעפר", והיינו שאף את הדם יש להטמין, אמנם לענ"ד יתכן שמהרי"ל נסמך על תחילת דבריו שכתב על "הדם וערלת המילה בעפר" ובסוף דבריו הזכיר רק את הערלה שהיא העיקר, אך לדעתו אף את הדם יש לכסות בעפר. ראה גם א"י שבת, 'חידושי הלכה ומנהג במדרש' פרקי רבי אליעזר', טללי אורות, ה (תשנ"ד), עמ' 160 הערה 27.

268 ראה תיקוני זוהר, תיקון כד, דף ע"א: "דברית מילה לחייביא עפרא דתקין במנא איהו מזונא לחוייא דאפריש מניה, הדא הוא דכתיב: 'ונחש עפר לחמו', ודם ברית איהו מזונא דסמא"ל דאיהו רוצח דאפריש מניה...". וראה עוד בדברי ר' יעב"ץ, בירת מגדל עז, נחל יב, סעי' כא, בתוך: סידור היעב"ץ, מהדו' אשכול, ירושלים תשנ"ד, ח"ב, עמ' תת: "אחר שעשה הפריעה, כשרואה דם התנוק שהוא בערך מדת הדין, עתה במציצה יכוין למשוך כל הקלפות וסיגי הדינים הנתונים ברמ"ח איברי התנוק הזה להוציאם ולהורידם לעפר שרוקק הדם עליו, ולנוקבא תהומא רבא, ולכן מוציא דם התנוק בפה למתק כל הדינים".

269 ר' אברהם הכהן, ברית אברהם הכהן, ברוקלין תשנ"ד, נחל ט, ראש א, יאור י, סעי' א, הערה נא, עמ' רמב: "ומור" כ"ק האדמו"ר מריבניץ שליט"א היה מקפיד מאד על זה שלא יאבד אף משהו מדם המציצה, והיה רק וחוזר ורק לתוך העפר עד שהיה ברור לו שכל דם המציצה בא לתוכו".

270 ר' אשר אנשל גרינוולד, זוכר הברית, אונגוואר תרצ"א, סי' יא סעי' כד, דף מג ע"א-ע"ב.

271 ר' יוזפא שמש, מנהגים דק"ק וורמיישא, עם מקורות וביאורים ע"י רב"ש המבורגר, ירושלים תשנ"ב, מילה, סי' רמ, ב, עמ' עב: "שופכין כוס של מציצה על המעלות שפני ארון הקודש, והיין הנשאר הוא לשמש"; ר' יודא ליווא קירכוס, מנהגות וורמייזא, מהדו' ר"מ פלס, ירושלים תשמ"ז, עמ' פה: "ואחר כך שופכין המציצה-יין לפני הארון הקדש, והערלה מהפכין אותה וזורקין אותה בחול".

272 פנקס מוהל מהשנים תקנ"א-תקפ"ח, כתי"ני ניו יורק, ביהמ"ל 8853 (ס' 49368), דף 4א.

273 ר' אליהו פוסק, כורת הברית, למברג תרנ"ג, נחל כרית ס"ק נו, דף קג ע"א-קד ע"א, ציין לדברי היש"ש שאינו מכסים את הדם [ראה בסמוך להלן], וכתב שכן משמע מהשו"ע שלא כתב לכסות את הדם, וכסיעתא לכך הביא את דברי הפדו"א שהמזבח נבנה על מקום הדם של מילתו של אברהם [ואף שהקשה רצ"ב אויערבך, פירוש נחל אשכול על 'האשכול', הלבדשטט תרכ"ח, הל' מילה, סי' לט, עמ' 131, הערה י, שדבר זה הוא, שכן איך יתכן שמל עצמו בירושלים ואחר כך הלך בתוך שלושה ימי מילה לאלוני ממרא שבחברון מרחק יום שלם אף שסכנה לצאת לדרך, מכל מקום יש ליישב שאכן נימול באלוני ממרא, אלא שהובא דמו אל הקודש במקום המזבח].

274 לגבי מנהג תימן, מצינו חילוקי דעות: ר' יחיא צאלח (מהרי"ץ), תכלאל – עץ חיים, ירושלים תשל"ט, דף שע ע"ב, כותב: "ונהגו לתת הערלה בעפר וטומנין אותה שם... וכתב רמ"א וכן רוקקים דם המציצה אל תוך

ר' יעקב ובנו ר' גרשום הגוזרים כותבים כי רק לאחר המציצה על המוהל לגמוע מהיין יחד עם הדם שבפיו ואח"כ זורק את שניהם יחד על המילה כדי למהר את הרפואה. מדבריהם אנו למדים כי את דם המציצה שבפיו אין צורך לירוק לעפר²⁷⁵.

ואילו ר' שלמה לוריא (מהרש"ל) שמביא את דברי הפדר"א שתיקנו לכסות את הערלה עם הדם בעפר, מודה כי יש לכסות את הדם בעפר, אלא שמסיק כי מה שאיננו נוהגים לכסות את הדם הוא משום שאי אפשר שלא יהיו כמה טיפות דם על הערלה, ודי בקבורת טיפות אלו יחד עם הערלה כדי להורות על עניין הקבורה²⁷⁶.

העפר ע"ש ב' יש מקומות. ובמקומינו לא נהגו כן, אלא מוצצין לתוך כלי שאין בו עפר, וכן נר' לפי הזהור שמיני דף מ"ג ומ"ד [=תוריע, דף מד ע"א] דלא דמי דם לערלה, וכן מוכח להדיא במדרש הגדול שחיבר רבינו אברהם בנו של הרמב"ם [=כבר נודע כי מחברו הוא ר' דוד מעדן, וכפי שהעיר גם בענף חיים שם] בפ' בלק בפ' מי מנה עפר יעקב ע"ש, אמנם בהערות ר' אברהם נדאף, ענף חיים שם, כתב: "ועתה נהגו לרוק דם המציצה אל תוך העפר כסב' רמ"א ז"ל", וכן כתב ר' יוסף צובירי, סדור כנסת הגדולה (תכלאל), א, תל-אביב-יפו תשל"ו, סדר המילה וברכותיה, עמ' תרסח: "כן מכינים ביום המילה תחבושות למילה וצלחת מלאה עפר שהמוהל נותן בו הערלה ופולט לתוכו דם המציצה" (ושוב בספרו, ויצבור יוסף בר, ח"ד, ירושלים תש"ס, פ"ו, ס"א, עמ' כב), וכך אנו מוצאים גם אצל ר"י קאפח, הליכות תימן – חיי היהודים בצנעא ובנותיה, ירושלים תשס"ב, עמ' 227: "נותן את הערלה לתוך העפר, פורע ומוצץ בפה; כל פעם שהוא מוצץ, לוגם בפיו ערק נקי [בהערה 37 הוא מבאר בשם סבו כי מטרת הערק החריף לשחק מחלה דלקתית שעלולה להיות בפי המוהל] ומוצץ ופולט לתוך החול שבו הונחה הערלה, ושוב לוגם ומוצץ ופולט שלש פעמים". וראה דברי ר' יצחק רצאבי, שלחן ערוך המקוצר, יו"ד ב, בני ברק תש"ס, ס' קנט, עיני יצחק אות לח, עמ' י-יב שעמד על חלק מהנ"ל וביאר את הוכחת ר"צ ממדרש הגדול אף ששם מפורש גם על הדם, וכתב לחלק בין הדם היוצא עם הערלה בשעת המילה לבין דם המציצה, ופירש כן אף בדברי המהרי"ל שאכן לכל הדעות דם המילה עצמו מקומו בעפר, וכל חילוקי המנהגים נוגעים רק לדם המציצה, אמנם העיר שלדברי הרמ"א בשו"ע ובדרכי משה ובייחוד לדברי הגר"א עולה כי אין לחלק בין שני הדמים. [וראה מ' גברא, מחקרים בסידורי תימן, בני ברק תש"ע, ב, עמ' 444 שהעתיק את דברי ר"י צאלח בדילוגים, ובמחילה, טעה בכך שהבין שמה שכותב ר"צ שבמקומינו לא נוהגים כן היינו על נתינת הערלה בחול, אך בדבריו שחילק בין דם לערלה ברור ומבאר שכונתו רק על הדם, וכפי שמעיר לעומתו ר"א נדאף, וכמו שהוא עצמו כתב, שם, עמ' 418: "ונותנים הערלה בעפר... וגם דם המציצה רוקק לתוך העפר, ומהר"א אלנדר כתב שכך נהגו, אף שמהרי"ץ כתב שלא נהגו כן במקומנו אלא לירוק דם המציצה לתוך כלי שאין בו עפר". ואולי מכאן הגיע למסקנתו גם ש' גרידי, ממנהגי יהדות תימן, בתוך: ילקוט מנהגים, א' וסרטייל (עורך), עמ' 351, שכתב: "טמינת הערלה בעפר שהיתה נהוגה בתימן, בטלה בארץ ישראל", אך האמת היא שעד לימינו אנו נוהגים בני תימן להשליך הערלה בעפר וכדברי ר' יצחק רצאבי הנ"ל, וכפי שכתב לי אף במכתב מתאריך כ"ח כסלו תשע"ו, ע"י ר"ש יגאלין.

275 כללי המילה לר' יעקב הגוזר, בתוך: זכרון ברית לראשונים, מהד' י' גלסברג, ברלין תהנ"ב, עמ' 21: "אחר המציצה גומע גמיעה מן היין עם הדם שבפיו וממהר וזורק מפיו שניהם; היין והדם על המילה כי היכי שממהר הרפואה", וכע"ז בכללי המילה לר' גרשום בנו, שם, עמ' 116. מאידך, למרות סתימתם, יתכן שלאחר מכן יש לקבור את הדם, ויש לציין לדברי ר' יעקב הגוזר, שם, עמ' 16: "אחר שחתך הערלה, ימהר ויזורק הערלה והסכין אל תוך הכלי של חול ועפר", ואפשר שמה שצריך שהסכין יהיה מוטל בעפר הוא רק עד שיסיר מעליו את הדם, אך בסכין מצד עצמו אין עניין לעפר.

276 ים של שלמה, יבמות פ"ח, ס' ד. דבריו יובאו במאמר אודות טעמי המנהג.

הטפה לפי התינוק מכוס המציצה

כתב ר' יחיאל מיכל עפשטיין:

יש מוהלים נוהגין כשאומרים: "בדמיך חיי", שטובלין האצבע בכוס של מציצה ומשימין האצבע בפי התינוק הנימול, אבל באמת מנהג טעות הוא, רק יטבול האצבע בכוס של ברכה... המציצה רמז על פי הסוד לסלק הערלה והקליפה מן התינוק, ואיך יתכן לחזור לשים מאותו הדם אח"כ לתוך פיו?²⁷⁷

אזהרה דומה מצויה גם בפנקס מוהל [מוהל בוך] מהשנים תקנ"א–תק"פ:

וכשמוהל מברך ברכת אשר קידש ידיד וכו' ירחץ תחלה ידיו ופיו מדם המילה ביין המציצה ואח"כ יברך הברכה בנקיות, והנותר מיין המציצה ישפוך לפני ארון הקודש על הארץ, והוא סוד גדול לסלק הערלה והקליפה מן התינוק, ומכ"ש שלא לטבול אצבע או שום דבר בכוס מציצה ולהשים בפי התינוק (הנימול) [הנימול], רק בכוס ברכה יטבול (אצבו) [אצבעו] שני פעמים כשאומר בדמיך חיי, וישים בפי התינוק²⁷⁸.

עקבות לכך שהיה מנהג להטיף לתינוק מיין המציצה ניתן למצוא בדברי ר' יהודה אריה ממודינא: "והמוהל מכלה את מעשהו ומוציץ בפיו ב' או ג' פעמים את הדם השותת מן הערלה ויורק אותו אל מזרק יין"²⁷⁹, ובהמשך דבריו: "ואומר הכתוב 'ואומר לך בדמיך חיי' בהטיפו על פי הילד מיין המזרק ששם ירק את הדם שמצץ מן המילה"²⁸⁰.

רחיצת הפנים בדם המילה

כבר הבאנו לעיל את דברי הגאונים: "אנשי מזרח מוהלין במים ונותנין על פניהם"²⁸¹. ובפירוט יתר: "אבל אנו רגילין במים שלוקין ובהן הדם ומיני בשמים שריחו נודף יפה יפה, ומוהלין את התינוק על המים שיפול דם מילה לתוך המים, ורוחצין בהם כל הנערים; כלומר: דם ברית שבין המקום לאברהם אבינו ע"ה"²⁸². בדומה לכך מביא ר' יעקב הגוזר: "במעשי הגאונים מצאתי: הקדמונים היו זורקין הערלה והדם בכלי שיש בו מים ובשמים, והציבור שהיו יוצאין מבית הכנסת היו נוטלין ידיהם ופניהם כדי לחבב המצוה"²⁸³. וכך העתיק בטור, יו"ד סי' רסה: "בני מזרח מוהלין על המים ונותנין על פניהם... ובישיבת רב כהן צדק במתא מחסיא, מנהג למול במים שלוקים... ורוחצין בהם כל הנועדים"²⁸⁴.

277 קיצור של"ה, זיטאמיר תרי"ד, מסכת חולין, עניני מילה, דף כז ע"א.

278 כת"י ניו יורק, ביהמ"ל 8853 (ס' 49368), דף 4א.

279 בספרו שלחן ערוך, ח"ד, וינה תרכ"ז, פ"ח סעי' ו, עמ' 101–102. הספר במקורו נכתב באיטלקית בשם 'ריטי' ומטרתו הייתה להציג בפני הנוצרים את מנהגי היהדות בצורה בהירה ושכלית. ראה 'דבר אל הקורא' שם, ואצל רנ"ש ליבאוויטש, רבי יהודה אריה מודינא, ניו יורק תרס"א ועוד רבים.

280 שם, סעי' ז.

281 שו"ת הגאונים, שערי צדק, ח"ג, שלוניקי תקנ"ב, שער ה, סי' י, דף כב ע"ב.

282 תשובת רב כהן צדק, שם סי' יא.

283 כללי מילה לר' יעקב הגוזר, בתוך: זכרון ברית לראשונים, מהד' י' גלסברג, ברלין תרנ"ב, עמ' 18–19.

284 ראה בטור הוצ' מכוון ירושלים שצוין כי כך הגרסה ברוב דפוסיו הטור, אך בדפוס שלוניקי: "הנולדים", ובכת"י פריז: "הנערים" כפי הנוסח בשו"ת הגאונים הנ"ל, וכן בעיטור (ש"ג הלכות מילה): "כל הנער".

במקורות הנ"ל אנו שומעים על מנהג הרחיצה במים שעליהם מלו, אך ב'דרש למילה' בכת"י מזמן הראשונים מתועד מנהג בו רחצו בדם המילה עצמו, וכך נכתב שם: "ולכך נהגו בקצת מקומות למשוך מדם המילה על פני הנערים, לומר, שזכות דם המילה יגן בעדם וישמרם <השם> יתברך מכל נגעים ומכל צרה וצוקה"²⁸⁵.

השאת דם המילה לפרסום המצוה ול'מזכרת' זכות

נאמר בפרקי דרבי אליעזר, פרק כט: "וביום שיצאו ישראל ממצרים, נמולו כולם מגדול ועד קטן... והיו לוקחים דם מילה ודם פסח והיו נותנים על משקוף בתייהן. וכשעבר הקב"ה לנגוף את מצרים, וראה את דם הברית ודם הפסח, נתמלא רחמים על ישראל, שנאמר (יחזקאל טז, ו): 'ואעבור עליך ואראך מתבוססת בדמיך, ואומר לך: בדמיך חיי, ואומר לך: בדמיך חיי'...". כבר ציינו לעיל כי בעקבות הפדר"א, תרגם יונתן בן עוזיאל על הפסוק (שמות יב, יג): "והיה הדם לכם לאות על הבתים אשר אתם שם, וראיתי את הדם ופסחתי עליכם" – "והיה דם נכסת פסחא וגזרת מהולתא מערב לכון למעבד מניה את על בתיא דאתון שרין תמן, ואחמי ית זכות דמא ואיחוס עליכון...". למדים אנו מדבריו כי את ההנהגה הנזכרת בפדר"א שנתנו אף מדם המילה על בתייהם, לא עשו בני ישראל מדעתם, אלא הדבר נכלל בציווי "והיה הדם לכם לאות", שיערבו את דם הפסח יחד עם דם המילה ויתנו מהם על הבתים לאות.

כך גם נאמר ב'דרש למילה' בכת"י מזמן הראשונים:

ולאחר שהטריחו לקנות צאן והכינו עצמם לצאת... אמר[ן] להן משה: לא (תאכלו) [תוכלו] לצאת, כי מלאכי חבלה יצאו בלילה, וצריכין אתם למול וליתן דם מילה ודם פסח על המשקוף ועל שתי המזוזות. "ופסח יי" וגו' (שמות יב, כג). ואם לא תעשו כן – ישלטו בהם. וכשראו כן, הוצרכו למול. וזהו שכתוב[ן] (שם פסוקים כב–כג): "ולקחתם אגודת אזור, וטבלתם בדם אשר בסף, והגעתם אל המשקוף ואל שתי המזוזות מן הדם אשר בסף, ואנ[ת]ם לא תצאו [איש] מפתח ביתו עד בקר. ועבר יי לנגוף את מצרים" וגו'. ולמה הוצרך שני פעמים לומר[ן]: "מן הדם אשר בסף". אלא, אלה הם שני דמים; 'דם פסח' ו'דם מילה'²⁸⁶.

בהתאם לדברי חז"ל על זכויות דם המילה וכיחוד לאור הנהגת בני ישראל במצרים, התפתחו במשך הדורות מנהגים שונים הנוגעים לדם המילה²⁸⁷:

285 פורסם במאמרי, 'דרש למילה לאחד מהראשונים', ירושון, לג (אלול תשע"ה), עמ' נח–סח, עפ"י דרשה בעילום שם ב'קובץ' כת"י לונדון מונטיפיורי 484 (ס' 6113) דפים 443–44, ושם ציינתי כי אפשר שהיו שינויים באופן המנהג במקומות השונים, ובאזור דרשן זה היו נוהגים לרחוץ את פני הנערים מדם המילה לבדו. ניתן גם לשער כי כוונתו "מדם המילה" היינו מהמים שמעורב בהם דם המילה.

286 'דרש למילה לאחד מהראשונים' הנ"ל בהערה הקודמת.

287 לעיל ציינתי גם לדברי ב' חדר, גירבה יהודית, ירושלים חש"ד, עמ' 116, לפיו נהגו בגרבה בדיוק כפי שנהגו ישראל במצרים: "ומי שזכה וקנה לקחת המגן מיד המוהל, אז לוקח בידו המגן ומראה לעם... ונותן מהדם על משקוף הבית ועל הילד".

פריסת מפה הספוגה בדם הברית

כתב ר' יעקב הגוזר: "ומביאין שם המפה שמקנח בו המוהל ידיו ופי המלוכלכים מן הדם. ומפני מה עשו תיקון זה שפורסין מפה על פתח בית הכנסת – מפי דודי הר"ר אפרים מבונא זצ"ל: אמרו חכמים: בזכות שני דמים יצאו בני ישראל ממצרים; דם פסח ודם מילה, וישראל לקחו הדם אשר בסף, ונתנו על משקוף בתייהם, לאות שלא יתן המשחית לבא אל בתייהם לנגוף ולפרסם הנס, לפיכך נותנין המפה על הפתח, להראות כמו כן אות לשם המילה, לפרסומי נסיון המצוה, שנאמר (בראשית יז, יא): 'והיה לאות [ברית] ביני וביניכם', וכן במוציא שם רע היו פורסין השמלה לפני בית דין, להראות אות ועדות לדם בתולי הנערה"²⁸⁸. בדומה לכך נזכר הדבר בקצרה אף במחזור ויטרי²⁸⁹. אפשר שיש לראות עדות מאוחרת למנהג זה במנהג יהדות לוב לתלות סדינים אדומים בברית המילה²⁹⁰.

דם המילה על פיו של התוקע בשופר

כתב ר' דוד הלוי בעל ה"ט"ז: "שמעתי שהגאון הרב מהר"ר פייוויש מקראקא ז"ל היה מל בראש השנה ולא קנח פיו אחר המילה, אלא בפה המלוכלך בדם מילה תקע בשופר, לערב מצות

288 כללי המילה לר' יעקב הגוזר, בתוך: זכרון ברית לראשונים, מהד' י' גלסברג, ברלין תרנ"ב, עמ' 61. וראה גם כללי המילה לר' גרשם ב"ר יעקב הגוזר, בתוך: י' גלסברג, שם, עמ' 131: "אחר המילה נוטל המוהל ידיו ומקנח פיו במפה התלויה על הפתח". משמע שהמפה תלויה עוד קודם הקינוח. לטענת אברהם גרוס, מנהג תליית המפה המוכתמת בדם, נעלם בסמוך להופעת עלילות הדם הנוצריות, ובשל חשש היהודים שתליית המפה תוביל לעלילות דם נוספות. ראה: A. Gross, 'The Blood Libel and the Blood of Circumcision: An Ashkenazic Custom That Disappeared in the Middle Ages', JQR, 86 (1995). וראה גם י' דויטש, 'בבריתו של אברהם אבינו: טקסי לידה יהודיים אצל מחברים נוצרים בעת החדשה המוקדמת', היסטוריה, 20 (תשס"ח), עמ' 63. הנני מודה לידידי ר' אהרן מושקוביץ על הפנייתו למאמר.

289 מחזור ויטרי, מהד' ר"ש הורוויץ, נירנברג תרפ"ג, ס' תקה, עמ' 626: "ומפוח מביאין שם שהמוהל מקנח בהן את ידיו לאחר שנטלם מדם ברית. ויש אומ' דסימן משתה הוא כל זמן שהמפה על הפתח". מביאורו השני אתה למד שכוונתו אף בתחילה שהמפות היו תלויות על הפתח. לעצם ביאורו השני, השווה ב"ב צג ע"ב: "עוד מנהג גדול היה בירושלים; מפה פרוסה על גבי הפתח, כל זמן שמפה פרוסה – אורחין נכנסין, נסתלקה המפה – אין האורחין נכנסין", וברש"י שם: "תקנה טובה היא לקבלת אורחין שידעו כי שם יאכלו וילכו שם לאכול", וראה תוס', סנהדרין לב ע"ב, ד"ה אור: "...מכאן נהגו להדליק נר במילה. ומה שנהגו לפרוש המפה על הפתח משום דאמר בריש המוכר פירות (ב"ב צג ע"ב): 'מנהג גדול היה בירושלים; כל זמן שהמפה פרוסה על הפתח אורחין נכנסין'".

290 ראה יהדות לוב (ספר קהילה), תל אביב תשי"ט, עמ' 386; ראו אדארי, השומר אמת, תל אביב תשל"ו, עמ' קנח; ראו ששאקי, היכל עבודת השם, שער הברית והפדיון, פ"י סע"ב, בני ברק תשמ"ו, עמ' קיד; ראו זמרה, פ' וזאין ופ' תייר (עורכים), הוצאת ועד קהלות לוב בישראל, תל אביב תשל"ב, עמ' 134 שהעידו על מנהג לקשט את החדר במפות אדומות [או משי מוזהב], אלא שאלו קישרו זאת לדברי הגמ', בהערה לעיל, לגבי תליית מפה להיכר על המשתה, ואף יש מהם שכתבו שהמנהג הוא מימי האנוסים שפחדו למול לפי דיני ישראל, ותלו מפות אלו בחוץ למען ידעו כי מתקיימת ברית בבית זה, והעדיפות לצבע אדום היא משום רמז לדם הברית, אך לאור הנ"ל יתכן שמדובר בהשתלשלות ונדידה של המנהג האשכנזי, והמפה האדומה היא "מהדורה מודרנית" למפה שהייתה מלוכלכת בדם הברית.

מילה בשופר²⁹¹.

לעומתו, כתב ר' יחזקאל לנדא בעל ה'נודע ביהודה': "ול"נ אין לעשות כן, כי יש לחוש שישאר דם אחר שיתביש בפי השופר ולא עדיף מצפהו זה במקום הנחת פה, וכן אם יבוא מעט דם לתוך השופר ויתביש, כי דם יבש יש בו ממש וחוצץ"²⁹². עוד תמהו על הנהגת הר"ר פייביש מקראקא מדברי הרמ"א (יו"ד סי' רסה סעי' א) שהמיהל ירחץ פיו וידיו משום כבוד ברכת המילה, ואם כן איך יתכן לברך ברכות התקיעה ושאר ברכות בעוד דם המילה על פיו²⁹³.

במיוחד מסתייג מהמנהג וחולק עליו רבי אהרן וורמסר אב"ד מיץ, וכך הוא כותב: נראה מאן דלא עבד הכי – עדיף, שהוא בזיון לכלוך שופר, דהא דם גופא אינו המצוה, רק חתוך הערלה, דגם באינו ירוק ומל ולא יצא דם, יצא, כשוחט ולא יצא דם, אף דבטל מצות כסוי. אף דנקט "הטפת דם ברית", אורחא דמלתא דלא שכיח כלל בלא דם, גם בבמה, וסתם מטיף דם מסיר משהו מן העטרה הוי חיתוך... וגם יש לחוש בצבע שאסור בשופר כמ"ש הטור וש"ע"²⁹⁴.

אמנם יש שהסתייגו מחומרת הדגול מרבבה מכמה צדדים:

א. ר' יעקב חגיז נשאל לגבי מיהל שדם המילה שעל ידי התביש, כיצד יטול ידי ויכיל. והשיב עפ"י דברי הגמ' בזבחים (לה ע"א): "שבח הוא לבני אהרן שיהלכו עד ארכובותיהן בדם". מדברי הגמרא ניתן ללמוד אף לגבי מיהל, ששבח הוא לו שיהיו ידי צבועות בדם המילה, ומאחר שחביב עליו דם המילה, שוב אינו מקפיד עליו ואינו חוצץ²⁹⁵. ועפ"י סברא זו כתבו ר' אריה יהודה לייב תאומים²⁹⁶, ר' שלמה קלוגר²⁹⁷, ר' יוסף שאול נתנון²⁹⁸ ור' עזריאל הילדסהיימר²⁹⁹, שאף כאן שהדם הוא לח ואף שבח הוא למיהל בדם זה כי רוצה לערבו עם השופר, על כן אינו חוצץ³⁰⁰.

291 א"ח, סי' תקפד, סק"ב. אודות ר' משולם פייבוש אב"ד קרקא, ראה ר' ישכר בעריש ווייס, 'יומא דנשמתא', עלון עלים לתרופה (יו"ל ע"י מכון 'אור הצפון' דחסידי בעלזא – אנטווערפן), גיליונות א'לד–א'לה, יב–כו תשרי תשע"ז.

292 דגול מרבבה, שם. וראה ר' שלמה דרימר, שו"ת בית שלמה, ירושלים תשס"ו, א"ח, סי' קו, כרך ב, עמ' רכו, שצידד כדבריו.

293 מאידך, ראה ריטב"א שבת קלז ע"ב: "המברך אומר בא"י אמ"ה אשר קדש ידיד מבטן. [משמע שאין המיהל מברך] אלא אחר מברך, ואפשר שהטעם הוא משום דפיו מלוכלך בדם, אבל בזמן הזה אין נוהגין [כן], שאותו דם לאו מלוכלך הוא, אלא המל נוטל את ידי ומברך".

294 מאורי אור, ה, מ"ץ תקפ"ב, עוד למועד, דף צד ע"ב. על אישיותו הרבגונית שגורה שתי עמדות; בעד ונגד, ראה י"ש שפיגל, 'על היחס לחיבוריו של ר' אהרן וירמש', ירושתנו, ג (תשס"ט), עמ' רסט–שד.

295 שו"ת הלכות קטנות, ח"א, סי' כ.

296 גור אריה יהודא, א, זאלקווא תקפ"ז, סי' מג, דף טו ע"א.

297 שנות חיים, למברג תרט"ז, סי' שכה, דף צד ע"ב.

298 שואל ומשיב, תניינא, לבוב תר"ן, ח"ג סי' קח, דף מב ע"ב.

299 שו"ת, ח"א, תל אביב תשכ"ט, א"ח, סי' צב אות א, עמ' פז.

300 חלק מהפוסקים הנזכרים דנו בדברי ההלכות קטנות ביחס להשגת השבות יעקב, סי' מט, מדברי הגמרא

ב. השערי תשובה (ס"ק ד) כתב על דברי הדגול מרבבה שנראה שמכיוון שאין ממשות דם בפה אלא לכלוך בלבד, אם כן אין בו בכדי לזוב לתוך השופר, ולגבי מה שמתלכלך פה השופר בלכלוך הדם שבפה, אין בזה משום חציצה אף אם מתאדם קצת מלכלוך הדם, משום ש"חזותא לאו מלתא הוא", ואף הלכלוך הזה אינו מתייבש כי מתלכלך פה התוקע ובכלות התקיעות מקנח היטב ודיו³⁰¹.

ג. ר' אברהם דוד וואהרמן מבוטשאטש צידד שמא הדם דינו רק כרוק שמצוי אצל רוב התוקעים שמרטיבים את שפתייהם במעט רוק ואם כן אינו חציצה, ושמא אף אינו דומה ל'צפהו זהב', שכן ברוב פעמים אין הדם מהפה נדבק על השופר. ועל כן כתב שנראה על צד היותר טוב שדי בנגיעה בעלמא לצורך רמז התעוררות הרחמים כמנהג הגדולים בזה, ודי בכך אפילו אם אינו ממש בשעת התקיעה³⁰².

ד. ר' אברהם דוד הורביץ מציין נקודה נוספת, שהלוא עיקר מצות המציצה מתקיים באמצע הפה שכן רק כך ביכלתו למצוץ את הדם מהמקומות הרחוקים וכמבואר בשו"ע (יו"ד סי' רסד סעי' ג), ואילו לגבי התקיעה בשופר, כתב הרמ"א (או"ח סי' תקפה סעי' ב) שטוב לתקוע בצד ימין של פיו³⁰³, ואם כן אין התקיעה במקום המציצה כלל, וזהו דיוק דברי הט"ז שר' פייבוש תקע "בפה המלוכלך בדם" ולא "במקום המלוכלך בדם", ודי בכך ששניהם בפה בכדי לערב מילה בשופר³⁰⁴.

לענין מעשה, וכדי לצאת ידי דעת החולקים על הנהגת ר' פייבוש, הוצעו כמה פתרונות: המטה אפרים (סעי' כז), ר' עזריאל הילדסהיימר³⁰⁵ והמשנה ברורה (ס"ק יב) כתבו עפ"י דברי הרמ"א שהמוהל ירחץ פיו משום כבוד הברכה, שאף כאן יש להקפיד לרחוץ את הדם שעל פיו מבחוץ ואף ירחץ ידיו, ולצורך הסגולה די בדם אשר בתוך הפה שאינו נראה בחוץ³⁰⁶; ר' אברהם דוד וואהרמן (הנ"ל) מציע להיפך, שהמקום שמניח את השופר בפיו יהיה נקי מדם, ואילו את הדם שעל שפתיו מבחוץ לא ינקה, וכך בזמן התקיעה לא יגע השופר בדם, ורק בדרך

(פסחים סה ע"ב) שאף לאחר שהעמידה ששבת הוא לבני אהרן הקשתה שהרי חוצץ, ויישבו דבריו עפ"י תירוצו הגמרא שעכ"פ בדבר לח אינו חוצץ, וראה גם שיווי טהרה, יו"ד, קצח ס"ק נב; ר' יוסף ארוואץ, הוד יוסף, א, ירושלים תר"ע, ליקוטים אות יג, דף קמא.

301 בהתייחסו לדברי הרמ"א ביו"ד שיש לרחוץ ידיו ופיו, כותב השערי תשובה שר' פייבוש לא הקפיד על זה, וכתב ר' יעקב חיים סופר, כף החיים, או"ח, תקפה ס"ק כט, שדווקא בקינוח פיו לא הקפיד, אבל את ידיו רחץ כדי לברך בנקיות. וראה עוד: ר' צבי זאב ראצקער, זרע אברהם, קראקא תרנ"א, סי' תקפד, דף סח ע"ב ואילך, שדן בדברי השערי תשובה.

302 אשל אברהם, שם.

303 אמנם ראה לבוש, שם, שעל פי קבלה טוב יותר בשמאל, ואכמ"ל.

304 קנין תורה בהלכה, ח"ו, ירושלים תשנ"ו, או"ח, סי' לד ב, עמ' מה-מו, וראה שם עוד שהאריך בדברים.

305 שו"ת, ח"א, תל אביב תשכ"ט, או"ח, סי' צב אות א, עמ' פז, בתשובה לשאלת ר' יהודה אסאד.

306 וראה מטה אפרים שם שנוטה להקל יותר למרות דברי הרמ"א, משום שלצורך עניין זה של עירוב מצות מילה בשופר, אין מקפידים כ"כ על הנקיות.

הולכת השופר לפיו יגע בדם שעל שפתיו מבחוץ שלא במקום התקיעה; ר' יעקב חיים סופר כותב שצריך שלא תהיה ממשות בדם שעל הפה, ורק מעט מזעיר, באופן שאין בו ללכלך דבר אחר, וכך אינו חוצץ³⁰⁷.

בגודל חשיבות מנהג זה, ניתן ללמוד ממנהגם של כמה צדיקים, שאף שלא מלו, אך השתדלו לזכות במצות המציצה, כדי שבשעה שיתקעו, יהיה דם על פיהם³⁰⁸.

דם הברית על ידי הכהן ב'ברכת כהנים'

ר' שלמה ממעזריטש (תלמיד מהרש"ל ולבוש) מאריך בסגולת המילה כזיכרון לפני ה', ובין דבריו הוא מספר:

ומפי השמועה שמעתי, באחד שהיה כהן ומוהל וזקן ונשוא פנים ומופלג בחכמה ובחסידות, ונודמנה לו מילה ביום כפור. מה עשה אותו חסיד – רחץ היטב את ידיו קודם שמל, וכיוון ברחיצה זו גם לנשיאת כפיים, ולא השיח דעתו מהם עד עלותו לדוכן כדי שלא יצטרך רחיצה שנית, ומל. והיו ידיו אמונה בלכלוך דם ברית; לא שטף ידיו במים כדי שלא להעביר הלכלוך של דם ברית, וכן עלה לדוכן ונשא כפיו פרושות השמים. ושבתוהו כל גדולי הקהילה הקדושה בדבר זה, והעידו שהיתה ת"ל [תהלה לקל] אותה שנה שנת אוסם שנת ברכה. וכן בנדון דידן מן הראוי היה לנהוג כך כמו שזכרתי...³⁰⁹.

הדם שעל ה'ווימפל'

רב"ש המבורגר מאריך בתיאור ה'ווימפל' – המטפחת שמשמשת כחיתול לצורך המילה, כשלאחר המילה עושים ממנה חגורה לספר התורה. בין הדברים הוא דן בכיבוס המפה מכתמי הברית, כשתחילה הוא מביא את דברי המהרי"ל:

ומהרי"ל היה סנדק לתינוק, וכשהיה נימול לא היה שם מפה ללפף בה רגלי התינוק

307 כף החיים, או"ח, תקפה ס"ק כט.

308 ראה רא"א זיס, מנהגי קומרנא, תל אביב תשכ"ה, אות קיב, עמ' כט: "בראש השנה... והרבי היה המוצץ ואחר כך היה תוקע בשופר כשדם המילה על שפתיו"; ר' גבריאל צינגער, נטעי גבריאל, ראש השנה, ירושלים תשס"א, פרק מא הערה י, עמ' רצד: "וראיתי פעם אצל כ"ק אדמו"ר מסאטמאר זצ"ל שהיה מנהגו במילה בר"ה לעשות המציצה כיון שהוא היה התוקע, ופ"א המוהל לא ידע מזה ועשה המציצה, אז נגע בפיו במילה אח"כ לקיים עכ"פ מעין מציצה".

309 מזבח הזהב, מהר"ר גנזי קודש, אשדוד תש"ס, שער יב, עמ' קיח. את המעשה מעתיק גם ר' יאיר חיים בכרך, מקור חיים, ח"ב, ירושלים תשד"מ, ס' תרכא סע' ד, עמ' שי–שיא. מעשה דומה מתקופתו מביא ר' שלמה זלמינא וינברג, ימי שמחה, ירושלים תשע"ו, עמ' עג: "כשהיה הפני מנחם זצ"ל עדיין ראש ישיבת שפת אמת, נערכה ברית מילה בראש השנה, והראש ישיבה קיבל כיבוד והתלככה לו הטלית מדם הך הנימול. במוצאי החג עלה בעל הברית לבקש סליחה על הנזק שנגרם לטליתו. ענה לו הראש ישיבה: סליחה אתה מבקש? ! דע לך, שלא רק הטלית היתה מלוכלכת מהדם אלא גם היד שלי, והשארתי בכוונה את הדם בתפילה, להראות לה' את זכות דם הברית. אם כן, אתה סייעת לי לזכות בדין ואני צריך להודות לך [מפי הרבי מטאלנא שליט"א]."

כמו שרגיל אחר המילה שלא יתקלקל. וצוה מהר"י סג"ל ליטול מפה שגוללין בה ס"ת, ואמר שגם יריעה דס"ת גופה מותר ללפף בה מפני פיקוח נפש אם לא היה שם דבר אחר, ואמר דיטירו המפה אח"כ ולהחזירה לבית הכנסת...³¹⁰.

אמנם לעומת דברי מהר"ל, מציין רב"ש המבורגר, כי דווקא כתמי דם מילה נחשבו למקודשים ובקהילות שונות נמנעו מלכבסם, וכך מעיד ר' יוסף יוזפא שמש על מנהג וורמיישא: "ואין מכבסין פה שום ווימפל לעולם, מפני דם המילה שבתוכה"³¹¹. מקור משנת תרנ"ז מעיד כי בקהילות שונות נותרו ווימפלים רבים עם כתמי דם ברית מילה. כמו"כ, שליח ארגונים יהודיים אשר סייר ברחבי גרמניה אחר השואה גילה מאות ווימפלים שרובם מוכתמים בכתמי דם, וכפי הנראה נהגו בקהילות רבות כמנהג וורמיישא שלא לכבס את דם המילה. בקאסל, שהייתה אחת מקהילות אלו, נהגו להותיר רק כתמי דם קטנים שאינם מקלקלים את מראה הווימפל. בעלזאס נהגו שלא לכבס את כתמי הדם אלא להשתמש בהם כחלק מהציורים, דבר שהיה קל במיוחד במפות צבועות ולא רקומות, כפי שהיו רוב המפות בעלזאס. מאידך, יש שנהגו לכבס את החיתול כליל מדם הברית ואחר כך להתקין ממנו ווימפל³¹².

דם המילה כסגולה לעצירת הדם

בכת"י מאשכנז המתוארך למאה ה"ז, מופיעות כמה סגולות להעמיד את דם המילה, ביניהם נכתב: ע"א [=עוד אחר]: קח מן הדם וכתוב במצחו אלו השמות אנפיל"ה בודני"ם"³¹³. ובהמשך נכתב: "עוד אחרת להעמיד הדם; קח מן הדם וכתוב במצחו זה השם בק"ם והוא שם

310 מהר"ל, מנהגים, הלכות פורים, סי' יא, מהדר' רש"י שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' תכו. מופיע גם במהר"ל, שם, הלכות מילה, סי' כד, עמ' תפח-תפט.

311 מנהגים דק"ק וורמיישא, עם מקורות וביאורים ע"י רב"ש המבורגר, ירושלים תשנ"ב, מנהג יולדות לזכר ולנקבה, ב, עמ' קסד.

312 שרשי מנהגי אשכנז, ב, בני ברק תש"ס, עמ' 575. לגבי אלו שנהגו לכבס את החיתול מהכתמים, מציין רב"ש שכנראה אלה לא נקטו בסברה הנזכרת שראוי לערב מצות המילה במפה, וניתן להבין את מנהגם לאור ההסתייגות שהעלה רבי אהרן וורמסר לגבי השופר, ראה לעיל, סמוך להערה 294. השווה גם למנהג תימן המוזכר אצל ח' צדוק, באהלי תימן, תל אביב תשמ"א, עמ' 35: "...האורח הסנדק, הביע את פליאתו והודעויותו למראה הכרית שעל כסא אליהו הנביא, המוכתמת כולה מטיפות דם הברית שניתנו עליה במשך הזמן, והרב יחיא יצחק הלוי, שעמד לידו הסביר לו בלשון הקודש, כי כוונתו אין מכבסים ואין מכסים את הכרית, לקיים את הכתוב בנביאים: 'ואעבור עליך ואראך מתבוססת בדמייך, ואומר לך בדמייך חיי' וכו'..."

313 כת"י ירושלים 28° 3182 (ס' B499), דף 34א. אודות כת"י זה ראה א' באומגרטן, "כך אומרות המילדות החכמות": מיילדות ומיילדות באשכנז במאה הי"ג, ציון סה"א (תש"ס), עמ' 52–53, 67 [נחשם הערה 1]. והשווה: ר' אליהו הכהן מאזמיר, מדרש תלפיות, למברג תרל"ה, אות ד, ענף דם, דף צה ע"א: "להעמיד הדם היוצא מנחיריו, ואלין כתוב בדמו על מצחו ואמור שבעה פעמים משביע אני עליך סיונו"א הדת"א בשם ח"י ח"י י"ה יהוה צבאו"ת שהשביע יהושע את השמש ועמד, כך תעמוד הדם הזה מפלוני בן פלוני א' א' א' ס' ס' ס' מכ"י. לדם היוצא כתוב במצח האיש בירוניק"ש ולאשה בירוניקיש"ה ויעצור, בדק ומנוסה מכ"י; וכן ר' שבתי ליפשיץ, סגולות ישראל, מונקאטש תרס"ה, דף כא ע"א, אותיות כ–כא.

של שד"י בא"ת ב"ש"³¹⁴. ובדומה לכך כותב ר' צבי אלימלך שפירא מדינוב: "תדע, קבלת ראשונים השם במ"ק. סגולה להעמיד דם מילה. היינו ליקח מן הדם ולרשום אלו האותיות על מצח הילד הנימול"³¹⁵.

ב'קובץ' ענייני מילה בכת"י אשכנזי המתוארך למאה ה"ח ישנו רישום מטושטש מה: "כתוב עם הקש הדם על מצח התינוק...", לאחר מכן ישנו רישום שלא הצלחתי לפענחו [אולי: "הומרש הדם", לאמור: הדם נקשר]³¹⁶.

ר' רפאל אוחנא מציג סגולה דומה: "לעצור דם מילה או החוטם... או יקח מן הדם עצמו וישרפנו לאפר וישים אותו אפר על החוטם או על המילה ויעיל"³¹⁷. ובלשונו של ר' יהושע יונתן רובינשטיין: "לעצור דם מילה או הנוזל מנחיריו או דם מכה, ישרה בדם שלו כשהוא חם צמר גפן שרוף או ספוג הארץ והניחיהו על המכה או בנחירים, ואם תיבש דם האדם בתנור ותכתוש לעפר, יעיל לעצור דם הן אם ישתה או יחבישנו בחוץ"³¹⁸.

הבטה על דם המילה וסגולה לעקריות

במהלך הדורות אנו מוצאים כמה וכמה מנהגים המתייחסים לסגולת דם המילה; בג'רבה לאחר המילה מראים לקהל את הדם שעל המגן, ואומרים: "ואומר לך בדמין חיי" וגו'³¹⁹. בכורדיסטאן אנו מוצאים כי המוהל מראה לנוכחים חתיכת צמר גפן ספוגה בדם³²⁰. מקור נוסף מכורדיסטאן מספר כי המוהל מראה את ידיו המגואלות בדם והאיש המחזיק את הנימול אומר: "הרי הדם!", והיו אומרים כי ראיית הדם היא סגולה למחילת עוונות ולפקידת עקריות, כך גם המים בהם רוחץ המוהל את ידיו או הפשתן שבו כורכים את הפצע יש בהם רפואה לעקריות³²¹.

314 דף 334. השם בק"ם בחילוף אתב"ש הוא שד"י ומצוי רבות בכתבי הראשונים מאשכנז, שהסכו זאת בעיקר על סופי התיבות של שמות האבות, ראה ר' אלעזר מגרמיזא, סודי רזי, א, עמ' ג; פירוש רבינו אפרים, בלק, מכתבה אשכנזית, עמ' קט; פירוש הרוקח לתורה, לך לך, עמ' קמט; ר' אברהם בר' עזריאל, ערוגת הבשם, א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 227; שם, ג, ירושלים תשכ"ג, עמ' 37, 151, וראה עוד מה שצ"י ר' יעקב ישראל סטל, דרשה לברית מילה לתלמיד רבינו יהודה החסיד, ירושתנו, ד (תש"ע), עמ' ס, הערה 89. תודתי לר' לוי יצחק חריטן על עזרתו.

315 דברים נחמדים, הגהות על הספר דבש לפי של החיד"א, ירושלים תשי"ז, עמ' כח.
316 כת"י פילדלפיה, האוניברסיטה PHIL UP 32A (ס' 39839), כתיבה אשכנזית מתוארכת למאה ה"ח, דף 113 ב.
317 מראה הילדים, ירושלים תשל"ח, מערכת ד, אות יד, דף ל ע"א, ושם באות י, הביא מהמדרש תלפיות לגבי דם החוטם הנזכר בהערה לעיל. סגולה זו מובאת גם אצל ר' ראובן בן אברהם, ספר הסגולות, מונקאטש תרס"ו, אות פא, דף יט ע"א.

318 זכרון יעקב יוסף, ירושלים תר"צ, מערכת ע, דף צו ע"ב. וכך גם בספר רפואות, וויצען תרפ"ו, אות לג, דף יא ע"א.
319 ב' חדר, ג'רבה יהודית, ירושלים חש"ד, עמ' 116; ר' כאלפון משה הכהן, ברית כהונה א, מנהגי ג'רבה (בתוך: קובץ מנהגי תוניסיה), בני ברק תשנ"ח, מערכת מ, ס"י יח, עמ' רעז; ש' חדר, ממנהגי יהדות ג'רבה, בתוך: ילקוט מנהגים, א' וסרטייל (עורך), פ"ד סעי' ב, 6, ירושלים תשל"ז, עמ' 329-330.
320 י' עמדי, ממנהגי יהדות כורדיסטאן, בתוך: ילקוט מנהגים, א' וסרטייל (עורך), פ"ב סעי' 8, ירושלים תשל"ז, עמ' 210.

321 א' בראור, מילה וילדות אצל יהודי כורדיסטאן, עדות, שנה א, א, ירושלים תש"ו, עמ' 133, ובשניונים לא משמעותיים בדברי אותו כותב בספר יהודי כורדיסטאן, ר' פטאי (עורך), ירושלים תש"ח, עמ' 140. אעתיק חלק מדבריו: "... בשעה שהנשים מביטות אל הדם, הן אומרות זו לזו: '... אם ירצה השם, יהא לך בן נמול בעוד

מקור נוסף מספר על מנהג להשאיר את דם המילה על הסכין עד למילה הבאה, וסגולה היא לנשים עקרות להסתכל בדם זה³²². ואילו בברית מילה גרוזיני נפנוף הדם שעל פיסת צמר גפן בפומבי מהווה אקט ההופך את הנימול מגוי לישראל³²³. קרוב למנהגים אלו נהגו בתלמסאן לשפוך את דם המילה והמציצה לפני פתח בית הכנסת כשכל הבא לביהכ"נ ורואה את הדם, אומר את הפסוק: "ואומר לך בדמיך" וגו'³²⁴.

דם המילה כסגולה לעצירת מגפה וירידת גשמים

בקהלות יהודיות במרכז מרוקו רווחה האמונה כי דם המילה בכחו לפעול ישועות, כך מסופר ביומן העיר פאס שבמגפה שארעה בעיר בשנת תרס"ב, עשו ברית מילה ברחוב העיר – "...וקראנו הפסוק (במדבר יז טו): 'וישב אהרן אל משה אל פתח אהל מועד והמגפה נעצרה', והתזנו מדם המילה על המזוזות פתח המלאח [=הרובע היהודי], והלכנו לבית הקברות... והתזנו על המזוזה פתח בית הקברות מדם המילה, וכל זה על פי חלום שחלם כמוהר"ר מתתיהו סירירו... ואמרו לו בחלום שהטעם להתזות דם המילה על מזוזות שערי המלאח ושערי בית הקברות הוא על פי הפסוק (שם פסוק יג): 'ויעמוד בין המתים ובין החיים ותעצר המגפה', ואילו על מנהג קהלת צ'פרו שבמרוקו, מסופר: "בשנת בצורת, עושים את טקס הברית בבית הכנסת ומעלים אחר כך את הבגד המוכתם בכתמי דם הברית לקברו של ר' יצחק דלמילה' הקבור בעלייה להר, ומתפללים על קברו"³²⁵. בדומה לכך מסופר על רבי יהודה בן עטר שבעת עצירת גשמים נטל עמו כוס שבה דם ברית והתפלל "הבט לברית"³²⁶.

תשעה חדשים. גם המים, שבהם רוחץ המוהל את ידיו נחשבים לרפואה נגד עקרות. הנשים מתרחצות במים אלו, ואפילו שותות מהם. גם הפשתן שבו כורכים את הפצע נחשב לתרופה נגד עקרות והנשים מתעשנות בו".
322 ר' אברהם הכהן, ברית אברהם הכהן, ברוקלין תשנ"ד, נחל השביעי, סעי' ז, עמ' קסג, שם הוא מתייחס לדברי היעב"ץ שכתב לגבי ההנהגה עם הסכין בשבת: "נ"ל שאסור לקנחו מן הדם", וכתב: "גם בחול יש מנהג להניח דם המילה על הסכין, ולא לקנחו עד שימולו בו שנית. ושמעתי שבדרך סגולה יש לנשים עקרות להסתכל בדם הברית הנשאר על הסכין". ראה גם: רי"י רובינשטיין, זכרון יעקב יוסף, ירושלים תר"צ, מערכת ה, דף לח ע"א: "אשה שאינה יכולה להתעבר, תביט על הסכין של המילה אחר המילה".

323 י' עילם, סקר אנתרופולוגי של הקהילה הגרוזינית באשקלון, ירושלים 1974, עמ' 46.
324 ר' דוד אבן כליפא, שו"ת דרכי דוד, ירושלים תש"מ, יו"ד סי' יב, עמ' ר: "וראיתי כתוב במנהגי תלמסאן יע"א שנהגו לשפוך או להשליך דם המילה והמציצה לפני פתח בית הכנסת... בלי ספק מנהג טוב".

325 על מנהג פאס ראה ר"ד עובדיה, פאס וחכמה, א, ירושלים תשל"ט, עמ' 197–198, וראה גם א"א שמש, חומרי מרפא בספרות היהודית של ימי הביניים והעת החדשה: פרמקולוגיה, היסטוריה והלכה, רמת גן תשע"ג, עמ' 74. אודות מנהג צ'פרו ראה ר"ד עובדיה, קהלת צפרו, ג, ירושלים תשל"ו, פ"ח, עמ' 87. וראה עוד אצל הנ"ל, קהלת צפרו, ד, ירושלים תשמ"ה, עמ' צז שר' יצחק הכהן דל-מילה היה מוהל חסידי וקדוש, ובזמן עצירת גשמים היו משתטחים על קברו ושוחטים עליו מטפחת הספוגה מדם הברית, יושבים סביב הקבר ואומרים תהלים.

326 ראה ר"א כלפון, מעשה צדיקים, סי' קמז, מהד' א' רביב, תלמים תשס"ט, עמ' שח: "ופעם אחת היתה במערב עצירת גשמים קשה, ויום אחד היתה ברית מילה בבית הכנסת, והלך הרב ז"ל לשם, וצוה למוהל להטיף דם ברית בכוס, וכן עשה, ולקח הרב הכוס בידו ואמר 'אל מלך יושב' וכו' בצירוף הקהל, ונשא עיניו לשמים ואמר בקול רם – 'הבט לברית', ותכף ומיד נתקדו השמים בעבים וירדו גשמי רצון ברכה ונרבה זיע"א". מובא גם אצל ר"י הכהן טנוגי, תולדות חכמי תונס, בני ברק תשמ"ח, עמ' קסג.

ט. קיום מנהגי הערלה והדם בשבת

עד כה עסקנו במנהג הרגיל בימות החול, אך משבאה שבת, מתעוררים מספר נידונים לגבי קיום המנהג. נסדר את הדברים לפי הנושאים ההלכתיים כפי שנידונו בדברי הפוסקים: א. הבאת עפר לצורך הערלה והדם. ב. טלטול הערלה לצורך קבורתה [או לצורך הפיכתה]. ג. יריקת דם המציצה לעפר.

א. הבאת עפר

כפי שכבר הובא לעיל, ביחס למנהג למול על העפר, נכתב בתשובות הגאונים כך: "ושאלו מקמי רב יהודאי: מהו למול על גבי עפר. – ואמר: שפיר דמי. ובלבד שלא יעשה כן בשבת; גזירה שמא יביא עפר מבחוץ"³²⁷. הטור (יו"ד, סי' רסה) אמנם מביא את הדברים בלשון זה: "איתשל מקמי רב יהודאי גאון מהו למימהל... שלא יעשה כן בשבת, שלא יביא עפר מהחוץ", אך הבית יוסף מציין לאלתר ללשון העיטור (שער ג', הל' מילה, דף נ ע"ב) שהבהיר את דברי רב יהודאי: "גזירה שמא יביא עפר מבחוץ", וכפי הנוסח בתשובות הגאונים הנ"ל.

אין כאן חילוק לשוני גרידא, כי אם נפקותא הלכתית מהותית. פשטות הדברים מורה כי בשבת אין למול על העפר [=ולמנהגנו – להטמין את הערלה בעפר], גזירה שמא יביא עפר מבחוץ לצורך כך. אמנם כתב הבית יוסף שכוונת רב יהודאי היא שלא יביא עפר מן החוץ למול עליו, שהרי אסור לטלטל עפר בשבת אם אינו מוכן מראש, אבל אם היה עפר מוכן לכך מערב שבת – ודאי מלים על גביו, שהרי באופן זה מותר לטלטלו"³²⁸. כך גם פסק הלבוש (רסה י) שעל העפר להיות מוכן מערב שבת, ואם לא, הרי הוא מוקצה ואסור בטלטול אף לצורך מצוה, משום שהמילה לא נדחית משום כך. ובלשון החכמת אדם (שער רנה וישועה, כלל קמט, סעי' כג): "ואם הוא שבת, יזהרו שלא ליקח אלא עפר מוכן, כגון חול שמונח בביתו, ויזהר שלא יקח חול מבחוץ".

אמנם אל מול דעתם ניצבת דעת הב"ח (שם סקי"ד) והש"ך (סק"כ) שפירשו שרב יהודאי הזהיר שלא למול בשבת על גבי עפר כלל, ואפילו הכינו מאתמול, גזירה שמא ישכח מלהכין עפר ויביא עפר שאינו מוכן מבחוץ, ולכן לא ימולו כלל בשבת על העפר. הב"ח אף תמה על הבית יוסף שאף שהביא את לשון העיטור "גזירה שמא יביא עפר מבחוץ", מכל מקום נקט בדברי רב יהודאי שאם הכין עפר בערב שבת, מותר למול על העפר בשבת, שהרי לדעתו אסור

³²⁷ שערי צדק, ח"ג, שער ה, סי' יב, שלוניקי תקנ"ב, דף כב ע"ב.

³²⁸ וראה ר' שמואל טאיטצק, שארית יהודה, סי' רסה, שלוניקי ש"ס, דף כז ע"ב, שמבאר בשם אחריו ר' יהודה שאף שהב"י הביא את גרסת העיטור ממנה משמע שאין להביא אפילו עפר מוכן משום הגזירה, אך המשך דבריו – "ונראה לומר דהכי פירושו... אבל אם היה מוכן לכך מערב שבת, ודאי מוהלין על גביו" אינם מוסבים על הגרסה שהביא בשם העיטור, אלא על הגרסה המובאת בטור בשם רב יהודאי שאין כל גזירה ושאפשר לפרש שמדובר על עפר שאינו מוכן. אמנם ר' שמואל עצמו מבאר כי אין מחלוקת בין הנוסחאות, שבוודאי אין להשתמש אף עם עפר מוכן [וכדברי הב"ח בסמוך], ואף בגרסת הטור יש לבאר שלא יביא מבחוץ, והעטם הוא [=גזירה] שלא יביא עפר מן החוץ, אך לא יתכן לומר 'תרי תנאי אליבא דרב יהודאי' עיי"ש.

אפילו מוכן, משום גזירה³²⁹. למרות זאת, אף הב"ח מסיק שהעולם נהגו היתר בעפר המוכן מערב שבת³³⁰.

באשר להכנה הנצרכת כדי להתיר את העפר בטלטול, ראה להלן בדיון בדבריו של הנודע ביהודה לגבי טלטול הערלה בשבת.

חול מתיבת הנרות בבית הכנסת ושימוש באבקה של הברית

בספרים רבים אנו מוצאים את סדר העדיפויות לגבי קבורת הערלה בשבת באופן שלא הכינו עפר מבעוד יום; ראשית, יש לחלק בין אם המילה בבית או בבית הכנסת; אם המילה בבית הכנסת, ניתן לקחת מהחול המצוי בקרקעית התיבות של נרות בית הכנסת, משום שחול זה אינו מוקצה ונחשב 'מוכן' לשימוש בשבת, זאת משום שבעיקרו הוא עומד לכסות צואה ומי רגלים של פעוטות הבאים לבית הכנסת³³¹. מאידך, אם המילה בבית, אפילו את האפר מהכירה שכבר היה 'אפר' בערב שבת, אין לקחת, משום שאין דעתו עליו ואינו נחשב 'מוכן'³³². ועל כן יש לקחת מהאבקה העשויה מריקבון עץ [מוהל מַעַל] המשמשת את המוהל לריפוי אבר המילה, ומוגדרת כ'מוכנה' מערב שבת³³³.

ב. טלטול הערלה

לגבי טלטול הערלה לצורך קיום המנהג, נחלקו הדעות. תחילה נפתח במקור הקדום שמדבריו ניתן ללמוד לנידון זה:

ר' שלמה לוריא (מהרש"ל) נשאל האם מותר לטלטל או להצניע את סכין המילה לאחר

329 עוד ראה אצל רא"ד וואהרמן מבוטשאטש, אשל אברהם, או"ח סי' שלא, שמספר כי הזהיר את השמש שלא יביא כלל עפר אלא יזרוק לעפר תיחוח שתחת הספסל, ואילו בפועל מיהר השמש והכין בכלי על ידי תינוק שלא בדיעתו.

330 יש לזכור כי מקור הדברים הוא רב יהודאי גאון אשר לדעתו היו מלים על המים, ויתכן מאוד כי לדעת הרואים מצוה במילה על העפר בדווקא, הדין שונה במעט.

331 אמנם ר' עזריאל מייזליש, מנורה הטהורה, סי' שלא, קני המנורה ס"ק יא, לבוב תרמ"ג-תרמ"ד, דף קמב ע"א, כותב: "וחול שיש במנורה של בה"כ נראה דאסור בטלטול בשבת, דעיקר הכנסתו אינו אלא לדבר איסור להעמיד נירות בתוכו...".

332 וראה גם אצל ר' יעקב טננבוים, שו"ת נהרי אפרסמון, או"ח סי' כז, פאקש תרנ"ח, דף י ע"ב, שדן בהוכחת השואל שאין לקבור את הערלה באפר מדברי הטור בשם ר' יהודאי גאון שלא יקבור בשבת שמא יביא עפר מבחוץ, שאם היה מועיל אפר, הלוא יש לפניו אפר כירה המוכן מאתמול, וכתב לדחות דבריו. ראה בדבריו לעיל, פ"ג, אודות קבורת הערלה באפר.

333 כך מבואר בדברי ר' דב בריש גוטליב, יד הקטנה, ח"ג, הל' מילה, ס"ק פג, פרשבורג תרכ"ח, דף פב ע"א; ר' יעקב לוי, חותם קודש, סי' ח, סעי' טו, קראקא תרנ"ב, דף מז ע"א נוציין לדברי השלחן גבוה שיש קהלות בהן יש לשמש תיבת עפר מוכנה לצורך זה, וכשממלאה התיבה, קובר הכל בבית הקברות; ר' אליהו פוסק, כורת הברית, סי' רסה, נחל כרית ס"ק יז, למברג תרנ"ג, דף קד ע"א; ר' שבתי ליפשיץ, שריבט הזהב החדש הנקרא ברית אבות, סי' יא, סעי' יח, מונקאטש תרע"ד, דף צז ע"א. ר' אשר אנשל גרינוולד, זוכר הברית, סי' ז סעי' מז, אונגוואר תרצ"א, דף ל ע"ב כותב כעין זה, ומוסיף שאם אין לו אף אבקה, ימתין לערב כדי לקבורה בעפר. אודות אבקה זו ושימושיה, ראה לעיל, פ"ג.

המילה. אין מקום להאריך בכל דבריו, אך תמצית תשובתו היא שאף שהסכין הוא 'מוקצה מחמת חסרון כיס', אך באופן שהיה בו צורך שימושי בשבת והיה ראוי לכך, 'אין מוקצה לחצי שבת', ועל כן מסקנתו להיתר. בשולי הדברים הוא מוסיף, כי החול שבו מטילים את הערלה יש בו צד לאיסור אף אם היה מוכן בבין השמשות, משום שעתה השליכו עליו את הערלה שהיא מוקצה כאבן, ואסור לטלטל הכלי כל זמן שהיא עליו. אמנם כתב שנראה להתיר משום שהערלה בטלה לגבי החול³³⁴. מדבריו אנו למדים כי הערלה עצמה היא בוודאי 'מוקצה' ואסורה לטלטול, אך להלן נראה כי יש שהגבילו את משמעות דבריו.

ר' יחזקאל לנדא בעל ה'נודע ביהודה' נשאל לגבי מוהל שבשבת אחר שחתך הערלה זרקא מידו כדי לגמור את מעשה המילה ואח"כ ציווה לאחר ליטול את הערלה ולהניחה בעפר המוכן לצורך זה, ונחלקו בני הקהילה; מקצתם אמרו שהערלה מוקצה היא ואסור לטלטלה אחר שהניחה מידו, ומקצתם התירו מטעם שיש מצוה להניחה בעפר³³⁵. הנוב"י מסיק להיתר, אך פוסקים רבים חלקו על דבריו והאריכו לדרון בראיותיו של הנוב"י. נביא כאן את דבריו אחד לאחד כשלצד כל ראייה נציג את ההשגות שנכתבו עליה. המשיגים העיקריים הם: ר' שמעון קוניץ³³⁶, ר' אליהו פוסק³³⁷ ור' מנחם מנדל פוקס³³⁸:

א. ראשית, הביא הנוב"י את דברי הבית יוסף שאם הכינו את העפר מבעוד יום לצורך זה, אין העפר מוקצה ומותר לטלטלו, ומשמע מלשון הבית יוסף "אם היה מוכן לכך", שאין צורך שהעפר יהיה מוכן לדברים נוספים, ודי בכך שמוכן לצורך קבורת הערלה, ואף שאין לך דבר מוקצה יותר מעפר, מבואר בדבריו שקבורת הערלה נחשבת מצוה שהכנת עפר עבורה מגדירה את העפר כ'מוכן', ובדומה להכנת עפר מערב יו"ט לכיסוי הדם. ועל פי זה יש לומר שמכיוון שנהגו לתת את הערלה בעפר, אם כן אף הערלה נחשבת 'מוכנה' לכך מאתמול ואינה מוקצה כלל, שהרי אין טעם לחלק בין הערלה לגוף העפר.

והוסיף הנוב"י, שאמנם הב"ח משיג על דברי הבית יוסף שאפילו עפר המוכן מאתמול לצרכים שונים שבוודאי אינו מוקצה אין להביא משום גזירה שמא יביא עפר שאינו מוכן, וגם מה שסיים הב"ח שהעולם נהגו היתר בעפר מוכן יש לומר שכוונתו לעפר שמוכן לשאר צרכים בדווקא משום שקבורת הערלה אינה מפורשת בגמרא אלא רק ממנהג הגאונים אינה מוציאה מידי מוקצה, מכל מקום מכיוון שבדברי הבית יוסף ההיתר מוכח ובדברי הב"ח אין הוכחה לאיסור, ראוי לסמוך יותר על דברי הבית יוסף.

ר' אליהו פוסק כתב שדקדוקו של הנוב"י מדברי הב"י הוא דקדוק שאינו מוכרח, ואף יש לומר שכוונת הב"י "שמוכן לכך" היינו שמוכן אף לכך, אך לא רק לכך.

334 שו"ת מהרש"ל, סי' מ.

335 להלן עפ"י: שו"ת נודע ביהודה, מהדורה תניינא, יו"ד סי' קסב. דבריו הובאו גם בפתחי תשובה, סי' רסו ס"ק ג.

336 אות ברית, סי' רסה, ס"ק יא, פרסבורג תר"י, דף כב ע"ב–כג ע"א.

337 כורת הברית, נחל כרית, סי' רסד ס"ק נז, למברג תרנ"ג, דף קד ע"א.

338 'טלטול הערלה בשבת להניחה בעפר', הבאר, שנה ג גליון ד, טו (תשס"ב), עמ' מו–נז.

ר' מנחם מנדל פוקס תמה אף הוא על הוכחת הנוב"י מלשון הב"י שהעפר היה "מוכן לכך" שמשמע שדי בכך שמוכן לצורך זה, שלכאורה אין כל הוכחה, וכוונת הב"י היא שהכין את העפר לצורך מטרה זו, אך בוודאי אופן ההכנה נעשה כדין השו"ע (סי' שח סעי' לח) שהכניס העפר לביתו לשימוש לכל צרכיו. יתרה מכך, הב"י לא נכנס כאן לאופן הכנת העפר שכן אין עסקו בעניין זה, ואדרבה, בשו"ע הוא כתב: "נותנין את הערלה בחול ועפר, ואם הוא שבת, צריך שיהיו מוכנים מבעוד יום", ומשמע שיש להכין את העפר כפי הדין.

ועל עצם סברתו של הנוב"י שאם העפר אינו מוקצה, אף הערלה אינה מוקצה, כתב ר' אליהו פוסק שאין זה מוכרח, שכן יש לחלק בין העפר שמותר בטלטול אגב הכלי, לבין הערלה שנפלה לארץ ועל כן היא בגדר 'מוקצה'.

יותר מכך, כותב לדחות ר' מנחם מנדל פוקס, שאף אם נאמר שהכין את העפר רק לצורך הערלה, אין כל הוכחה שהערלה אינה מוקצה, שכן יכול אדם להכין עפר לצורך טלטול דבר מוקצה באופן המותר, כגון ע"י טלטול בגופו וכיו"ב, ודי בכך כדי להפקיע מהעפר שם מוקצה, זאת אף שהדבר שלצורכו הוכן העפר נותר בגדר מוקצה.

ב. עוד כתב הנוב"י להוכיח, שמדוע היה לרב יהודאי חשש רחוק שיביא עפר שאינו מוכן אף שלא מצינו בחז"ל חשש כעין זה, והלוא היה לו לחשוש לדבר מצוי יותר שמא יזרוק הערלה מידו ואח"כ יגביהנה להניחה בעפר שמתוך שהמוהל ממחר לעשות את הפריעה זורק את הערלה מידו ודבר זה הוא שכיח יותר, אלא ודאי מוכח שאפילו אם יזרוק את הערלה מידו אין בכך איסור מוקצה. אמנם דחה זאת, שכן בדברי הגאון לא נזכרה נתינת הערלה בעפר אלא רק למול על המים בכדי שהדם יזוב על העפר, ואת ענין הערלה הוסיף הבית יוסף בשם הראשונים, ואם כן אין ראיה מהב"ח להיתר ולא לאיסור.

ר' שמעון קונין כתב שהוכחתו מהחשש הרחוק של רב יהודאי אינה הוכחה, שהנה בלאו הכי קשה, מדוע חשש שיטלטל עפר שאינו מוכן, והלא אין זה אלא מוקצה דרבנן ומדוע גזר גזירה לגזירה, אלא יש לדייק שבטור הובא בשם רב יהודאי שהגזירה היא שמא יביא עפר מבחוץ, ולפי זה נראה שחששו הוא שמא יקח עפר מבחוץ ויעשה גומא שהוא איסור דאורייתא [ואף שנאמר בביצה (ח ע"א) שחופר גומא כשצריך רק לעפר – פטור, אך סובר כר' יהודה שמלאכה שאינה צריכה לגופה אסורה מהתורה], ועל כן חשש לאיסור דאורייתא, אך לאיסור דרבנן של מוקצה בטלטול העפר, וממילא גם טלטול הערלה, לא חשש עד כדי גזירת גזירה.

ברומה לכך כתב ר' אליהו פוסק, שהרי לעולם אנו חוששים לחשש החמור יותר, והבאת עפר שאינו מוכן ע"י חפירת גומא, אף שהיא מלאכה שאין צריכה לגופה, מכל מקום בוודאי הדבר חמור יותר מטלטול הערלה, ויתכן שהטור סובר כר' יהודה שמלאכה שא"צ לגופה איסורה מהתורה.

ג. עוד ציין הנוב"י לדברי מהרש"ל הנ"ל, שכתב: "אבל מ"מ נראה; הכלי שבו החול שמטילין לתוכו הערלה יש בו צד לאיסור, אפילו היה מוכן בין השמשות לכך, מ"מ עתה

שזורקין עליה הערלה שהיא מוקצה כאבן ואסור לטלטל הכלי כל זמן שהיא עליה, והוי כמטה שעליה מעות שאסור לטלטלה אפילו לא היו עליה המעות כל בין השמשות, אבל מ"מ נראה דשרי, משום דבטיל לגבי החול...". מדבריו נראה לכאורה שלערלה יש דין 'מוקצה'. אמנם הנוב"י מבאר כי אין מדבריו ראייה לניד"ד, שכן ודאי לאחר שנעשתה מצותה הערלה היא מוקצה, אבל קודם שזרקה לעפר, הואיל ומצוה לזרקה לעפר כמבואר כבר בפדר"א, הרי היא מוכנה למצוה. [נראה עוד שביאר דברי מהרש"ל שהתיר את הסכין משום שיש לחלק בין סכין המילה שהוא מוקצה רק מחמת שמלאכתו לאיסור או מחמת חסרון כיס לבין הערלה שאינה ראוייה כעת לכלום].

ר' שמעון קוניץ הביא לתלות את הנידון במחלוקת התוס' והשיטה מקובצת בביצה (דף ב ע"א) שהקשו איך ניתן לנער טבלה מהפסולת שעליה והלוא מחמת העצמות היא 'בסיס לדבר האסור', והתוס' (ד"ה ובית הלל) כתבו ג' תירוצים: אין נעשה בסיס אלא בדעתו להנחה כל היום; בסיס לדבר האסור והמותר – מותר; אינו מקפיד להניח דווקא שם. אמנם בשיטה מקובצת (ד"ה ובית הלל) תירץ שאין נעשה בסיס אלא לדבר חשוב. ומבואר שדעת השטמ"ק כדעת מהרש"ל ואילו התוס' שלא תירצו כך משמע שאינם סוברים כן, ורש"י (ד"ה מגביהין) העמיד בעצמות שאינן ראויות לאכילה, ויש לומר שהצריך זאת משום שאם היו רכים הייתה בהם חשיבות מה, והטבלה הייתה נעשית בסיס, והיינו שסובר כדעת השטמ"ק ומהרש"ל. אמנם הבית יוסף שפוסק בשו"ע (או"ח, סי' שי סעי' ו) שדבר שאסור לטלטל אין לתת תחתיו כלי משום שמבטל כלי מהיכנו, משמע שסובר שאף דבר שאינו חשוב – אסור, ועל כן פסק שיש להכין את העפר מאתמול "לכך" – היינו לצורך כך שיהיה מותר לתת לתוכו דבר מוקצה שאוסר לטלטל, אך לעולם מדובר בעפר שמוכן לכל דבר, ואם כן אין לנוב"י הוכחה מהבית יוסף לדבריו.

ר' מנחם מנדל פוקס כתב לדחות את פירושו של הנוב"י בדברי מהרש"ל שהערלה נעשית מוקצה רק לאחר שהושלכה לעפר, שכן מהרש"ל דן שם לגבי האזמל לאחר המילה ובסוף דבריו הוא כותב שמ"מ כלי החול יש בו צד לאיסור אפילו אם היה מוכן, משום שמכל מקום עתה משליכים לתוכו את הערלה "שהיא מוקצה כאבן ואסור לטלטל הכלי כל זמן שהיא עליה", ומלשונו ברור שהערלה היא כאבן שאין לה הופכין ומוקצה כבר מרגע שכתר אותה, ודברי הנוב"י בשם מהרש"ל שלאחר שזרקה לעפר אסור לטלטלה תמוהים, שכן מהרש"ל לא הזכיר אף ברמז שרק לאחר הזריקה נעשית מוקצה, ולשונו "עתה שזורקין עליה הערלה שהיא מוקצה כאבן" מוכיחה להיפך, שהערלה היא מוקצה עוד בטרם השליכה.

בעצם סברתו של הנוב"י שדבר העומד לשימוש מצוה אין עליו שם מוקצה, דן ר' מנחם מנדל פוקס, והביא שיש מן הראשונים והפוסקים שנוקטים שאף כלי שעומד רק לשימוש מצוה, יש עליו שם מוקצה [נראה תוס' בסוכה מב ע"ב, ד"ה טלטול בעלמא לגבי לולב; בב"י סי' רסו הביא דברי מהרי"ל שיש להסיר כלי המילה תיכף לאחר המילה משום שחשובים מוקצה, ודעת רבינו ירוחם שמותר לטלטל האזמל להצניעו, ורמ"א, שם סעיף ב, פסק כרבינו ירוחם, ובביאור

הגר"א נקט לעיקר כמהרי"ל, ועל דברי רמ"א שהאזמל לא הוקצה בביה"ש משום שהוצרך לו למצוה, כתב הגר"א שבאמת אף בשעת המילה היה האזמל מוקצה, אלא שמילה דוחה שבת ומותר לטלטלו, וראה שם ראיותיו. ואם כך הדין בכלי, כל שכן בערלה שאין עליה תורת כלי. אמנם, למעשה, רוב הפוסקים נוקטים שצורך השתמשות של מצוה מפקיע דין מוקצה [ראה רבינו ירוחם, מהרש"ל ורמ"א הנ"ל לגבי אזמל, וכן בט"ז (שם סק"א; או"ח, שי סק"ג) בנקודות הכסף ובמג"א (או"ח, שלא סק"ה), וכן פסק במשנה ברורה (שי ס"ק טו), וכן נראה בחזון איש (או"ח, מט סק"ט) לגבי דברי התוס' הנ"ל לגבי לולב].

אך כתב שעדיין יש לדון בסברת ההיתר של הנוב"י שהדבר תלוי בגדר המצוה, שאם המצוה היא בהנחת הערלה בעפר, אכן יש לומר שעומדת היא לשימוש מצוה ואין עליה שם 'מוקצה', אך אם נאמר שהמצוה היא התוצאה שהערלה תהיה מונחת בעפר ומעשה ההנחה הינו רק 'הכשר מצוה', א"כ המצוה המוטלת על הגברא אינה יכולה להגדיר צורך שימושי בערלה עצמה [וראה שם שציין דוגמאות לנידון זה]. וציין לשני המקורות בזהר בהם ניתן טעם להשלכת הערלה בעפר, שלדברי הזוהר בפרשת לך לך שהטעם הוא משום שדומה לקרבן, יתכן שעצם ההשלכה לעפר היא המצוה וכמו קרבן, אמנם לטעם התיקוני זוהר, תיקון לז, שהערלה היא חלק הנחש, אזי המצוה היא בתוצאה, וכמו דם עוף שיש חיוב לכסותו ובוודאי לא נאמר שהדם אינו מוקצה משום כך. ואולי בשני טעמי הזוהר נחלקו הנוב"י ומהרש"ל. ומכל מקום הסיק שבוודאי שני הטעמים שרירים וקיימים, אך אף לפי הטעם שמדמה לקרבן יתכן שהעניין מתקיים במה שהערלה מונחת בעפר ולא בעצם המעשה, ואף אם יש מצוה במעשה ההנחה, עדיין יש לטעון שאין זו מצוה מהתורה ומדברנן אלא רק מנהג ישראל, ואולי אין בכוחה להפקיע דין מוקצה.

מסקנת הפוסקים³³⁹

כאמור, הנוב"י מסיק שהדבר מותר, אלא שכתב שעל כל פנים לכתחילה יזהר המוהל שתיכף לאחר שחתך הערלה, בעודה בידו יזרקנה לעפר, אבל אם אירע שזרקה מידו קודם לכן, המתיר להגביה את הערלה כדי לתתה בעפר, אינו משתבש³⁴⁰.

הערוך השולחן (סי' רסה סעיף לב) כתב: "וגם בשבת מותר להניח הערלה בעפר, כיון שאוחזה בידו בשעת החיתוך, דכן הוא הדין בכל מוקצה דכשאווחזה בידו מותר לטלטלה

³³⁹ ראה גם דברי ר' יוסף שמש, מנהגים דק"ק וורמיישא, עם מקורות וביאורים ע"י רב"ש המבורגר, מילה, סי' רמד, ירושלים תשנ"ב, ב, עמ' פ: "תכף אחרי המילה מסירין מידם כל צרכי מילה, ואין נוגעין בהם עד אחר השבת... וכן הערלה מניחין אותה במקום שזרקה על כסא אלי", כנהוג פה, ומכסין שם עד אחר השבת". לעיל העלינו כי מנהגם היה לקבור את הערלה לצד ארון הקודש, אך תחילה היו משליכים את הערלה על 'כסא של אליהו'. ומדבריו כאן אנו למדים כי בשבת לא הותר לטלטל את הערלה לצורך קבורתה, ועל כן היו מניחים אותה על הכסא של אליהו עד מוצאי שבת.

³⁴⁰ ראה גם ר' משה אריה לייב אלטר, דברי משה, סי' רסו סעי' ז, למברג תרל"ו, דף לח ע"א, שהביא דברי הנוב"י להלכה, וראה מה שכתב בהערות מלחמות ארי, שם, ס"ק כג.

להניחה במקום שירצה כמ"ש בא"ח סי' ש"ח, ואחר שהניחה אסור לטלטלה, וגם אם הניח הערלה בכלי על העפר או בלא עפר, אסור לטלטל את הכלי שנעשית בסיס לדבר האסור, אלא יניחנה עד הערב במקומה, כמ"ש בא"ח סי' ש"י סעי' ז' ע"ש", ועוד כתב (סי' רסו סעיף טו): "הערלה משהשליכה אסור לטלטלה, ויש מי שמתיר כשלא השליכה לעפר לשוב לטלטלה להניחה בעפר, ולא נהירא לי כלל".

ר' שמעון קוניץ מכח קושיותיו, ובצירוף שיטת הב"ח, הפרישה (ס"ק כד) והש"ך (סק"כ) [בעיקר דבריהם, אף שצינו שהעולם נהגו היתר בעפר מוכן] שאפילו לעפר מוכן אין לתת את הערלה בשבת, הסיק כי יש לחוש לאיסור בקום ועשה, ועל כן שב ואל תעשה – עדיף, ולא יטלטל את הערלה לאחר שכבר השליכה.

אמנם ר' שבתי ליפשיץ כתב על דברי ר' שמעון קוניץ, כי לפי דברי חז"ל בזהר פר' תזריע שהחמירו בזה מאוד – "טוב לאחוז הודאי של הגאון הנוב"י ז"ל מספיקא של הבעל או"ב [=אות ברית]"³⁴¹.

חלק מהפוסקים הנ"ל, אף שהשיגו על הנוב"י הציעו היתרים אחרים לטלטול הערלה: ר' אליהו פוסק כתב שיש היתר לטלטלה מצד שהיא 'גרף של רעי', ואף שלא עושים כן לכתחילה, אך יש לומר שמכיוון שעשו זאת משום המצוה, אין זה נקרא לכתחילה [ראה תוס' בביצה לו ע"ב, ד"ה תיתי לין]³⁴².

ר' מנחם מנדל פוקס שכתב כי אין כל היתר לטלטל את הערלה בשבת, שכן היא אינה ראויה לכלום, ובוודאי נעשית 'מוקצה', כעצמות וקליפין וכשברי כלים (ראה שו"ע סי' שח סעי' ו, כז), ומכח השגותיו על הנוב"י, ובפרט לאור דברי הנוב"י עצמו שהחמיר לכתחילה לחתוך הערלה אל תוך הכלי, הסיק שאמנם אין ראוי לסמוך על היתרו של הנוב"י, אך ניתן להקל בטלטול ע"י גופו, או באופן שצריך את המקום כפי שמצוי, ויכול לטלטל מן הצד, ויכול אף להערים באופן שירצה לטפל בתינוק דווקא במקום זה. ובאופן שנשארים שם אנשים והדבר גורם להם מיאוס, יש צד להקל לטלטלה אף בדיים כדין 'גרף של רעי'. היתר נוסף יובא בסמוך.

טלטול הערלה לצורך הפיכתה

לעיל, פ"ו, הזכרנו כי מנהג המוהלים להפוך את הערלה לאחר הברית, ומלבד שנעשה הדבר בכדי לבדוק אם חיתוך הערלה והפריעה נעשה כדין, יש בדבר אף סגולה. מנהג זה גרר אחריו אף שאלה הלכתית; האם מותר לעשות סגולה זו בשבת, ובפרט באופן שכבר זרק את הערלה מידו.

341 שרביט החדש החדש הנקרא ברית אבות, סי' י, סעי' יז, הערה כו, מונקאטש תרע"ד, דף פו ע"א.

342 וכעין זה כתבו רש"י גלבר ור"מ רובין, ארחות שבת, ח"ב, פרק יט, הערה קנב, ירושלים תשס"ט, עמ' נד–נה, שאם כלי העפר שבתוכו הערלה מונח במקום בו מצויים אנשים והוא מאוס עליהם, מותר לטלטלו לחוץ משום גרף של רעי. והוסיפו עצה לדבר זה, שיתן בכלי זה דבר של היתר, ומעתה הוא בסיס לאיסור ולהיתר ומותר לטלטלו לחוץ.

ר' אליהו פוסק מציין בקצרה: "ובשבת לא יגע בה אח"כ להפכה"³⁴³. רמ"מ פוקס שכאמור מאריך לדון בדברי הנוב"י, מרחיב לבאר וכותב שרק באופן של ברית מסובכת וקשה, כגון שנולד מהול בחלקו וכדו', מותר לטלטל את הערלה, כיוון שניתן ללמוד ממנה מציאות מבנה הערלה ועור הפריעה במקרים מיוחדים [כעין המבואר במג"א, סי' שז ס"ק כב, בשם דרכי משה, שמותר לטלטל גט אף בלשון לעז משום שניתן ללמוד ממנו דיני גט, וכנפסק במשנה ברורה, שם ס"ק סג], אך מנהג המוהלים לעיין בערלה לאחר כל ברית לראות כמה נחתך, אין זה אלא סקרנות בעלמא וספק אם מוגדרת הערלה כראויה ללימוד, ואפילו אם מעיינים לראות אם יש שיעור ערלה כדין אין בזה סיבה להוריד שם מוקצה מהערלה, שכן אין בזה גדר שימוש בערלה³⁴⁴. מאידך, ר' שמואל וואזנר שנשאל על כך, השיב: "הנה הדבר פשוט דמותר, דכיון דטעם הנוב"ת יו"ד סי' קס"ב דמותר לתת לתוך העפר, דאין הערלה נעשית מוקצה עד אחר נתינתו לעפר, ועד אז הי' דעתו עליה, א"כ כיון שמהפך הערלה לפני נתינתו לעפר מותר, ומן הסתם הי' דעתו עליה גם לזה, ופשוט"³⁴⁵.

ג. יריקת דם המציצה³⁴⁶

כתב המשנה ברורה (סי' שכא ס"ק נ):

הנה קודם שנבוא לבאר דברי השו"ע, נבאר קצת ענין לישא; לישא היא אחת מל"ט אבות מלאכות ואיננו דוקא ע"י מים דה"ה בדבש ושומן אווז וכל מיני משקה שנילוש ונדבק על ידם. הנה בענין לישא תניא בברייתא בגמרא דאם אחד נותן קמח ואחד נותן מים האחרון חייב – דברי רבי, ור' יוסי ב"ר יהודה אומר – אינו חייב עד שיגבל, ופסקו רוב הפוסקים כר' יוסי ב"ר יהודה, אך דעת בעל התרומות וסייעתו לפסוק כרבי דע"י נתינת מים נקרא גיבול. וכ"ז בקמח או עפר וטיט וחול הדק דהוא בר גיבול וכל כיוצא בהן, אבל בדבר שהוא לאו בר גיבול כגון אפר וחול הגס – דעת הרמב"ם וסייעתו דאף אם גבלו פטור מחטאת ורק איסורא איכא, ודעת הרבה ראשונים להיפך, בדבר דלאו בר גיבול אף לר' יוסי ב"ר יהודה לא בעי גיבול ומשנתן בו מים חייב דזהו גיבולו. הקדמה זו נחוצה לנושא שלפנינו, והעולה לענייננו, כי דעת הרמב"ם שגיבול דבר שאינו בר גיבול אינו מחייב קרבן, ויש בדבר איסור גרידא, אך דעת רוב הראשונים להיפך, שדבר שאינו בר גיבול, אין צורך אפילו לגבלו, ודי בכך שיתן בתוכו משקין, הרי זו מלאכה גמורה, וחייב חטאת. כדעה זו של רוב הראשונים מכריע המגן אברהם (שם ס"ק יט, וכן הביא בביאור הלכה שם ד"ה שהרי היא כחול).

בשולחן ערוך בהלכות מילה (יו"ד, רסה י) כתב: "נותנין את הערלה בחול ועפר [הגהת

343 כורת הברית, סי' רסד, נחל כרית, ס"ק יח, למברג תרנ"ג, דף עט ע"א.

344 במאמר המצוין לעיל, הערה 338.

345 שבט הלוי, ח"ד, סי' קלה, סעיף ג.

346 לגבי ענין זה של גיבול בשבת, ראה גם לעיל, פ"ב בדברי פירקוי בן באבוי.

רמ"א: וכן רוקקים דם המציצה אל העפר. ואם הוא שבת, צריך שיהיו מוכנים מבעוד יום. ממשמעות דברי הרמ"א המשולבים בדברי השולחן ערוך מבואר כי אם אכן הוכן עפר מבעוד יום, מותר לירוק את דם המציצה אל תוכו אף בשבת.

בהלכות שבת מתייחס אמנם המשנה ברורה (שם ס"ק נ) לאופן זה של יריקה לתוך עפר, וכך הוא כותב: "וכלי שרוקק בו או רוחץ בו פיו בשבת ותחתיו יש חול הדק או גס, יש לעיין אם הוא אסור או מותר, דאולי הוי פסיק רישא דלא ניהא ליה. ומצאתי בספר בית מאיר דמתיר מטעם זה במקום הצורך אפי' להשתין על טיט, ונראה דיש לסמוך ע"ז במקום שהטיט אינו שלו דאז בודאי לא ניהא ליה בלישתה".

מדברי המשנה ברורה כפי שמביא מדברי הפוסקים, נראה כי יש מקום להקל כשהעפר אינו שלו ומטעם פסיק רישא דלא ניהא ליה³⁴⁷, אמנם בהתייחס אל נידונו בדם המציצה, כותב ר' חיים בן עטר בעל ה'אור החיים' כי שונה הדבר בנידונו, שכן ניהא לו בכך שיבוא דם המציצה אל העפר מטעם העניין והכוונה שבמנהג זה [וכפי שהובא לעיל מדברי הזוהר והמקובלים], ומטעם זה ומעוד טעמים הוא מסיק: "על כן נראה לענ"ד ברור מכל הני טעמי דכתיבנא דאסיר ליתן משקה המציצה בעפר, אלא ירוק על הארץ שאינו עפר תיחוח ועליו תבא ברכת טוב"³⁴⁸. אל דברי ר' חיים בן עטר מצטרף גם ר' חיד"א³⁴⁹. אף ר' יהושע השל באב"ד כותב לתמוה בזה על דברי הרמ"א: "... ודברי רמ"א צ"ע, דמשמע אם מוכן העפר, הותר הרקיקה ג"כ, ולכאורה נראה לשיטת הראב"ד והתוס' וסייעתם בדבר דלאו בר גיבול נתינת מים זו גיבול, ועיין במג"א סי' שכ"א ס"ק י"ט שהכריע לדינא כך, א"כ איך מותר לרוק אל החול ואף אל עפר הארץ משמע דעכ"פ מדרבנן אסור..."³⁵⁰. מדברי כל אלו אנו למדים כי בשבת אין לירוק את דם המציצה אל העפר.

אמנם ר' יוסף שאול נתנזון טורח "לתת לב ליישב מנהגן של ישראל", ואביא בזה את תמצית דבריו ללא פירוט המקורות והנידונים: א. ראשית, הוא מביא מדברי הרמב"ם (שבת ח טז) שאין גיבול בחול הגס, ואם כן, מכיוון שבעפר המציצה מעורב אף חול³⁵¹, הרי החול מפסיק ושוב אין כאן משום גיבול. הוא מוסיף כי גם לדעת הראשונים שבדבר שאינו בר גיבול, אף בנתינת מים יש משום לש, יתכן שבחול הגס לא שייך כלל לישא. ב. עוד הוא מציין לדברי

347 וכך הבין ר' משה בונם פירוטנסקי, ספר הברית, סי' רסה, לקוטי הלכות אות צח, ניו יורק תשל"ג, עמ' שא.
348 ראשון לציון, יו"ד, רסה ה. כך גם מביא ר' אברהם אלקלעי, זכור לאברהם, או"ח ח"א, אות ש, שבת, ערך מילה, מונקאטש תרנ"ה, דף קכ ע"ב, ובשמו אצל ר' ישראל מתתיהו אויערבך, נזר ישראל עם ליקוטי רימ"א, סי' לט סעי' יז, לבוב תרל"ח, דף עב ע"א. ר' שבתי ליפשיץ, שרביט החדש הנקרא ברית אבות, סי' י, סעי' יז, הערה כו, מונקאטש תרע"ד, דף פו ע"א כתב הגהות על נזר ישראל הנ"ל, וציין שם ליד שאלו שמתיר וכן לדרכי תשובה סי' כח אות קכא [=לעניין כיסוי דם שחיטה בשבת].

349 ברכי יוסף, שם, ס"ק טז.

350 ספר יהושע – פסקים וכתבים, סי' קפג, זולקווא תקפ"ט, דף קיז ע"ב.

351 ר' אליהו פוסק, כורת הברית, סי' רסה, נחל כרית נז, למברג תרנ"ג, דף קג ע"ב, מבאר שר' יוסף שאול הבין מדברי השו"ע "נותנין את הערלה בחול ועפר" שהאות ו' היא ו' החיבור, ויש לתת בחול ועפר יחד, אך לפי דבריו (ראה הערה 127) היא ו' המחלקת ואין צריך לשניהם, ואם כן אין צורך להטריח לערב חול בעפר, ומכל מקום לדעתו אין הכרח בדברי הרמ"א שמתיר לרוק גם בשבת.

הרמב"ם (שם) כי שיעור המלאכה המחייב בלישה הוא בנתינת משקה בשיעור שיש בו בכדי לעשות פי כור של צורפי זהב, וברקיקת דם אין כלל שיעור כזה³⁵², ולדברים אלו הוא מצרף את דעת זקנו ה'חכם צבי' כי באיסורי שבת אין איסור תורה בחצי שיעור, ולעניין איסור דרבנן, יש מקלים כשאנו מתכוון ואף בפסיק רישיה. ג. עוד הוא מוסיף כי יתכן והראשונים החמירו דווקא במים, אך לא בדם שהוא סמך ועב ואינו מדבק היטב. ד. על עצם הנידון הוא מערער, כי כל מה שנאמר ששייך גיבול בעפר הוא דווקא כשמגבל בידים ומתערב הדבר היטב, אך כששופך מים על עפר, אין כלל גיבול. ואף שהמגן אברהם אסר להשתין בטיט, היינו דווקא בטיט שהוא כבר רך ועל ידי השתן מתערבב ומתגבל יפה, אך שפיכת מים על עפר אינה גיבול, ואם נחשוש שיש בזה איסור דרבנן, מצד זה יש לומר שכשאנו מתכוון מותר אף בפסיק רישיה, וכפי שהוא מסיים: "וע"כ לפענ"ד מנהגן של ישראל תורה הוא"³⁵³. ר' יעקב לוי מוסכם את דעות הפוסקים ומסיק מדברי ר' יוסף שאול שהרקיקה מותרת בשבת – "ובפרט אם רוקק לתוך חול או שמעורב עפר וחול פשיטא דיש להקל"³⁵⁴.

ר' אליהו פוסק מציע כי מאחר שנמצאו שני מנהגים עיקריים ברקיקת דם המציצה [ראה לעיל, פ"ח, על מנהגי דם המילה], לרוק את הדם לחול כמו את הערלה, או לרוק לכוס שממנה נטל את היין לצורך המציצה, ואף יש שמלכתחילה מלים על המים, אם כן בשבת מוטב שירוק

352 בדומה לכך כותב ר' שמאי קהת גרוס ש"נראה הטעם דהעולם מקילין, כיון דהדם הוא מעט מזער נגד העפר אין זה שם גיבול ורק כששורה הרבה מים וכד'. וכה"ג האריך בשו"ע הרב בקונ"א סי' שב ס"ק א לגבי ליבון וצובע ע"ש ה"ג לא שנא". ראה הערותיו לספרו של אבי מורי ר' שלמה שוחט, מילה שלמה, פרק יג, סימן ח, ה, ירושלים תשע"ב, עמ' תקכב [והשווה למה שכתב הוא עצמו, שו"ת שבט הקהתי, ד, או"ח, סי' ק, ירושלים תשנ"ד, עמ' נה]. אבי מורי, הערה 29, מעיר על דבריו: "ובפשטות כונתו שנכלל בזה גם כשמוצץ עם יין, דא"כ יל"ע מ"ט אין לחוש שבכה"ג נידון כבר כ'הרבה מים". ארשה לעצמי להעיר כי אף האור החיים בראשון לציון כתב לאסור משום שהוא פסיק רישיה דניחא ליה שהרי רוצה בכונה הפנימית שבפעולת הרקיקה לעפר, אמנם עד כאן לא שמענו סברא זו אלא לגבי הדם שרוקק מפיו, אך ברקיקת הרוק המצורף או אפילו היין המהול בדם, בוודאי אין לו כל עניין, ואם כן נמצא שיכולים אנו להקל מכל מקום; מצד הדם נקל משום שמועט הוא, ולגבי ה'הרבה מים' שמקורם ביין המהול בדם, נקל מצד פסיק רישיה דלא ניחא ליה. לסברא זו התעוררתי מתוך דברי ר' משה אריה לייב אלטר, דברי משה, סי' רסו, מלחמות ארי ס"ק כג, למברג תרל"ו, דף לח ע"א, שכתב כיצא בזה שניתן לחלק בין הדם לבין הרוק המעורב בו [מכל מקום יש להעיר כי הראשון לציון עצמו כותב שאין להקל עפ"י השו"ע, סי' שח סעי' לח, שברוק אין גיבול משום שזהו ברוק עב כלחות הפה והנחיריים, אך כאן מדובר ברוק צלול ובפרט לדין שמוצצים עם יין, ולא חילק שרק לגבי הדם ניחא ליה, ואם כן יתכן שסברא זו אינה מקובלת עליו ואכמ"ל]. ר' אליהו פוסק (הני"ל בהערה קודמת), כתב מתחילה לערער על דברי ר' יוסף שאול אלו שכן שיעור המציצה הוא עד שיצא הדם מהמקומות הרחוקים ואם כן ודאי יש בו את השיעור המצוין ברמב"ם, אך הוא כותב שיתכן שאף מצד המנהג אין החיוב לרקוק את כל הדם אל העפר ומסיים בצ"ע. הנה את דברי ר' אליהו פוסק אין להבין ללא הסברא הני"ל [אותה הוא מזכיר בהמשך], היינו, המהול מתכוון לרוק רק את מעט הדם אותו יש לרוק מצד העניין, אך לגבי שאר הדם אין לו כל נפקותא, ומשכך יש להקל מצד פסיק רישיה דלא ניחא ליה.

353 יד שאול, ב, רסה י, לבוב תרי"ד, דף לו ע"ב–לו ע"א.

354 חותם קודש, סי' ח סעי' טו, קראקא תרנ"ב, דף מו ע"א. ר' אשר אנשל גרינוולד, זוכר הברית, אונגוואר תרצ"א, סי' יא סעיף כד, דף מג ע"א–ע"ב, מביא את שתי הדעות ומסיק שכל אחד יחזיק במנהגו.

את דם המציצה לכוס מים, ואחר שבת ישפוך הכל אל העפר³⁵⁵.

עבור מי שמעוניין בכל זאת לרוק את הדם לתוך עפר, מציץ ר' יוסף דוד ויסברג הצעה אחרת; עפ"י המבואר בשו"ע (או"ח סי' שכא טו–טז) שאם היה מעורב מבעוד יום, מותר להוסיף מים בשבת, אם כן, יתן בעפר מים מבעוד יום³⁵⁶, ושוב יהיה מותר להוסיף לעפר דם ויין בשבת, אמנם יש לתת מים רבים בכדי שיהיה מגובל היטב ולא די במעט מן המעט³⁵⁷. לגבי מנהג תימן ראה הערה³⁵⁸.

ואין ראוי מלסיים בתפילה: "זכור כי עפר אנחנו. פי', זכור מצות מילה שנעשה בכל יום בעפר"³⁵⁹.

355 כורת הברית, סי' רסה, נחל כרית נז, למברג תרנ"ג, דף קד ע"א. בקצרה הוא מסכם זאת, שם, אות הברית ס"ק נז, למברג תרנ"ג, דף קב ע"ב: [בשו"ע: ואם הוא שבת, צריך שיהיו מוכנים מבעוד יום] "מוכנים. בשבת לכתחילה במקום שאין מנהג, יכינו מים להשליך בה הערלה והמציצה, ואחר שבת ישליכה לעפר. הנוהגין למול בחול, יכינו אותה לכל דבר. וכה"ג אם הכינו עפר מותר לרוק בו המציצה בשבת. כשלא הכינו עפר וחול, יעשו כמקום שאין מנהג כנ"ל. כשאין עפר ומים, ישליכו הערלה לאבק עץ רקוב או לסיד כתוש, וכשאין, ישליכו לכלי מלח ובשבת צ"ע". ראה גם לעיל אודות הבאת עפר בשבת. כן הביא בשמו ר' אשר זעליג לנדא, קרבן אשר, סי' יג, פיעטרקוב תרצ"א, עמ' 478.

356 ובפרט שלדעת פוסקים רבים, בלאו הכי יש לתת מים בכדי לצאת ידי מנהג בכל למול על המים. ראה לעיל, פ"ג, חול עם מעט מים.

357 אוצר הברית, ב, פ"ט, סי' יא, הערה לט, ירושלים תשנ"א, עמ' קכח.

358 הבאנו כבר לעיל, הערה 274, כי בין בני תימן חלוקות הדעות האם נהגו כלל לרוק את דם המציצה לעפר, אך גם לדעת הנוהגים לרוק לעפר, מצינו חילוקי דעות לגבי שבת, וכך כותב ר' יחיא צאלח מצנעא, מקור חיים – פתח האהל, מילה, סי' א, סעיף לד, ירושלים תש"מ, עמ' צא: "בשבת אסור לרוק בעפר, ומה שמכניסים העפר מבע"י היינו כדי ליתן בו הערלה, אבל להא מילתא דהיינו לרקיקה – אסור מדינא. וירוק על הארץ שאינו עפר תיחוח או לתוך כלי שאין בו עפר, וכן מנהגינו למצוץ בשבת לתוך כלי שאין בו עפר". כעין זה מעיד ר"י קאפח, הליכות תימן – חיי היהודים בצנעא ובנותיה, ירושלים תשס"ב, עמ' 225: "אותה שעה מכניסים השמשים צלחת מלאה 'כרצה' והוא עפר חום, שלתוכו נותנים את הערלה", ובהערה 31: "כשחל יום מילה בשבת, יש שהיו מקפידים להביא דוקא חול גס, במקום 'כרצה', משום חשש גיבול בשבת, והרוב לא הקפידו לפי שנתנית מים על עפר, אינה עדיין גיבולו..." [כשכירתי אודות עפר זה הנקרא 'כרצה', שאלו עבדו את ר' יצחק רצאבי, וזאת אשר השיב במכתב מתאריך כ"ח כסלו ה'תשע"ו, ע"י ר"ש יגאלי: "ידוע אצלנו כי עפר זה הנקרא בתימן בבל"ע פְּרָצָה ובגוון חום-אדום, שהוא נדבק קצתו בקצתו (מה שנקרא בעברית החדשה: 'צִבְקִי'), כעין גבס שטייחו וסיידו בבתים, ויצרו ממנו כלי חרס. אך למילה לא הקפידו להביא דוקא עפר זה, אלא כל חול מצוי, כי גם שם היו מצויים מינים שונים של אדמות"]. מאידך, ר' אלון אבידר, שו"ת אדני פז, ב, י"ד סי' קי, פתח תקוה תשס"ד, עמ' רצ, מביא מר' חיים קורח שהשיב לר' יחיא עומייס אב"ד רדע (נדפס בסידור שיח שפתותינו (שאמ"י), עמ' עמיהוד (עורך), ענין מציצת דם המילה לתוך העפר, בת ים תשנ"ב, עמ' תשכו–תשכז) שרוקקין דם המציצה לתוך העפר ואפילו בשבת, ושכן הוא מנהג המהולים שבזמנו ושלא כפי שהזכיר מהר"ץ. כך גם עולה מדברי ר"י רצאבי, שלחן ערוך המקוצר, י"ד ב, סי' קנט, עיני יצחק אות לח, בני ברק תש"ס, עמ' יא, וכך גם השיב לי (במכתב הנ"ל): "לענין גיבול בשבת, מנהגינו אכן שלא חוששים, גם כשהחול דק". וראה עוד אודות מנהג בני תימן ובכלל על נושא זה, במאמרו של ר"א צדוק, ריקקת מציצת דם המילה לתוך העפר ביום השבת, דברי חפץ, ג (תשע"ה), עמ' נה–ס.

359 כת"י ששון 1066 (ס' 9311) משנת קט"ז, בשולי עמ' 375. כתה"י מכיל פירושים מבית מדרשם של חסידיו אשכנז [בראש הספר מופיע הפירוש פענח רזא]. אני מודה לידידי ר' לוי יצחק חריטן על ההפנייה לכת"י זה.